

Edición

Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo
Edificio da Biblioteca Central
Campus de Vigo
36310 Vigo

- © Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, 2018
- © Edición ao coidado de Ana Acuña Trabazo, Xosé-Henrique Costas e Ana Iglesias
- © Ilustracións: "Caricaturas das Figuras 13, 14 e 15 cedidas polo Museo de Belas Artes da Coruña"

ISBN: 978-84-8158-807-1
D.L.: VG 726-2018

Impresión: Tórculo Comunicación Gráfica, S.A.

Reservados todos os dereitos. Nin a totalidade nin parte deste libro pode reproducirse ou transmitirse por ningún procedemento electrónico ou mecánico, incluídos fotocopia, gravación magnética ou calquera almacenamento de información e sistema de recuperación, sen o permiso escrito do Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo.

**HOMENAXE A
RAMÓN GUTIÉRREZ
IZQUIERDO**

Universidade de Vigo
Servizo de Publicacións
2018

ÍNDICE

Presentación	7
“No principio foi a viaxe”. Achegamento ao macrotexto de Isaac Xubín <i>Ana Acuña Trabazo</i>	15
Para unha caracterización histórica do vangardismo posmoderno na literatura galega dende <i>Rompente</i> a Antón Reixa e Suso de Toro <i>Burghard Baltrusch</i>	27
<i>A Beat Generation</i> nas traducións poéticas de Álvaro Cunqueiro <i>Xosé-Henrique Costas</i>	41
Bibliografía completa (1842-2018) de Marcial Valladares <i>Xosé A. Fdez. Salgado</i>	59
As dúas polarizacións básicas da escrita casariana <i>Manuel Forcadela</i>	85
De <i>Izquierdo</i> a esquerda e <i>left</i> : léxico, fraseoloxía e onomástica <i>Víctor Fresco Barbeito</i>	103
A caracterización do lobo a través das expresións figuradas galegas que o teñen como referente <i>Andrea González Pereira</i>	129
Consecuencias do <i>Decreto do plurilingüismo (79/2010)</i> no proceso de adquisición lingüística <i>Ana Iglesias</i>	143
A música como ferramenta de normalización lingüística e cultural: o caso de “Sonárbore” <i>Isabel Mociño</i>	163
Noticia e reivindicación de Pedro Boado <i>Gonzalo Navaza</i>	177

Os animais na Literatura Infantil e Xuvenil: Fina Casalderrey <i>Verónica Pousada Pardo</i>	197
Debuxos, caricaturas e poemas a Miguel de Unamuno dos seus galegos coevos <i>Alexandre Rodríguez Guerra</i>	205
Lingua e migración na diáspora: unha cala a través de distintos campos asociativos <i>Xosé Soto Andión</i>	231
Resultados das terminacións latinas -ANU(M) e -ANA(M) no galego moderno: descrición e interpretación do <i>contínuum</i> sintópico <i>Xosé Manuel Pérez Sardiña</i>	249

PRESENTACIÓN DA HOMENAXE A RAMÓN GUTIÉRREZ IZQUIERDO

As persoas que formamos parte do Departamento de Filoloxía Galega e Latina da Universidade de Vigo —radicados no trébede dos campus de Ourense, Pontevedra e Vigo— queremos honrar e recoñecer con este libro de homenaxe o vizoso labor docente e investigador do compañeiro e profesor Ramón Gutiérrez Izquierdo (“Moncho Guti”).

Ademais das colaboracións de profesorado do Departamento, este volume complétase coa achega de exalumnos e de colegas que recolleron o legado directo de Ramón Gutiérrez trala súa xubilación como docente de Lingua e literatura galegas no Campus de Ourense.

Quen isto lea poderá encontrar neste volume unha interesante nota biográfica redactada por Xosé Carlos Caneiro e 14 estudos variados sobre literatura, historia, tradución, dialectoloxía, sociolingüística, emigración, léxico e fraseoloxía que recoñecen e agradecen deste xeito o labor de Ramón Gutiérrez, tal e como se mostra no encabezamento de moitos dos textos.

A contribución de Ana Acuña, “No principio foi a viaxe. Achegamento ao macrotexto de Isaac Xubín”, supón unha aproximación ao poeta, narrador, lexicógrafo e tradutor Isaac Xubín para descubrir algúns elementos estruturais fundamentais da súa obra que nos permitirán unha lectura global dela.

Burghard Baltrusch, con “Para unha caracterización histórica do vangardismo posmoderno na literatura galega dende *Rompente* a Antón Reixa e Suso de Toro”, aborda o chamado “vangardismo posmoderno” nado en Galicia en 1975 arredor do Grupo de comunicación poética *Rompente*. Tras definir o que se entende por “vangardismo posmoderno”, preséntanse os axentes creadores, especialmente o Grupo *Rompente* pero tamén os outros dous activistas de revisitación da vandarga como son Antón Reixa e Suso de Toro.

Xosé-Henrique Costas González en “A *Beat Generation* nas traducións poéticas de Álvaro Cunqueiro” achéganos unha pequena mostra da enorme faceta tradutolóxica de Cunqueiro no *Faro de Vigo*, en concreto como tradutor de oito poemas dos prin-

cipais referentes da *Beat Generation* norteamericana: Corso, Ferlinghetti, Ginsberg e Kerouac. O profesor Costas sintetiza a traxectoria poética de Cunqueiro e compáraa coa do movemento beat para revisar o distanciamento ou proximidade estética e temática entre o galego e os norteamericanos, ademais de nos amosar fragmentos destes oito poemas traducidos cos seus correspondentes orixinais.

Xosé Antonio Fernández Salgado, o mellor experto na obra do escritor Marcial Valladares, exponnos en “Por unha bibliografía completa de Marcial Valladares” unha exhaustiva e actualizada bibliografía (de 1842 ata 2018) tanto da obra do autor de Vilancosta coma dos estudos derivados da súa análise crítica.

Manuel Forcadela titula o seu texto “As dúas polarizacións básicas da escrita casariana” e nel percorre a obra de Carlos Casares centrándose en dúas oposicións semánticas tomadas da semiótica greimasiana, da psicanálise e da crítica da ideoloxía: opacidade (plano ficcional) fronte a transparencia (plano diccional).

Víctor Fresco Barbeito analiza na súa contribución “De *Izquierdo* a esquerda e *left*: léxico, fraseoloxía e onomástica”, a etimoloxía do vocábulo esquerdo/a, en honor do segundo apelido do noso homenaxeado. Ofrécenos ademais un estudo exhaustivo da gran diversidade léxica e fraseolóxica que encontramos na nosa lingua verbo este significado, así como da súa distribución dialectal e o seu grao de frecuencia no TILG e no CORGA. Por último, completa o seu estudo cunha perspectiva comparada, por un lado, coas linguas veciñas, o castelán e o portugués, e, polo outro, co inglés, para acabar cunha revisión da presenza de denominacións relacionadas co significado ‘esquerda’ na toponimia e antroponimia.

Andrea González, a través do seu artigo “A caracterización do lobo a través das expresións figuradas galegas que o teñen como referente”, analiza a imaxe do lobo na fraseoloxía galega. Esta imaxe remítenos á súa vez a unha determinada visión antropolóxica e lingüística do mundo e da cultura de noso. Estuda en concreto 68 expresións figuradas, tiradas dun baleirado intensivo de diferentes dicionarios e refraneiros, así como dun total de 300 enquisas realizadas pola propia autora.

A colaboración de Ana Iglesias Álvarez, con “Consecuencias do *Decreto do plurilingüismo* (79/2010) no proceso de adquisición lingüística”, aborda a situación do ensino-aprendizaxe da lingua galega no sistema educativo da nosa nación, concretamente en Educación Infantil. Con este obxectivo, estúdanse os resultados da implantación do *Decreto de Plurilingüismo*, invéstigase a súa aplicación nalgúns centros mediante a análise cruzada do perfil sociolingüístico do alumnado e o seu nivel de competencia lingüística.

Isabel Mociño, en “A música como ferramenta de normalización lingüística e cultural: o caso de ‘Sonárbore’”, achéganos ao marabilloso mundo da música infantil en galego, un dos ámbitos nos que a nosa lingua acadou maior grao de normalización, aínda que a existencia desta abundante produción cultural non sempre atope a visibilidade e a difusión mínimas nos circuitos comerciais e mediáticos. De aí a importancia

deste artigo para nos adentrarmos nun percorrido histórico, desde o cancionero infantil ata os grupos musicais actuais, pasando polo efecto do Xabarán Club, para ilustrarnos finalmente sobre unha das coleccións de libros-disco máis importantes ata o momento, “Sonárbore”, de Galaxia.

Gonzalo Navaza pesquisa no capítulo “Noticia e reivindicación de Pedro Boado” sobre a identidade do avogado, político e escritor en lingua galega Pedro Boado Sánchez, tras unha necesaria revisión e investigación biográfica. O estudo ofrece, ademais, unha valiosísima cronoloxía dende o ano do nacemento de Pedro Boado (1777) ata agosto de 1823, data do proceso contra varios funcionarios de Ourense derivado do descoñecemento do paradoiro do autor de Boimorto.

Verónica Pousada Pardo identifica no seu traballo “Os animais na Literatura Infantil e Xuvenil: Fina Casalderrey” os distintos animais e as funcións que cumpren na obra da autora pontevedresa. A profesora do campus ourensán analiza para isto tres obras representativas de Fina Casalderrey (*Dúas bágoas por Máquina*, *Chamizo* e *O misterio dos fillos de Lúa*) co fin de establecer as características comúns en todas tres.

En “Debuxos, caricaturas e poemas a Miguel de Unamuno dos seus galegos coevos” Alexandre Rodríguez Guerra ofrece unha escolma representativa da confluencia de diferentes artistas que se ocuparon do escritor salmantino. Por unha parte móstránsenos poemas de J. Mª Riguera Montero, Juan Asúnsolo Martínez, Roberto Blanco Torres, Ramón del Valle-Inclán, Julio J. Casal, Mario Canda e Salvador de Madariaga, xunto con debuxos aparecidos en prensa (*La Voz de Galicia*, *El Noroeste*, *El Eco de Santiago*) e caricaturas de Castelao, Cebreiro e autoría varia, dedicadas a Miguel de Unamuno.

Xosé Soto Andión, en “Lingua e migración na diáspora: unha cala a través de distintos campos asociativos”, confecciona unha listaxe de once campos asociativos, cos seus correspondentes subcampos, recorrentes nas conversas con fillos e netos de emigrantes galegos en Bos Aires. A partir destes campos e subcampos, estúdanse distintos aspectos da emigración galega no século XX.

E por último, o antigo profesor do noso departamento Xosé Manuel Pérez Sardiña titula a súa achega “Resultados das terminacións latinas -ANU(M) e -ANA(M) no galego moderno: descrición e interpretación do *continuum* sintópico”. Nela ofrécenos, a través dunha análise dos resultados de -ANUM / -ANAM nos mapas do ALGa, unha perspectiva novidosa, aínda que, de momento, provisoria, da variabilidade xeográfica existente no galego. A súa comparación entre estas isoglosas e a correspondente á formación do plural das palabras rematadas en -n apunta a unha necesaria revisión das denominadas zonas de transición e, en consecuencia, das áreas dialectais sinaladas tradicionalmente, a partir deste estudo concreto da diferente extensión territorial das terminacións -án/-á/-ao.

Son catorce contributos, un tetradecágono de recoñecemento e agradecemento a quen durante moitos anos compartillou a nosa angueira de prestixio e normalización da

lingua galega e contribuíu secasí á consolidación da calidade docente nesta nosa universidade do sur de Galicia. Aos editores non nos queda máis que desexarmos beizón ás persoas que puxeron cadansúa “pedra mani” para este milladoiro de homenaxe. Grazas, compañeiro Moncho Guti; ben haxa, profesor Ramón Gutiérrez Izquierdo.

RAMÓN GUTIÉRREZ IZQUIERDO, O IMPLACABLE

O profesor Gutiérrez Izquierdo naceu o ano 1956. Naceu para profesar, é dicir, para exercer unha das funcións máis útiles –e, desafortunadamente, máis laminadas– da docencia: profesor de humanidades. Un humanista en sentido estrito. Lingua e literatura, principalmente, aínda que tamén podería profesar de perito na arte do humor intelixente, da amizade leal e da entrega sen pudor á lingua galega e as súas letras. Cursou Bacharelato no Colexio Marista de Ourense e rematouno no Instituto Masculino da Auria de Blanco Amor, de Ferrín e Casares, autores aos que estudou con acerto e destacada orixinalidade. Lector voraz desde a infancia, na xuventude despertou, dixo el algunha vez, o gusto polas humanidades en xeral e afondou na súa afección pola literatura en particular. Unha literatura española e universal, primeiro, e logo, como outro Adrián Solovio, aqueloutra que descubriu con sorpresa e tiña foco feliz en Galicia, como el mesmo significou en numerosas ocasións. Así coñeceu, na lingua dos seus avós, *Os biosbardos* de Blanco Amor, *Longa noite de pedra*, de Celso Emilio Ferreiro, *Merlín e familia*, de Álvaro Cunqueiro. Esa descuberta fixo que desde entón as súas lecturas se centrasen – aínda que non exclusivamente– no coñecemento da nosa literatura e no estudo da lingua galega, esta última abordada nun principio a través dos manuais do Instituto da Lingua Galega e tamén da *Gramática elemental* do profesor R. Carballo Calero.

En outubro de 1974 principiou os estudos universitarios, na carreira de Filosofía e Ciencias da Educación. Cursou simultaneamente os catro primeiros anos de Psicoloxía e Pedagogía, e obtivo a Licenciatura en Filosofía e Ciencias da Educación, sección de Pedagogía, no ano 1979.

Durante os dous últimos cursos universitarios realizou diversos traballos de sociolingüística e didáctica da lingua galega cos profesores Herminio Barreiro e Carlos Rosales. No curso académico 1978-1979, grazas a unha bolsa de estudos, concedida polo Ministerio de Educación y Ciencia, colaborou co Departamento de Pedagogía Sistemática da Facultade de C. da Educación da Universidade de Santiago de Compostela. Aínda que a psicoloxía, moi en particular, foi un estímulo constante para este humanista e servíuse dela para o seu labor de crítica literaria, afastouse progresivamente da pedagogía, ou con máis precisión dos pedagogos, pois, segundo comentou en varias

ocasiões, entende que moitos dos seus postulados socavaron as humanidades e acabaron lastrando a formación escolar e académica.

Namentres se formaba na universidade de Santiago de Compostela, o seu interese pola antropoloxía e arqueoloxía levouno a participar en diversas campañas etnográficas e escavacións realizadas en Beade, Oirós, Castromao, San Cibrán de Las, Rande, A Lanzada e Baiao (norte de Portugal), dirixidas por Xosé Carlos Sierra, Francisco Fariña e Vítor de Oliveira Jorge.

Acabada a carreira, redactou con Gonzalo Navaza e Luciano Rodríguez un dos textos fundamentais para Galicia e a súa cultura: un manual de Literatura Galega que publicou Edicións Xerais e constituíu unha auténtica revolución para o coñecemento da nosa literatura entre os mozos: despois da síntese de Fdez. del Riego, tratábase do primeiro intento de ofrecer unha visión global das nosas letras, desde a Idade Media ata o ano de 1980. Ao mesmo tempo comezou a ditar clases de Lingua e Literatura Galegas no Colexio Salesiano de Ourense e poucos meses despois, ano 1982, incorporouse ao Instituto de Bacharelato «As Lagoas» desa cidade. Máis tarde, Allariz e, tras superar as oposicións a Agregados de Instituto polas materias de Lingua e Literatura Galegas “profesou” no Instituto de Bacharelato «Blanco Amor» de Ourense. A partir de entón, ademais do seu labor como docente no mencionado centro, impartiu durante quince anos diversos cursos de lingua galega e literatura a funcionarios, Mestres e licenciados en Filoloxía.

No ano 1991 foi elixido en concurso de méritos como un dos dez coordinadores para Galicia e encargouse de asesorar aos equipos de normalización lingüística da provincia de Ourense.

De aí, á universidade de Vigo, tras superar a oposición correspondente. Adscrito ao Departamento de Filoloxía Galega e Latina, exerceu como profesor titular de Lingua Galega na Facultade de Ciencias da Educación de Ourense, onde se xubilou no ano 2017.

A súa obra versa fundamentalmente sobre asuntos relativos á lingua e á literatura galega. Así, xunto ao libro citado anteriormente, elaborou unha reescritura brillante, enfocada ao comentario de textos: *Literatura Galega. Historia e Antoloxía de Textos*, publicado por Xerais, en 1991, tamén con Rodríguez e Navaza. *Vocabulario castelán-galego de Historia, Arte e Xeografía*, publicado pola Consellería de Ed. e O. U. da Xunta de Galicia en 1994, foi unha pedra angular no camiño da normalización lingüística. *Historia de Occidente. Volume I e Volume II*. Editorial Penta, 1996 son dous libros de texto feitos en colaboración co profesor Emilio Ulloa Sanmamed. A mediados dos anos oitenta, tan “movidosos”, a literatura, a historia, a psicoloxía, a lingua eran o seu mundo. As humanidades, en suma.

Daquela comezou a escribir *Literatura Galega Comentada*, que máis tarde será *Lecturas de Nós*, publicado no ano 2002, un dos libros fulcrais para comprender claves relevantes da literatura galega coa análise de moitas das súas voces e dos seus textos. Ao longo de seiscentas páxinas examina o discorrer das nosas letras, desde os trobadores até finais do século XX, a partir de 27 textos significativos, que comenta e interpreta en conexión con variados motivos das letras universais. Unha alfaia preciosa da nosa historiografía crítica literaria. A obra mereceu a atención de Carlos Casares, quen o convidou en 2001 para formar parte da Sección de Literatura do «Consello da Cultura Galega».

Porén, a súa proclividade aos mundos da ficción non só queda na análise da mesma, senón que en 2002 fíxose responsable, nun intelixente xogo de apócrifos, do libro de relatos *Cincuenta asasinatos breves e un prólogo*, asinado por Antonio Sánchez Lorenzo. Contos, algúns deles, que merecerían estar en calquera antoloxía da literatura breve en galego.

E da plena creatividade a outro modo intelixente da creación, que é a “recreación” a través da tradución. De aí, outro dos textos que ha de quedar para calquera analecta literaria en galego e español, os *Sonetos* de Shakespeare. Así o consideraron moitos críticos e especialistas na obra do bardo inglés. A obra contén –por vez primeira nunha lingua romance– comentarios pormenorizados dos Sonetos, xustificando ademais o seu *tour de force* de dicir case o mesmo que os poemas do bardo de Stratford.

O libro, publicado en galego en 2011 por Edicións Xerais, mereceu o premio Lois Tobío ao mellor libro traducido ao idioma galego e o premio da Asociación de Escritores en Lingua Galega. En español publicáronse dúas edicións do mesmo, a primeira en 2011 e a segunda —case unha nova versión polas variantes introducidas— en xullo de 2016. Desta obra principal, Luis María Anson dixo en *El Cultural*: «Ramón Gutiérrez Izquierdo ha hecho una traducción rigurosa y soberbia de los sonetos de Shakespeare. Su espléndida versión me ha conmovido». Luis Antonio de Villena celebrou, en *El Mundo*, a edición con estas palabras: «La joya está ahí y también el afán por españolizar una bellísima poesía». E o poeta e crítico, Ángel Rupérez —quen, tamén traduciu algúns sonetos do bardo— dedicoulle un amplo comentario en *El País*, apuntando que a versión de Gutiérrez Izquierdo «revela fidelidad y también seducción rítmica; aplasta a todas las demás traducciones con su aparato erudito al final, con apuestas interpretativas interesantes y hasta inquietantes».

Ademais de varias obras máis de carácter didáctico e colaboracións diversas para os amigos, Gutiérrez Izquierdo ofreceulles aos seus alumnos materiais ben prezaados por eles, onde aprenderon conceptos básicos da lingua e da literatura galegas. No fondo da súa biografía, ou sexa, da súa vida, repousa unha inmensa estima ao seu labor docente. Nestes tempos nos que a docencia humanística perde crédito e función, o traballo de Gutiérrez Izquierdo é un canto de esperanza. A esperanza de que non todo está perdido. Que o verdadeiramente importante, tanto na vida como na arte, permanece. Ese, creo, é o seu legado maior. Un labor que perdura aínda hoxe coa dirección e docencia en *Didáctica da ficción e creación literaria*, un dos cursos con maior valoración por

parte do alumnado da universidade de Vigo e no que a literatura segue a ser o motor e a inclinación vocacional dos participantes.

Como comparto con el este curso desde hai máis de quince anos, para finalizar esta biográfica sinopse, tan particular e probablemente inexacta, permitinme recoller sen o permiso do “biografiado” as palabras dalgúns dos seus alumnos.

Un deles, escribiu, reflexivo: «Ramón foi e segue sendo un home de profundos valores, os cales tamén nos transmitiu coas súas verbas e coas súas accións. É un dos non moi abundantes exemplos de educador entendido segundo o antigo concepto da *humanitas* filosófica de Séneca». Outro, con entusiasmo desbordante: «Por todos é sabido que hai persoas que precisan das crenzas nun ser superior. Outros cremos que os nosos seres superiores son aquelas persoas insubstituíbles que se cruzan no noso camiño. Ramón Gutiérrez Izquierdo foi quen me impulsou a amar, respectar e valorar a miña lingua como un tesouro inmaterial. Escribo estas verbas que revelan a miña epifanía. Atopei un dos seres superiores que acompañan a miña vida: Ramón Gutiérrez Izquierdo. Os seus coñecementos, a súa seriedade e o seu amor pola nosa lingua foron o compás nos nosos pasos na busca da perfección e precisión lingüística».

Non hai modo mellor, créanme, de rematar esta estampa, que a disección notable que fai unha exalumna súa con retranqueiro afecto:

Ramón Gutiérrez Izquierdo.... ese é un nome inesquecible, un nome que soa duro, coma o granito. E é que Ramón é un tipo duro. Un profesor duro. Calquera estudante deses anos asociará ese persoeiro a aqueles protagonistas dos filmes de vaqueiros, homes rotundos dos cincuenta que facían tremer moito antes de sacar a pipa... Ramón era implacable. O seu propósito era un e só un: reducir a taxa de aprobados. As súas clases eran complexas, preparadas con grande meticulosidade, cumpridas de referencias históricas e literarias, propio de alguén que ama a cultura e domina a materia de xeito case arrogante. Ramón era un deses profesores de nivel: capaz, exixente, cun humor brillante. Unha rara avis na Universidade. Libre de pensamento e acción, incorruptible e non condicionante. Un ilustrado.

Calquera estudante que pasara polas súas mans... ou máis ben baixo o peso da súa mirada incontida, lembrará a suor derramada para aprobar a materia máis dura da carreira. Mais, de certo, sentirá orgullo. Porque por mor da súa teima en ensinar, por primeira vez nas nosas vidas profundamos no estudo da nosa lingua. E mesmo chegamos a comprendela, como se comprende a unha nai ou a un amigo.

E aprendemos o máis importante, que só se pode amar e respectar o que se coñece.

Grazas, Ramón.

Xosé Carlos Caneiro

“NO PRINCIPIO FOI A VIAXE”. ACHEGAMENTO AO MACROTEXTO DE ISAAC XUBÍN¹

“No principio foi a viaxe”. An approach to Isaac Xubín’s macrotext

Ana Acuña
Universidade de Vigo
ganime@uvigo.es

Resumo

Nesta colaboración achegarémonos á obra de Isaac Xubín co obxectivo final de ofrecer algúns elementos estruturais do seu macrotexto.

Palabras clave: Isaac Xubín, *Non hai outro camiño*, macrotexto.

Abstract

In this collaboration we will approach Isaac Xubín’s literary works with the final goal to offer some structural elements of his macrotext.

Keywords: Isaac Xubín, *Non hai outro camiño*, macrotext.

---

¹ Esta colaboración foi elaborada no marco do proxecto de investigación “Eco-ficcións: Discursos emerxentes sobre muller e natureza en Galicia e Irlanda” (Ministerio de Economía y Competitividad FEM2015-66937-P Excelencia 2015).

1. Introducción

Esta colaboración, ademais de ser un recoñecemento aos estudos literarios e traduto-lóxicos de Ramón Gutiérrez, pretende achegarse á obra do alumnado da Universidade de Vigo cuxo nome figura xa nas historias da literatura galega (como autor ou autora) e que quizais apareza, algún día, nunha edición ampliada de *Lecturas de nós* (Gutiérrez 2000).

En anteriores ocasións referímonos á obra de Juan Carballo (Acuña 2005), Josecho de la Torre (Acuña 2005), Elvira Ribeiro (Acuña 2007), Calros Solla (Acuña 1999...), Xabier Xil Xardón (Acuña/Nogueira inédito)... e seguimos de preto a obra doutras moitas persoas que pasaron polas aulas da Universidade de Vigo (Iago Castro, Adrián Estévez, Xurxo Martínez, Lucía Novas, Silvia Penas...).

Arestora queremos abordar a obra literaria de Isaac Xubín, filólogo, tradutor e escritor gañador –en diversas edicións e xéneros– dos premios da Área de Normalización Lingüística cando era estudante na Universidade de Vigo (1º premio de poesía en 2002 e 2004, primeiro accésit de poesía e segundo accésit de relato curto en 2006 e primeiro premio de tradución en 2009).

2. “No principio foi a viaxe”

Isaac Xubín (A Coruña, 1978) acolleu como apelido literario o topónimo da aldea de Santa María de Oleiros na que pasou os veráns da infancia, parte moi relevante da súa vida se atendemos aos seus primeiros versos: “meu Oleiros das Mariñas / patria vermella da infancia” (Xubín 2004: 85).

Así relata a súa nai aquela etapa do noso protagonista:

Entre as árbores da nosa horta eles tiñan unha en especial; unha maceira onde pasaban horas, xogando cos curmáns, subidos ás súas pólas. (55)

Síntome moi feliz por terlles transmitido aos meus fillos tanto agarimo pola miñas raíces que, ao fin e ao cabo, tamén son as súas. Xubín, non só quedaría nos meus recordos para sempre senón, dun xeito ou doutro, na historia da literatura galega pois o meu fillo maior tomouno como apelido literario, Isaac Xubín. (Fernández 2018: 55, 57)

Consideramos, apoiándonos nos seus textos e nas súas conferencias², que a vida do escritor estivo marcada polas viaxes e as linguas (o galego, o latín, o éuscaro, o irlandés...). Desta maneira recorda Isaac Xubín os seus comezos na tradución:

Un dos primeiros encargos que recibín na miña vida como tradutor do éuscaro foi verquer ao galego o poema “Nire aitareñ etxea”, de Gabriel Aresti (...) Teño que admitir que a primeira lembranza no eido da tradución non é especialmente agradable, é unha lembranza do tempo do

2 Unha das conferencias, titulada “Unha historia de empoderamento”, foi organizada polo Ateneo de Pontevedra e desenvolveuse a tarde do 22 de maio de 2018 no Espazo Nemonon de Pontevedra.

instituto (...) Ao principio foi o latín, unhas clases que semellaban ser unha sorte de crebacabezas sen matices no que o profesor tiña a última palabra. (...)

As cousas non eran moito máis estimulantes na clase de grego, o certo é que me resultaban tan pouco atractivas que un día (...) metínme, por ver que era o que acontecía, nunha clase de matemáticas, outra materia da que moito máis tarde aprendería a gozar da man doutro mestre literario, Godfred Harold Hardy, o matemático inglés que escribiu a fabulosa *A Mathematician's Apology*. De todos os xeitos teño que admitir que foi na clase de grego, onde traduciamos o primeiro canto da *Iliada*, onde experimentei unha caste de beleza que se cadra me levou co tempo ao éuscaro: a sensación de poder penetrar coa miña lingua naquelas palabras e significados tan opacos e cheos dunha estética da que me custaba non sentirme engaiolado.

Todo cambiou completamente entre o feito da tradución e a miña persoa cando o párroco de San Bartolomeu, don José Lage Radío, se comprometeu a mellorar os meus escrúpulos de latín durante un mes de xullo. (...)

Pasou aquel verán, pasou o curso e pasou a Facultade de Filoloxía e Tradución onde tampouco non fun un alumno decente de latín. Pero o gusto pola tradución estaba aí e con ela a literatura, as linguas, sobre todo as pequeniñas, e as ganas de viaxar, unha inercia por estar continuamente a gozar do pracer de aprender cousas novas, se cadra a pulsión por non deixar fuxir as sensacións dun neno a quen todo o que o rodea fala sobre marabillas e prácticas descoñecidas.

Até que esa tendencia instintiva coa súa forza centrífuga me levou, moitos anos despois ao País Vasco e, máis logo, a outra periferia: Irlanda. (Xubín 2014: 9, 10, 12)

Por tanto, as viaxes e os estudos ofreceranlle a Isaac Xubín linguas e labores novos como tradutor, profesor (lector de lingua e cultura galegas en Irlanda entre 2009 e 2012) e investigador: elaboración do *Dicionario elemental galego-éuscaro, euskara-galiziera* (2010) e traducións do éuscaro e do irlandés ao galego con títulos como *Alén da fronteira. Sete poetas vascos* (2012), *Tempo de exilio* (2014) de J. Sarrionandía, *Eno mar cabe quant'í quer caber. II Obradoiro internacional de tradución poética en San Simón* (2014), *Bilbao-New York-Bilbao* (2010) e *A hora de espertarmos xuntos* (2017) de K. Uribe, *Pasaia blues* (2013) e *A orquestra terrestre* (2017) de H. Cano, *A boca podre* (2016) de F. O'Brien, *eSPedición* (2017) de J. Madariaga e *O xogo das cadeiras* (2018) de U. Alberdi.

Eses encontros con diferentes realidades lingüísticas e espaciais tamén se plasman, de forma poética ou narrativa, na creación propia editada en volumes colectivos e en libros individuais. Destes, os tres foron premiados: *Con gume de folla húmida* (co XXIV Premio de Poesía Eusebio Lorenzo Baleirón, 2012), *Non hai outro camiño* (Premio da Crítica Española en lingua galega, 2016) e *A cadencia da fractura* (V Premio de Poesía Manuel Lueiro Rei, 2017).

Tamén tivo expresión literaria, tanto no certame Os Viadutos de Redondela (2011) como nos citados premios da Área de Normalización Lingüística (ANL), a súa afección e práctica do deporte do rugby³ e do fútbol gaélico. Da edición de 2004 dos premios

---

3 A este deporte dedicou o blog “melé a cinco”, o blog de *Praza Pública* centrado no rugby

é coma esa empanada de berberechos a cuxa elaboración asistimos e saboreamos sen chegar a comela (Xubín 2016: 63).

Os dous fíos elixidos para desenovelar a novela *Non hai outro camiño* son os personaxes e o espazo (e que, realmente, son un só, como trataremos de mostrar). Fíos, por outra parte, presentes na primeira narrativa curta publicada por Isaac Xubín e premiada en 2008 na IX edición do Certame Os Viadutos («Château Bobcat»).

Se ben a novela transcorre maioritariamente en Staro Selo, sabemos que esta Polis/Cidade/Urbs (cuxos referentes reais non son difíciles de imaxinar) acabou con outro espazo de utopía, a granxa comunitaria (ou o que é o mesmo a zadruga) de Vajari, anunciada durante tres das cinco partes da novela (e que se nos desvelará na cuarta). A eses dous lugares, a zadruga desaparecida trala Guerra Civil e engulida pola urbe de Staro Selo, pertencen os personaxes da novela e a eles me referirei como diferentes posturas vitais. Así se nos explica a través da protagonista:

É certo que houbo moita xente da súa idade que escolleu no seu intre unha opción vital que truncaba esa mesma espiral que nacía negra na morte da zadruga. Pero ela, Nevenka Teodosic, (...) fora educada para un lugar que non existe, que foi amputado da historia e con ela as almas, as vidas e os destinos que o habitaban. (Xubín 2016: 245-246)

Radoslav, Anja Mayr, Kamil, Jasna, Milos, Slodoban, Uros, Magdola, Natalija, Nada, Jilka aparecen como individuos sen recordos, infancia nin familia. Son transeúntes, pasaxeiros que saen do seu lugar de procedencia sen un destino, son usuarios de espazos de paso en Staro Selo a través de locais de diversión:

- o Somarinjo, Babylon, Angelo’s, Balkan Esprés (na rúa do Solón, das Angustias, e Moaren... todos eles na cidade vella),
- o Milk, o Brod-E (no arrabaldo do norte do barrio de Kamenjar)
- e, raramente, en locais da Gran Vía (na cidade alta).

Trátase de individuos que na novela se asocian a lugares concretos, que proceden da cidade alta e se divirten na cidade vella ou no arrabaldo do norte porque son “rapaces podres de diñeiro que actúan, se visten, falan e se divirten como se pertencesen a unha caste diferente que eles realmente consideran inferior” (Xubín 2016: 72).

Fronte a eses peóns que veñen e van, eses seres no limiar, usuarios do espazo público e que están de paso (Delgado 1999); na novela aparecen uns poucos que representan a comunidade mariñeira e campesiña que foron despoixados do seu territorio trala Guerra Civil ou que aínda poden verse desprazados. Nevenka, Goran, Isakovic, Cezar e Tomislav foron os habitantes do agro (na zadruga) e son habitantes do barrio mariñeiro, que padecen a “violencia exercida por unha minoría, unha violencia permitida e favorecida polo silencio cómplice dunha maioría inmensamente covarde” (Xubín 2016: 118).

Estes herdeiros dos habitantes do agro e do mar revolveranse contra a violencia e a inxustiza dos invasores, xunto con Aleksandra, que decide rebelarse contra as súas orixes da caste superior e inserirse na comunidade:

onde non existen os seus pais nin o seu tío, absolutamente nada do que a rodeaba, nada do que conformaba esa nube rancia e resesa en que se movera por prescrición social dende o mesmo intre en que nacera. Ela nunca ocultara as súas aspiracións da súa rebeldía e os desexos por fuxir do amparo paternal, aséptico e artificial da parte alta de Staro Selo. (Xubín 2016: 71)

Por tanto, estamos ante dous grupos sociais. Deles, fronte aos covardes fillos de covardes e o covarde fillo de valente, na novela –porque non hai outro camiño– o papel relevante é o dos valentes fillos de valentes e mesmo valente filla de covarde, que pertencen á comunidade do mar e do agro por elección ou por herdanza. Estes valentes fillos de valentes ou filla de covarde (Nebenka, Cezar, Tomislav, Isakovic e Aleksandra) triunfan, aínda que sexa a custa dun sacrificio inconmensurable. Eles son os únicos que manteñen a memoria da Guerra Civil e da represión.

Neste punto cómpre referirse ás voces dos nenos e nenas da guerra (Acuña 2011) porque o trauma explica as opcións vitais dos personaxes de *Non hai outro camiño*. Mesmo sendo irmáns e criándose no mesmo lugar, os personaxes poden ser habitantes ou transeúntes; comprometidos ou desertores. Dísenos na novela que “uns ficaron soterrados na cuneta (...) e outros, os máis, non queren facer outra cousa que deixarse levar pola gravidade, pola vertixe da espiral retorta da resignación e do autoodio” (Xubín 2016: 246).

Entre esas voces infantís que padeceron a Guerra Civil destaca a que, para nós, é protagonista da novela, Nevenka. Ela, exiliada, volve a Staro Selo consciente de que “hai novos camiños que retomar para os que é preciso saldar as contas co pasado, ese pasado intruso e alleo que se meteu en todos eles (...) e que, persoalmente, a ela golpeouna na infancia cun exilio abrupto, traumático” (Xubín 2016: 53).

Estamos ante a memoria obrigada de case todos os superviventes da comunidade agraria, que non renuncian a ela e de aí aqueles actos dos partisanos para vingar a morte de A.A. e a zadruga dende dentro do espazo dos invasores (Staro Selo).

Fronte a Nevenka ou Goran, que saldan as contas co pasado da zadruga, está Radoslav (o irmán de Goran e fillo do comandante director da zadruga), exemplo este de memoria impedida, auto-reprimida, ferida e enferma (Ricoeur 2003) que foxe das imaxes e dos sons do seu pasado de neno da guerra. Así vive Radoslav esta auto-represión da memoria:

A música coñecida segue chamando dalgún xeito á súa memoria como se intentase tirar dun fío que non dá atopado baixo dunha manta de materia acumulada sen sentido sobre os estratos que corresponden a outra idade. (Xubín 2016: 206)

Os desmemoriados e os que non esquecen, os transeúntes de paso e os habitantes de Staro Selo e da aniquilada zadruga transitan entre o lugar no que habitan (=Cidade),

o lugar de traballo (=Polis) e camiñan ou montan en medios de transporte mentres atravesan espazos ponte (=Urbs) polos que pasan correndo. Dísenos na novela que “Sobre o longo e largo lombo da cidade esparéxense multitude de grupos económicos e sociais diferentes, con distintas formas de loitar por un só obxectivo común, sobrevivir” (Xubín 2016: 99).

Se unha maioría intenta sobrevivir, unha minoría é consciente da mercantilización da educación, da impunidade, da traizón, da hipocrisía, da censura, da alienación, do esquecemento, do atentado contra a diversidade lingüística e natural... A minoría consciente ou é culpable desa situación (repárese, neste sentido, nos capítulos “A cea presidencial” ou “Estado de sitio”) ou loita contra ela, son os partisanos (léase o “Quinto lance”).

Grazas á consciencia crítica da minoría, e a pesar do esquecemento e violencia da maioría, a novela déixanos o recendo da esperanza (como a améndoa amarga que desprende Nevenka). Esperanza tamén nos ofrece o escornabois que se achega asombrosamente ao espazo elitista do casino (para acompañar a Tomislav tras poñer a bomba que o destrúa) ou o que aparece na poesía dunha muller estraña (a estudante de bioloxía Anja Mayr). O escornabois⁷, como animal psicopompo, aparecera nun poema de 2009 e mais no primeiro libro individual de Xubín (2012). Se no primeiro a voz poética consideraba “necesario comer no libro da profecía do escornaboi”, en *Con gume de folla húmida* o insecto fálalle ao poeta “en Zamáns cando estudante” para revelar a profecía do vello Paddy:

Eu,
vello Paddy beyond the sea
en Derry liberado e amarrado a este whiskey que me inspira
dou fe de que ti, meu Danny Boy galego,
empoleirado na pedra máis alta da Torre de Breogán
coma vello irlandés nos fondos montes de Mourne e poñendo
[os sentidos no levante
escoitarás cabalos (...)
Catarás o recendo do lago (...)
Sentirás a calor permanente do viño da terra (...)
o que nunca poderás ver meu prezado Danny Boy
é fronteira ningunha ou isoglosa definitiva que separe.
(Xubín 2012: 47- 48)

Esperanza nos actos de Nevenka que, a diferenza da Rotbaf Luden ferriniana (*Retorno a Tagen Ata*), mata o traidor no medio dos operarios e da chuvia. Estoume

---

7 Tamén coñecido co nome de “vacaloura” e de “escaravello cornudo”. Precisamente con esta segunda denominación (“esgaravello cornudo”) é recuperado por Xosé Luís Méndez Ferrín na súa mencionada obra *Retorno a Tagen Ata*. Na novela curta o animal suxire na protagonista “calquera cousa de enorme e antergo” (Méndez Ferrín 1987: 58).

a referir ao sorprendente capítulo final, sorprendente porque con el volvemos ao comezo da novela. Cadran así o principio e o remate, ata tal extremo que confundimos e cremos, nunha primeira lectura, que pode ser o mesmo personaxe o do comezo e o do final da novela. E non. Se no primeiro capítulo coñecemos a Radoslav, o transeúnte sen memoria, o covarde fillo de valente que reprime o seu pasado na zadruga; o derradeiro capítulo está protagonizado por Nevenka, a profesora de linguas románicas que, a pesar do sacrificio, saldará as contas co seu pasado na zadruga e vingárase do asasino invasor.

Aínda habería moitos máis personaxes interesantes dos que ocuparse en futuras achegas: a prostituta Aspasia (lectora de receitas, de poesía, de cómic e compradora de xogos), o vello Isakovic tatuado cunha maceira, a estudante de bioloxía e poeta Anja Mayr, os mozos outsider Dragan e Uros....

A propósito da maceira, xa explicamos a importancia da árbore como elemento vivencial para Isaac Xubín. En *A cadencia da fractura* esta aparece en varios textos e como hieroglífico ou xeroglífico con caligrafía, a modo de mapa ou de cartografía da infancia en Xubín (casa, maceira, escornaboi). Seleccionamos uns versos representativos tamén pola tipografía que reproduce en letra máis grosa determinadas liñas forza:

(...) Pero a maceira era o meu emblema,
nunca quixen dicir problema,
facerlle fronte para subir e logo, entre as súas pólas,
observando a maneira tan plástica en que a carne
dos seus froitos esmagaba contra a terra,
recoñecín por vez primeira os significantes
primordiais da ausencia,
a perda, o xerme da existencia,
a inmensidade da derrota:
ese sabor metálico que ten o sangue. (Xubín 2017: 21)

Esta primeira novela de Isaac Xubín, sen lugar a dúbidas, deixará unha pegada na historia da literatura galega. Neste sentido, os estudosos destacaron a tradición na que se insire: “a tradición histórica contemporánea da vangarda, á beira da liña iniciada por Mourullo en *Memorias de Tains*” (Angueira 2017: 88) e que “introduce por laños da reminiscencia algunhas páxinas de Cid Cabido” (Méndez Ferrín 2016: 13).

Non hai outro camiño tamén deixará no lector ou lectora un goce para todos os seus sentidos: grazas á améndoa amarga de Nevenka, á empanada de beberechos de Goran; aos mexillóns ao vapor, ao polbo á grella e cariocas ben fritidas cunha xenerosa ensalada fresca da cea de Aspasia e Isakovic; á clase de Nevenka sobre as Glosas Emilianenses que nos lembran a “mestra” poetizada por Isaac en 2012 e que nos recorda que

as nacións pequenas
sempre chegan tarde ás bibliotecas
e o poder arrebólanos á cabeza a súa historia (Xubín 2012: 42).

4. Consideracións finais

Con esta colaboración intentamos achegarnos ao macrotexto composto pola obra poética, narrativa e ensaística de Isaac Xubín. Trátase dun conxunto textual

Dunha especial organicidade e cohesión, propiedades que veñen determinadas por uns elementos dispositivos (do seu deseño externo, paratexto, partes, número de poemas, distribución, correspondencias, etc) e uns elementos estruturais que establecen a súa forma interna (eixes ou isotopías temáticas, figurativas, pragmáticas, compostivas). (López Casanova 2001: 249)

Para outra ocasión, queremos deixar ganduxados outros eixes ou isotopías temáticas, fíos dos que tirar para chegar ao centro do macrotexto de Isaac Xubín:

- A presenza de determinados cronotopos que vinculan un tempo cun espazo: ríos (Sar, Sarela, Ulla, Mondego, Volga, Mosela, Vístula, Neckar, Bidasoa, Tejo...) e lugares reais (Moureira, Tambo, Perillo, Vigo, Compostela, Terra de Iria, A Cruña, Lubián, Lochaber, Barcelona, Bilbao, Coimbra, Lisboa, Irlanda, Belfast, Varsovia, Stuttgart...) ou ficticios (Staro Selo, Brod E...) para a xeografía sentimental ou para a historia do país (lugares de memoria).
- A preocupación polos nosos nomes de orixe milenaria (non só topónimos) leva ao escritor a mirar “debaixo das laxes, / na memoria de pedra, / buscando os antigos nomes / testemuño da nosa vella Liberdade” (Xubín 2003: 41).
- O uso de elementos extralingüísticos (debuxos, mapas...) en diálogo coas palabras.
- A intertextualidade ou relación con textos doutros autores (como Castelao cos seus lances, Kirmen Uribe coa semellanza entre os peixes e as árbores...) ou coa literatura de tradición oral (como o conto “Os defuntiños”), pero tamén con outras disciplinas como a música (ademais das matemáticas, da gastronomía e do deporte).

Por todo o que levamos escrito, coincidimos coa consideración de Gonzalo Hermo ao indicar que

Isaac Xubín está chamado a ocupar un lugar central no campo literario galego. (...) O noso autor é dos poucos «novos escritores» que teñen demostrado que saben escribir un bo poema e, ao mesmo tempo, contar unha historia. E ademais sabe facelo cunha coherencia de repertorios, símbolos, tons e estilos que sobordan os xéneros para achegaren a súa obra ao macrotexto ferriniano. Precisamente Méndez Ferrín nos leva de vez ao segundo indicio que fala de Xubín como un autor dunha potencia capital: a capacidade para asimilar e dar continuidade a unha tradición da literatura galega (Herme 2018: 95).

5. Bibliografía

- Acuña, Ana (1999): «Limiar», en C. Solla, *Xábregho*. Madrid: Río Xuvia, 5-9.
- Acuña, Ana (2005): «Espazos e contraespazos de visibilidade: da aula (“a sétima”) á volkswagen do 81 (“a casa do poeta”)», *Escrita contemporánea, Asociación de Escritores en Lingua Galega*, 35-42.
- Acuña, Ana (2007): «Arxilosa de Elvira Riveiro Tobío», *Nayagua. Revista literaria Centro de Poesía José Hierro*, 6, 124-127.
- Acuña, Ana (2010): «Santiago de Compostela: encontro de transeúntes», *Ángulo Recto. Revista de estudos sobre la ciudad como espacio plural*, 2, 2, 45-55.
- Acuña, Ana (2011): «La narrativa de la memoria», en C. Mejía (dir.), *Dos vidas y un exilio. Ramón de Valenzuela y María Victoria Villaverde. Estudio y Antología*. Madrid: UCM Editorial Complutense, 208-215.
- Acuña, Ana e Mª X. Nogueira (2018): «Escrituras de la tierra. Contribuciones de la literatura gallega al estudio de la historia agraria de la Galicia contemporánea», en Congreso Internacional: Transiciones en la Agricultura y la Sociedad Rural. Los desafíos globales de la Historia Rural/XVI Congreso de Historia Agraria-SEHA #VII Encontro Rural Report, inédito.
- Angueira, Anxo (2017): «Retorno á reprise», *Tempos Novos*, 241, 88-89.
- Delgado, Manuel (1999/2008): *El animal público*. Barcelona: Anagrama.
- Fernández, Isabel (2018): «Vivencias», *Gaudeamus. La voz sénior del Campus de Pontevedra*, 5, 55-58.
- Gutiérrez, Ramón (2000): *Lecturas de nós*. Vigo: Xerais.
- Hermo, Gonzalo (2018): «Poesía. Nunca se regresa da viaxe cando en verdade se partiu», *Tempos Novos*, 251, 95.
- López Casanova, Arcadio (2001): *Diccionario metodolóxico da análise literaria. Vol 1 A poesía*. Vigo: Galaxia.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1971/1987): *Retorno a Tagen Ata*. Vigo: Xerais.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (2016): «Viaxe a Staro Selo», *Faro de Vigo*, 3 de outubro de 2016, 13.
- Ricoeur, Paul (2003/2010): *La memoria, la historia, el olvido*. Madrid: Trotta.
- Xubín, Isaac (2002): «Ars Artis. O postulado», en *Premio 2002 de relato, poesía e tradución da Universidade de Vigo*. Vigo: Universidade de Vigo/Xerais, 55-68.
- Xubín, Isaac (2003): «Danny Boy», en Chus Pato (coord.), *Xuro que nunca volverei pasar fame. Poesía escarlata*. Ourense: Difusora de letras, artes e ideas, 41-46.
- Xubín, Isaac (2004): «38° 42' N 9° 6 W», en *Premio 2004 de relato, poesía e tradución da Universidade de Vigo*. Vigo: Universidade de Vigo/Xerais, 67-85.

- Xubín, Isaac (2008): «Château Bobcat», en IX *Certame Literario de Relatos Curtos Os Viadutos*. Pontevedra: Concello de Redondela, 11-30.
- Xubín, Isaac (2009): «No curro de asfalto e formigón ou a profecía do escornaboi», *A Trabe de Ouro*, 79, 441-445.
- Xubín, Isaac (2010): «Vou pola Ponte Ledesma», *Dorna*, 34, 34-36.
- Xubín, Isaac (2011): «Le pied de Julien Dupuy», en XII *Certame Literario de Relatos Curtos Os Viadutos*. Pontevedra: Concello de Redondela, 11-25.
- Xubín, Isaac (2012): *Con gume de folla húmida*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Xubín, Isaac (2014): «Quen puidera ver os elefantes a baixar engorde polos Alpes», en *Eno mar cabe quanti quer caber. II Obradoiro internacional de tradución poética en San Simón*. Pontevedra: Deputación de Pontevedra, 9-13.
- Xubín, Isaac (2015): «Non me chamedes comellón», *O Salmón Oval*, 1, 17.
- Xubín, Isaac (2016): *Non hai outro camiño*. Vigo: Xerais.
- Xubín, Isaac (2017): *A cadencia da fractura*. Vigo: Xerais.

PARA UNHA CARACTERIZACIÓN HISTÓRICA DO VANGARDISMO POSMODERNO NA LITERATURA GALEGA DENDE *ROMPENTE* A ANTÓN REIXA E SUSO DE TORO

*Towards an historical characterization of the postmodern
avantgarde in Galician literature*

Burghard Baltrusch
Universidade de Vigo
burg@uvigo.es

Resumo

O presente estudo trata de caracterizar algúns dos principais elementos do que denomino como vangarda posmoderna en Galiza desde 1975. Os seus axentes creadores introducirón Galiza na posmodernidade occidental e iniciaron unha innovadora diversificación de formas artísticas no campo cultural galego ao longo do último cuarto do século XX. Analizaranse aspectos seleccionados das obras de Rompente, Antón Reixa e Suso de Toro.

Palabras chave: Posmodernismo, Rompente, Antón Reixa, Suso de Toro.

Abstract

This paper tries to characterize some of the main elements of what I call the postmodern avantgarde in Galicia since 1975. Their creators introduced Galicia into Western post-modernity, and they initiated an unprecedented diversification of artistic forms in the Galician cultural field during the last quarter of the 20th century. Selected aspects of the works of Rompente, Antón Reixa and Suso de Toro will be discussed.

Keywords: Postmodernism, Rompente, Antón Reixa, Suso de Toro.

En 1975 tivo lugar o primeiro recital do *Grupo de Resistencia Poética*, en activo ata 1983 baixo a designación *Rompente, Grupo de Comunicación Poética*. As persoas relacionadas con este proxecto desencadearon o que denominarei ‘vanguardismo posmoderno’ en Galiza (cf. Baltrusch 2011). Dende entón pasaron tres décadas repletas de grandes acontecementos nos eidos das artes plásticas, da música, da *performance* e da literatura. As vías creadoras e identificadoras abertas nestes anos contrastan moitas veces con aquelas que poderíamos caracterizar superficialmente como ‘tradicionalistas’, ‘folclóricas’ ou ‘líricas’ e que viñeron monopolizando o canon da literatura galega.

Sosteo que os axentes creadores desta vangarda introduciron Galiza na posmodernidade occidental¹ e que iniciaron unha diversificación sen precedentes das expresións artísticas que o campo cultural galego viviu neste último cuarto do século XX. En analogía ao Rexurdimento e ao 1º estatuto de autonomía de 1936, poderíamos incluso sentirnos tentados de falar en termos culturais dun II Rexurdimento, cuxo inicio coincide co 2º estatuto de autonomía de 1980. A irrupción das poetas desde a década de 1990, contribuíu tamén con outras liñas vangardistas, até agora dificilmente clasificábeis (cf. González 2005).

A proliferación de expresións experimentais-vangardistas desde 1975 dá a entender, por unha banda, que se produciron fortes incidencias sistémicas doutros campos culturais. Pola outra, indícanos tamén a existencia dunha pronunciada vontade política de progreso e anovación dentro do polisistema cultural galego. Este impulso galeguizador, de carácter predominantemente nacionalista, impúxose aos impedimentos da diglosia, dun complexo de inferioridade inculcado polo franquismo e dunha memoria colectiva negativa, caracterizada pola pobreza e emigración históricas. A pesar de unha boa parte destas expresións vangardistas aínda non seren canonizadas e a pesar de seren moi heteroxéneas, si tiveron repercusións importantes e moi variadas. Con todo, mentres algúns axentes creadores chegaron a ter un éxito considerábel, outras e outros quedaron relativamente descoñecidos e temporalmente silenciados. Tamén os mecanismos de recepción, cunhas estéticas determinadas por intereses tanto políticos como económicos, condicionan quen gozará de que tipo de divulgación.

Podemos observar confluencias formais tradicionais como tamén transgresións de xéneros, formas multimedia, reflexión teórica e *performances*. Tendo en conta a grande diversidade de estilos, xéneros e temas que caracterizan estes creadores e creadoras vangardistas, a recepción e a crítica académicas atópanse ante unha serie de desafíos fundamentais. Como describir e definir a noción de *vanguardismo* no campo cultural galego en relación cos conceptos establecidos *modernismo*, *posmodernismo* e *tradución*? Como avaliar as principais liñas de pensamento e de práctica vangardista en Galiza desde 1975 a partir dunha dinámica transcultural entre os compostos simbólicos local/nacional, europeo/occidental e global/intercultural, que caracteriza a nosa actualidade?

1 Con posmodernidade refírome aquí a un período que se caracteriza por unha confluencia dinámica de ética e estética (est/ética), que revisa e traduce de xeito crítico a historia e as ideoloxías e metanarrativas que esta nos legou (cf. tamén os conceptos relacionados e definidos en Sim 2005).

Por que contribuír á inclusión de textos antisistema no canon literario? Aquí non pretendo ofrecer máis ca respostas parciais, partindo da hipótese de que unha boa parte do polisistema cultural galego do século XX, neste caso concreto a súa literatura e o seu pensamento estético, precisa ser analizado en termos poscoloniais, posmodernos e de tradución cultural. É indispensable recolocar neste contexto as vellas preguntas: que é vangardismo en Galiza? e que funcións tivo o vangardismo na cultura galega do século XX?

Como conceptos cun uso sistemático, vangarda (*avantgarde*) ou vangardismo resultan naturalmente vagos e heteroxéneos, mentres que o concepto de *modernismo*, nas súas acepcións anglófona ou lusófona, é igualmente problemático, xa que non é habitual empregalo nos estudos literarios galegos. Por esta razón optei por unha definición de *vangardismo* como ruptura e provocación, que xorde periodicamente na historia de culturas con especificidades contextuais como se fose unha alternancia continua de modernismo e posmodernismo (cf. Lyotard 1988). Case todos os vangardismos posmodernos que se poden observar na Galiza posfranquista practican unha revisitación crítica da historia e das súas metanarrativas, impulsada pola firme vontade de fusionar motivacións éticas e estéticas máis ou menos rupturistas. Estes impulsos estético-políticos relegan as características formais do posmodernismo –como o serían por exemplo o hibridismo, a carnavalización, a autorreflexividade ou a ironía– a un segundo plano.

O vangardismo posmoderno componse desde unha acepción sistemática de todas as tentativas de pensar e representar unha actualidade galega fóra dos tópicos e dos discursos de poder vixentes: por exemplo as formas de representación literaria, o canon institucionalizado, o nacionalismo tradicionalista, os estilos puramente líricos, os soportes literarios convencionais, o simbolismo mítico, o patriarcado e, ás veces, o propio culturalismo. Nunha acepción máis reducionista, a vangarda literaria sería primordialmente o que é formalmente o máis novo, o máis rechamante, o que máis resistencia ofrece á cultura institucionalizada, a cal pretende subverter e/ou substituír. Os textos desta vangarda resultan en moitos casos inintelixíbeis ou intraducíbeis (sexa de forma intracultural sexa intercultural), un feito que contribúe ao fascinio que ela desperta, e moito máis aínda cando ela toca o prohibido, o tabú. É un vangardismo que traballa tamén en termos políticos (éticos) para unha autonomía da propia arte galega con métodos radicais.

No caso galego esta concepción de vangarda adquire unha importancia fundamental, ao ter en conta a escasa presenza, o illamento e a pouca repercusión de tendencias experimentais no seu campo literario até 1975, feito que prexudicou a normalización lingüística e cultural na Galiza. A partir deste ano faise indispensable acudir á perspectiva posmoderna para describir, por exemplo, a maneira irónica como diferentes tipos de *performance* se relacionan co nacionalismo galego e coa lingua e como o campo literario galego vai recuperando aspectos modernistas e incorporando valores posmodernistas de xeito simultáneo. Outra compoñente importante do concepto *vangardismo* é a cuestión estética. A partir de 1975 flexibilízanse no sistema literario galego os esquemas de apreensión do belo e do sublime, xunto cos respectivos padróns patriarcais. Tamén se comeza lentamente a tomar en conta a influencia canonizadora dos paratextos (Gene-

tte) mailos valores ideolóxicos que se introducen neste proceso de confluencia de ética e estética. Non podemos profundar aquí as cuestións da complexidade semiótica do belo, do sublime e dos seus contextos tradutivos na súa relación coas vangardas. Mais polo menos desde o seu inicio ata o período enfocado por nós (1919-1975), é evidente que as estéticas innovadoras no campo cultural galego sempre estiveron supeditadas ás esixencias políticas inmediatas das correntes de ideoloxía nacionalista, que maioritariamente apostaban por símbolos e valores de índole lexendaria, popular ou incluso étnica.

A comezos do século XX, momento de aparición e expansión dos vangardismos europeos, a Galiza vivía unha situación peculiar. Como nación histórica sometida a un estado centralizador, a reacción natural foi o enalzamento da cultura e da lingua do país. Bótase man de autoras e autores do Rexurdimento, estúdase a etnografía e o folclore do país, creando publicacións que se fixesen eco destes achados e constituíndo asembleas, posteriormente partidos políticos, que fosen quen de defender e revalorizar o autóctono fronte ó foráneo. Así, o obxectivo da Xeración Nós –de Daniel Castelao, Vicente Risco e Otero Pedrayo– era dotar de dignidade a un pobo que a perdera, demostrando que a lingua galega era tan válida como o castelán á hora de desenvolver un discurso científico, filosófico, relixioso ou literario. Só así se entende a particularidade da “vangarda pactada” (Pena 1996) nestes anos, que non puido romper co pasado porque isto deixaría sen sustento as argumentacións nacionalistas. Así, as tentativas de renovación formal de xéneros e temáticas, como os denominados *hilozoísmo* e *neotrobadorismo*, son máis ben tímidas.

Mais neste contexto nace tamén unha vangarda real, tanxíbel na figura senlleira de Manoel Antonio (1900-1930). En colaboración con Álvaro Cebreiro e Antón Vilar Ponte, elabora o manifesto *¡Máis alá!* (1922), seguido do seu único poemario publicado en vida, *De catro a catro* (1928). Este último caracterízase por unha até o momento descoñecida visión do mar desde o propio mar, construída a golpe de imaxes surrealistas e cubistas. A súa prematura morte é tamén a do vangardismo galego de principios do século XX, tan só invocado na débil pegada que se rastrexo nos poemarios de Álvaro Cunqueiro e nalgunhas cartas e en escasos poemas de Vicente Risco.

Rompente

En calquera caso, a Guerra Civil estrangulou as posibilidades de creación vangardista e, na ditadura posterior, o propio galego ficou silenciado (mención á parte merece o labor realizado desde o exilio). Cando se retoman as publicacións en galego, estas son de corte tradicional, e non é até a morte de Franco (1975) que volven os aires anovadores, con poemarios como *Mesteres* (A. López-Casanova 1976), *Seraogna* (A. Pexegueiro 1976) e *Con pólvora e magnolias* (X. L. Méndez Ferrín 1976) –estes dous últimos vencellados ao grupo poético *Rompente*².

2 A única antoloxía dispoñíbel no mercado é nestes momentos a selección de Cochón / González 1997, xunto co extenso material nos anexos do estudo de referencia de Valverde 2013.

Estes poemarios son o revulsivo necesario para modificar unha poesía, e con ela toda unha literatura, que quedara atrapada no socialrealismo idealista representado, especialmente desde a década de 1960, por Celso Emilio Ferreiro, mais tamén no ruralismo e bucolismo. Para *Rompente*, este “realismo non é realista” (Reixa 1984:4) porque centra a recepción estética segundo unha dialéctica de clases e de valores demasiado restrita e marxinal desde un punto de vista poético e artístico en xeral. No socialrealismo non se chegaron a representar as outras contradicións da realidade (cf. Cochón/González 1999: 1079s) nin se produciu unha tradución cultural e ideolóxica daqueles acontecementos que cambiaron os paradigmas da cultura occidental.

Contra este estancamento nun canon herdado e pechado, *Rompente* busca unha nova forma de apropiación e tradución modernizadora da realidade galega desde 1975 ata 1983, cunha ousadía que ficou incomprendida no seu tempo. A traxectoria do grupo, cuxo primeiro estudo a fondo debemos a Alberto Valverde (2005b e 2013), composto inicialmente por Alfonso Pexegueiro, Antón R. Reixa, Alberto Avendaño e Manuel Romón, tivo unha primeira fase na que se caracteriza como grupo de resistencia poética e que vai de 1975 a 1977, ata o momento en que Pexegueiro decide abandonar o grupo, para dar lugar a unha segunda fase en que os restantes se definen como Grupo de Comunicación Poética (cf. Valverde 2013).

Creo que se pode afirmar que *Rompente* foi a achega máis sólida (desde o artellamento dunha teoría est/ética) e máis revolucionaria (desde a anovación formal) ao campo cultural galego até principios da década de 1980. As súas múltiples innovacións técnicas (apropiacións do futurismo, dadaísmo e da *pop-art*), a ideoloxía marxista galeguizada, o tratamento lúdico-irónico dos obxectos poéticos, entre outros aspectos, partiron do concepto trotskista-maoísta da creación artística como acto revolucionario. Son conscientes das limitacións do campo literario galego da década de 1980 (escasas posibilidades de publicación, poucas canles mediáticas para a cultura en galego, dependencia política de Madrid etc.). Así chegan a producir e divulgar a súa arte de xeito practicamente autónomo con edicións de autor, recitais, manifestacións e *performances*. Sobre todo a *performance* multimedia sobresa e na súa obra cunha intención de intervención social e política (Valverde 2005a e 2013), mais tamén como unha “actividade interdisciplinaria” (Reixa 2004, *apud* Valverde 2005b:101).

A partir de 1979, Reixa, Avendaño e Romón, pasan a denominarse os “Tres Tristes Tigres” e distribúen o panfleto *Fóra as vosas sucias mans de Manuel-Antonio!* Este texto era unha provocación, xa que Manoel Antonio fora homenaxeado neste ano no Día das Letras Galegas, acompañado por edicións polémicas da obra. Protestaban contra a apropiación polo sistema e a academia dun vangardista que os combatera (cf. Reixa 2004). É nesta segunda fase que *Rompente* pasará a traducir o seu discurso maoísta-trotskista para unha linguaxe cada vez máis estética, de teoría cultural intervencionista mais tamén lúdico-irónica, sen nunca abandonar o impulso ético inicial. En 1979 *Rompente* caracterizara no folleto dun dos seus actos a súa actitude creadora-política como “ownstyle” (*apud* Valverde 2005: 56). Isto é xustamente aquilo que o posmodernismo deu en

cuñar ‘est/ética’, ou sexa, a simultaneidade de ideoloxía e anovación formal, partindo do carácter eminentemente estético (ata idiosincrásico) da realidade.

Profundamente influenciados por Edoardo Sanguinetti, pretenden practicar “a actitude do creador «in work» reflexionando, intervindo sobre a concepción xeral social da arte” (Reixa 1984: 4), procurando adaptar o concepto do “polilingüismo estilístico” do crítico italiano ao contexto galego a través daquilo que Reixa redenominara “atonalidade poética, que teima no traballo interdisciplinar” (*ibid.*). As achegas de *Rompente* resultaron transdiscursivas desde un punto de vista ideolóxico e transcreativas desde unha mirada estética: diferentes discursos políticos e estéticos son adaptados, traducidos para circunstancias culturais galegas e hibridizadas na creación artística multimedia. Cochón/González (1999: 1078) falan, por iso, acertadamente dunha “vanguardia continua”, aínda que alertan de que nos sistemas periféricos esta mesma vangarda “mantén un difícil equilibrio entre innovación e propaganda”³. Este baile na corda frouxa debeuse ao imperativo da reafirmación dunha identidade cultural e nacional propias, o que se pode caracterizar, ao combinarmos unha metáfora modernista e outra posmodernista, como unha práctica est/ética *in progress*.

Mais *Rompente* soubo esquivar os perigos da retórica propagandística ao acompañar con técnicas e medios literarios moi actuais unha Galiza en plena transición da identidade cultural do rural ao urbano, do popular ao culto. A identificación vangardista de vida e arte irrompe agora como reivindicación de modernidade na cultura galega: “acepta-la complexidade da realidade, e non a renunciar que a actividade creadora se plantee a interpretación desa mesma realidade, na que, en definitiva, literatura e vida loitan por se-la mesma cousa” (Reixa 1984: 4). *Rompente* conseguiu retratar a paulatina posmodernización da sociedade galega, a masificación e democratización dos medios tecnolóxicos e estilísticos, como se evidencia, por exemplo, nos formatos e materiais híbridos e no deseño artístico da serie de libros dos “Tres Tristes Tigres”⁴. Xunto coa forte presenza da ironía e da parodia, dáse unha revisitación crítica e unha fusión, xa posmoderna, de traxedia e comedia: “unha poesía cómica, non para facer rir senón para crear unha situación de risa tola que enlace co punto climático do tráxico, coma a risa esquizoide que sentía Kafka mentres escribía «O Proceso».” (Reixa 1984: 4). Mentres que en termos estilísticos domina a confluencia dos xéneros, os xogos de palabras e as colaxes caóticas, predomina no lado ideolóxico a abolición das xerarquías dialécticas do coloquial-erudito, do popular-burgués, etc.

O aviso de *Rompente* dado en 1978 en *Silabario da turbina*, de que un fantasma recorre Galiza, alén do inconformismo ideolóxico en relación ás convencións políticas xerais e nacionalistas de esquerda, tamén representa o chamamento a unha re-

3 Para unha descrición pormenorizada das *Follas de Resistencia Poética* e mais de *Crebar as Liras* cf. González 1997 e Valverde 2013.

4 *As ladillas do travesti* de A. Reixa, *Galletas kokoschka non* de M. Romón e *Facer pulgarcitos tres* de A. Avendaño e deseñados por Menchu Lamas e Antón Patiño, artistas do grupo tamén vangardista *Colectivo da imaxe*, foron editados por *Rompente S.L.* en 1979.

volución artística que supere as concepcións tradicionais de literatura e da arte. Nisto, *Rompente* interpón unha obxección á identidade, aspecto característico da arte moderna (cf. Adorno 1970) e engádelle de xeito irónico e posmoderno un paradoxo que axuda a esquivar a propaganda: buscar explicitamente a comunicación coas masas (traballadoras), mais facéndoo a través de técnicas de abstracción que adoitan negar esta mesma comunicación e creando ademais disonancias varias que irritarían estas masas. En semellanza ao que pretendía o teatro épico de Brecht, procuran que a estrañeza evite a fácil e enganosa identificación do público co produto artístico. Pretenden que a identidade cultural galega, ou incluso nacional, non se aferre máis a unha estética aristotélica ou a unha simple confraternización entre artista e público. O proceso de identificación en tempos tanto poscoloniais como posmodernos foise transformando nun traballo cada vez máis individual, continuo e sintético.

Rompente nutriuse tamén de modelos doutros eidos culturais como o do catalán Joan Salvat-Papasseit, do inglés Christopher Logue, do turco Nazım Hikmet, dos italianos Edoardo Sanguinetti e Pier Paolo Pasolini. Mais tamén se enriqueceu coas ideas dun entorno flutuante mais omnipresente de colaboradoras/es: literarios (p.e. Farruco Sesto Novás), artísticas/os (p.e. Menchu Lamas e Antón Patiño), musicais (Julián Hernández e Enrique Macías) e do teatro (o grupo *Artello*). A esta constelación hai que engadir o carácter de *happening* que acompañaba moitos actos realizados por *Rompente* e que o músico J. Hernández recorda desta forma:

A través de el [E. Macías] y con Juventudes Musicales de telón de fondo, nos conocimos todos [...]. Se trataba de montar follón. La poesía de Rompente pretendía librarse del fantasma de Rosalía de Castro, entrar en la modernidad por fin y que Galiza enterrase para siempre el Cardenal [sic] Gelmírez. Los recitales de Rompente eran algo nunca visto por allí y poco visto por otros sitios. Montábamos cintas de magnetófono con collages musicales, que sonaban mientras los tres poetas recitadores iban soltando textos a cada cual más incendiario, los escenarios los pintaba Antón Patiño y Menchu Lamas, se proyectaban diapositivas y películas de super-8... [...]. Los espectáculos eran un éxito de público. Lástima: no teníamos (no existía) vídeo in illo tēpore. (Turrón e Babas 2002:22s, *apud* Valverde 2005b:60).

E o pintor Antón Patiño, nun texto sobre a *Hamletmaschine* de Heiner Müller, ofrécenos unha definición sintética perfectamente aplicábel á traxectoria de *Rompente*: “Escrita da escena nun teatro total, acontecemento que taladra os nosos sentidos e se instala na nosa memoria. Espectáculo en progreso a partir dunha idea sintética (expansiva).” (Patiño 1993: 57).

Antón Reixa

Estas ideas sintéticas *in progress* continuarán a funcionar cando *Rompente* se dissolve en 1983, e seguen aplicándose ás enormes transformacións que experienciou a cultura galega cara á fin de século. Antón Reixa, por exemplo, xa iniciara en 1982 a súa actividade como cantante do grupo rock *Os Resentidos* que duraría até 1994. Este grupo introduciu o rock en galego con textos lúdico-críticos que continúan a desenvolver as ideas sintéticas iniciadas por *Rompente* (cf. Reixa 1994). Reixa transformárase

nun auténtico artista multimedia que dirixe e modera a mediados da década de 1980 o programa *Galiza Sitio Distinto* producido por Vídeo-Esquimal na Televisión de Galiza (emitido entre 1990-91).

Esta serie é un breviarío de inconformismo e vangardismo posmoderno audiovisual que se adiantou en moitos aspectos ao seu tempo e que dará lugar ao innovador videopoemario *Ringo Rango* (1992b), no cal volven colaborar Menchu Lamas e Antón Patiño. Tamén publica prosa (*Transporte de superficie*, 1991) e poesía vangardista (*Historia do Rock and Roll*, 1992a), embarca no proxecto musical *Nación Reixa* (1992-1997)⁵, crea con *Mareas vivas* (1998) a primeira telenovela en galego, edita en solitario o disco-poemario *Escarnio* (1999) e adapta ao cine o bestseller de Manuel Rivas *O lapis do carpinteiro* (2003), até á exposición *Antón Reixa: Leccións de cousas* (CGAC, 2011, curadoría de Miguel von Hafe Pérez).

A autodenominada “ironía do resentimento“ que Reixa cultiva desde as andadas de *Os Resentidos*, aspira a unha especie de obra de arte total en termos vangardistas e revolucionarios, na que vida e creación artística se confunden. Reixa cuestionou a crecente estetización da nosa realidade en que a aura estética vale máis có propio produto e criticou en formas líricas aquela postura estética da posmodernidade que, xogando, se distancia da realidade. Mais Reixa tamén soubo evitar a “cultura do güeto” da literatura galega, que Suso de Toro (1994:77) foi denunciando desde principios da década de 1990. A retranscrición metanarrativa do seu discurso estético (cf. Baltrusch 1998) é xustamente a recreación dunha cultura plural e telemediada que, asemade, somete a unha crítica tanto sarcástica como sofisticada. Fragmentarización e restauración dunha nova función do texto literario son as oposicións que a súa estética trata de sintetizar. A cultura de partida deste autor segue sendo galega, mais a súa estética de produción xa se universalizou de cara a unha crítica da estetización que a tecnoloxía e o mercado global impuxeron á vida cotiá.

O punto de partida estético da súa obra literaria definírao nunha entrevista: “O mundo parece un caos” (*El País*, 3-2-95). A consecuencia estética ou a utopía literaria que Reixa deduce desta interpretación da actualidade cultural é que “todo artista debe ser cronista do caos contemporáneo” (ibid.), o que tamén implica ser un cronista a partir dun pensamento e dunha ironía peculiarmente galegas, como ben ilustra a súa obra. As técnicas literarias e outros elementos que aplica (impulso ético, carácter lúdico, ironía, fragmentarización, autorreflexividade, paradoxos, colaxes eclécticas) aproxímanos, ademais, dunha estética nitidamente posmoderna. O fluxo de analoxías libres que caracteriza os seus textos crea unha especie de esperpento desta realidade caótica, facendo confluír diferentes niveis culturais e diastráticos (urbano/rural, medios de comunicación/oralidade tradicional, etc.).

A súa tradución artística do caos dunha contemporaneidade cada vez máis estetizada inclínase cara á obra de arte total e multimedial. Todos os enunciados vólvense

5 Cf. os discos *Alivio Rápido* (1994) e *Safari Mental* (1997).

inseguros, posto que xa reflicten conscientemente a súa contradición. Desde esta perspectiva, o “resentimento irónico” xustificárase por un retranquismo estético-político e pola complementariedade do pensamento galego que tende a introducir unha terceira perspectiva na tradicional dialéctica occidental. É tamén por iso que Reixa pode defender o seu retranquismo como “barricada antropolóxica” (*El País*, 3-2-95), aínda que acepte, de xeito crítico, unha realidade universalmente intrincada e estetizante. Porén, con esta adaptación artística, o xogo cos medios de comunicación recae facilmente nunha economía artística que arrastra os valores éticos: A intención política da *littérature engagée* adáptase ao mercado e corre o perigo de ser substituída por unha cultura capitalista do caos organizado, un simple xogo dionisiaco con valores apolíneos e políticos.

Suso de Toro

A tristeza retranqueira irreverente ou o escarnio épico dos textos de Reixa pode ser comparada coa primeira fase da obra de Suso de Toro, aínda que nesta o peso do cinismo e da autocritica sexa maior. Podíamos dicir que Suso de Toro representa unha vía de recuperación do legado de Manoel Antonio independente de Rompente. No final do manifesto *Mais Alá!* (1922) consagrábase “a individualidade até o extremo de desexar que a definición de cada un de nós sexa unha verba: o seu propio nome” (*apud* González Gómez 2006: 207), unha apoloxía da individualidade que de Toro radicaliza de xeito posmoderno: “a maneira de que unha literatura sexa útil socialmente e ademais sexa literatura, non catecismo, é expresando encarraxadamente ao individuo” (1995: 27). Desde *Caixón desastre* (1983) ata *Tic Tac* (1993), o autor compostelán admite ter seguido “o programa literario do «modernismo»”⁶, dedicándose desde aquela ao que denominou “mitificacións”, unha fase que aquí non trataremos por xa non encaixar no vangardismo posmoderno.

Unha das características xerais da primeira fase son as metaestruturacións autorreflexivas (*cf.* Baltrusch 1998) que entretecen as obras. Nas fotografías que ilustran *Polaroid* (1986) e *Tic Tac* (1993), por exemplo, o autor-narrador, disfrazado pola fragmentarización estilística e polas múltiples voces narrativas, reflíctese a si mesmo e íspese psicoloxicamente. Tanto *Polaroid* como *Tic Tac* preséntanse como tomas instantáneas da estética de produción que se comenta, ilustra, camufla e retorce. A autoironía sempre subxacente consiste sobre todo no coqueteo da propia aspiración a unha obra de arte total co seu fracaso. Xa no prólogo de *Polaroid* o autor confesa que “o que fago eu probablemente estao a facer mellor o Sr. Joyce” (1986: 10). *Tic Tac* repite este exhibicionismo relativista coa súa pretensión ben evidente de reinventar un *Ulises* galego a través dos monólogos de distintas personaxes, entre elas Nano, un alter ego recorrente nas súas obras da primeira fase. Mais o uso reflexivo da retranca dentro da estética de produción literaria oculta outra autoironía: En *Polaroid* contrasta por exemplo un capítulo de enumeracións de respostas retranqueiras (“Ai si, oh”, 1986: 41) cun “Manifesto Kamikaze” (1986: 89-

6 *Polaroid* (1986), *Land Rover* (1988), *Ambulancia* (1990) e *F.M.* (1991) tamén pertencen a esta fase.

90). Este último representa, no fondo, unha tentativa de ruptura coa estética retranqueira como posíbel concepto de *galego*, xa que se rebelar brutalmente contra todas as imaxes, sexan positivas ou negativas, de galegitude. É unha retranca que se alza a manifesto estético contra o propio carácter, aniquíllase intencionalmente a si mesmo como se fose para recuperar unha renovada liberdade de manobra intelectual e un recomezo estético.

En *Tic Tac*, de Toro practica a apoloxía do individualismo como tentativa de superación da inconmensurabilidade dos discursos fragmentados na modernidade a través do autoescarnio épico dun protagonista que se converte nun Ulises galego posmoderno. De Toro reactiva para estes efectos as técnicas narrativas de Joyce –enlaza diferentes xéneros literarios, niveis diatráticos e diafásicos, asociándoos incluso con fotografías en función de comentario pictogramático e irónico. Nesta posta en cena do culto do ego, o relativismo do narrador vaguea entre a melancolía existencialista, un filosofar aforístico disfrazado de *docta ignorantia* e un pseudonaturalismo con matices que oscilan entre o folclórico e o groseiro ata chegar a un neoliberalismo estético. Ofrécese unha totalidade estilística, esperando que a intertextualidade maila estética da recepción actúen como sintetizadoras.

A ultimativa ironía formal en *Tic Tac* represéntana as dúas fotografías de cada un dos ollos do autor que enmarcan toda a novela, fitando o/a lector/a. O pragmatismo retranqueiro desta técnica metanarrativa presenta a polivalencia e polifonía dos discursos enclaustrados entre esta mirada simultaneamente cara a fóra e cara a dentro, produción e recepción, como ocorridas nunha única cabeza, nun único cerebro. Esta postura evidencia o desexo de querer experimentar a posmodernidade como o espazo baleiro do infundado (Vattimo) e carente de fundacionalismos que se revelaron como androcéntricos. A crítica do androcentrismo vai da man dunha identificación do tempo efímero coa idea do pai eternamente cruel e dominador, incarnado na figura de Cronos ou do sacaúntos. Este leitmotiv culmina no antepenúltimo capítulo de *Tic Tac* nunha peza dun só acto co título “(Breve resume do teatro universal)“. Nun ambiente esperpéntico fusionan o conto de Hänsel e Gretel e o mito de Cronos que devora os seus fillos nunha ácida crítica mítico-relixiosa (cf. Baltrusch 2006).

A pesar de que certos tratamentos temáticos resulten forzados e a pesar dunha certa falta de dinámica psicolóxica das personaxes, *Tic Tac* aproveita de xeito poderoso un marco histórico-mítico, tal como xa o fixera antes o *Ulysses* de Joyce, combinando o nacional co universal. A problemática dunha cultura minorizada en situación precaria que simboliza as máis variadas dificultades de identificación cultural (nacional) en tempos de globalización resulta ser unha odisea sen finalidade clara, sen posibilidade real de volver a unha casa orixinaria, fundacional. O contexto da cultura minorizada ambienta simbolicamente a tensión entre realidade e memoria da realidade, entre inmanencia e transcendencia no mundo posmoderno –aínda que aquí isto sempre acontece desde unha perspectiva masculina o, que limita a expresividade universal da novela (tal como xa acontecera no *Ulysses*).

Así, o topos da mutilación que atravesa *Tic Tac* se refírese á alienación de beleza e humanidade na era tecnolóxica da modernidade, mais tamén evoca a situación política e

poscolonial de Galiza: nas fotografías só aparecen partes estériles do corpo sen relación espacial específica e nunca como un todo completo que puidese ter unha aura calquera. As imaxes fotográficas e literarias negan tamén as posíbeis relacións (positivas) coa paisaxe, ou sexa, co corpo físico-real de Galiza, e adoitan ser a metáfora dun país castrado. O paradoxo do desexo de acadar unha identidade autónoma (galega), fronte ás forzas centrífugas da cultura posmoderna globalizada dentro dunha España aínda centralizada e colonizadora, fica ilustrado pola tentativa obsesiva do protagonista de controlar o seu corpo, a súa sexualidade mailo envellecemento.

Tic Tac cuestiona indirectamente o que Fredric Jameson evocou como amnesia histórica da posmodernidade: as voces narradoras están reducidas á realidade das súas experiencias inmediatas, ilustrando así a perda do sentido da Historia. Non obstante, aínda se atopan dialogando de xeito crítico con esta Historia, por exemplo cando se descualifican os mitos fundacionais de Santiago de Compostela e do camiño xacobeo. Nano rexeita igualmente a definición da *nation-ness* de Benedict Anderson a partir das supostas intencións dos antepasados (dos mortos), contrapóndolles unha consciencia crítica do individuo no seu reducido contexto local e familiar, coas súas peculiaridades lingüísticas e de filosofía popular e idiosincrásica que o definen moito mellor. Este acaba por ser o único fundamento válido dunha épica individualista e posmodernizada que invita a interpretar as imaxes corporais descentradas da sociedade (galega) e do suxeito (galego e masculino) como unha crítica e como unha irónica saudade de relación e unidade nacionais.

A modo de conclusión

Os tipos de escarnio épico cultivados por Reixa e de Toro son certamente paradigmáticos para o vangardismo posmoderno da Galiza posfranquista, representando dúas formas de revisitación daqueles indicios de vangarda clásica inaugurados por Manoel Antonio. Eles abren unha liña de vangardismo posmoderno que se inaugura con *Rompente*, acompañada do poemario *Con pólvora e magnolias* de Méndez Ferrín, e que é continuada polas obras individuais dos antigos membros e colaboradoras/es do grupo. A máis visíbel é a obra literaria, musical e audiovisual de Reixa, mais tamén cómpre ter en conta as obras plásticas de Patiño e Lamas, entre outras máis. A posición de Suso de Toro con respecto ao novo espazo literario aberto por *Rompente* é máis difícil de determinar. Non sendo un continuador ou debedor directo, cultiva ideas e técnicas moi semellantes. A rebelión contra a corrente normativizada na literatura galega que emprenderan na década de 1990 Reixa e de Toro, coas súas ideas dunha est/ética *in progress*, partiu da premisa fundamental de que a posmodernidade soamente permite unha descrición da realidade en forma dun conglomerado de pequenas narrativas (Lyotard) que compiten entre si. Cando se trata de comunicar mensaxes éticas ou políticas (como no caso de Reixa) dáse o paradoxo da inconmensurabilidade recíproca dos discursos (Lyotard). Mais o uso intencional e reflexivo que Reixa e de Toro realizaron da retransca corresponde vai tamén en paralelo coa atención que a filosofía posmoderna, nunha revitalización das ideas de Kant e Nietzsche, volveu prestar ao carácter estético-ficcional do coñecemento. Hoxe, xa se poden entrever con nitidez varias influencias exercidas por *Rompente* no campo cultural galego desde a

década de 1990: un exemplo é a revista *Anima+l* (1990-1991) da man de Francisco Macías. Outro exemplo sería o colectivo Ronseltz, caracterizado polo emprego da parodia e do xogo lúdico nun intento de ruptura coas tendencias do momento⁷ como tamén, xa no inicio do século XXI, o Batallón Literario da Costa da Morte. Entre moitas outras iniciativas inspiradas por ou debedoras de *Rompente*, e por Reixa en concreto, estarían as series fotográficas *Jalisia sitio distinto*, *Galiza terra nai* de Xurxo Lobato (1994), o *Movemento Bravú* con grupos como os *Skornabois*, os *Rastreros* ou os *Diplomáticos de Monte-Alto* co seu *Agro-Rap*, claramente debedor de *Os Resentidos*⁸.

Con todo, cómpre referenciar unha segunda liña neste vangardismo posmoderno, que non puidemos tratar aquí, e que parte da chegada de cada vez máis autoras ao campo literario galego desde finais de 1980. Moitas destas obras cuestionaron certas premisas da vangarda clásica como tamén das reaccións e adaptacións posmodernas, traballando as identidades cultural, nacional ou de xénero en consonancia cos feminismos da segunda e terceira onda, de maneira que non poden ser subsumadas na liña aberta por *Rompente*. Ademais, entre fenómenos dispares como Estíbaliz Espinosa, Olga Novo, Emma Pedreira, Yolanda Castaño, Lupe Gómez ou Chus Pato existen grandes diferenzas estéticas.

De modo xeral podemos distinguir dentro do vangardismo posmoderno galego tipos moi heteroxéneos de aspiracións á obra de arte total e a unha identificación de arte e vida e, de forma xeral, de transcrear a realidade galega actual sen as lentes dos tópicos e dos discursos de poder tradicionais. Os elementos esteticistas sempre foron acompañados dunha forte vontade de revisitación crítica e de redefinición da propia identidade como instituínte, ou sexa, como modelo alternativo que pretende imporse ao sistema cultural institucionalizado dende as marxes. Estes continúan precisando do nacionalismo como elixir dunha vida cultural autónoma, ao contrario do que pretenden as voces que reclaman a chegada dunha época posnacional.

O que o campo cultural galego logrou en relación ao campo cultural español durante as últimas décadas, tamén o lograron os vangardismos posmodernos dentro de Galiza. Demostraron ser unha vía de acceso individualista e con est/éticas *in progress* das artes subalternas aos modos de representación dunha memoria cultural diferente e até contraria á oficial. *Rompente* representara unha identidade de resistencia mentres que Antón Reixa, Suso de Toro (e tamén Chus Pato, Yolanda Castaño ou Lupe Gómez) engadíronlles novos proxectos de identidade, exercendo presión sobre a identidade ou cultura institucionalizadas. Isto demostra a existencia dunha cultura dinámica en constante proceso de redefinición nunha actualidade, repleta tanto de cambios traumáticos como de innúmeras posibilidades creativas.

7 Este colectivo publica en 1991, a modo de manifesto, “Análise afortunadamente pouco documentada da poesía galega dos oitenta”, ademais do libro colectivo *Unicornio de cenorias que cabalgas aos sábados* (1994). O colectivo disólvese tras esta publicación.

8 A obra literaria do membro dos *Diplomáticos*, Xurxo Souto, por exemplo, deriva directamente da concepción *bravú*, mais cae, coma esta, na intersección das ideoloxías do rock e do rap con ideoloxías étnico-populares, perdendo axiña o impulso vangardista inicial.

Bibliografía

- Baltrusch, Burghard (1998): Teoría e práctica sincrónica da retransa a partir do refraneiro e da literatura galega vangardista”, in *Anuario de Estudios Literarios Galegos 1998*, 117-140.
- Baltrusch, Burghard (2006): “Sein und Zeit des galicischen Odysseus: Suso de Toro *Tic Tac*”, *Galicienmagazin* 17, 22-33.
- Baltrusch, Burghard (2011): “The Postmodern Avantgarde in Post-1975 Galizan Literature: Rompente, Antón Reixa and Suso de Toro”, en K. Hooper / M. Puga Moruxa, *Contemporary Galizan Cultural Studies: Between the Local and the Global*, New York: MLA, 544-588.
- Cochón Otero, Iris / González Fernández, Helena (sel.) (1997): *Upalás. Rompente*. Vigo: Xerais.
- Cochón Otero, Iris / González Fernández, Helena (1999): “Rompente: comunicación e vangarda”, en D. Kremer (ed.), *Actas do V Congreso Internacional de Estudios Galegos*, Sada: Edicións do Castro, 1074-1084.
- González Fernández, Helena (2005): *Elas e o paraugas totalizador. Escritoras, xénero e nación*. Vigo: Xerais.
- González Gómez, Xesús (2006): *Manifesta Galiza. Manifestos na literatura galega do século XX*. Vigo: Edicións A Nosa Terra.
- Lobato, Xurxo (1994): *Jalisia* [catálogo da exposición *Jalisia sitio distinto, Galiza terra nai*]. Pontevedra: Caixa Madrid.
- López-Casanova, Arcadio [1976] (1987): *Mesteres*. Santiago de Compostela: Vía Láctea.
- Liotard, François (1988): *L'Inhumain. Causeries sur le temps*. Paris: Éditions Galilée.
- Méndez, Ferrín, Xosé Luís [1976] (2004): *Con pólvora e magnolias*. Vigo: Xerais.
- Patiño, Antón (1993): *Xeometría Líquida*. Compostela: Edicións Positivas.
- Pena, Xosé Ramón (1996): *Manoel Antonio e a vangarda*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Pexegueiro, Alfonso [1976] (1997): *Seraogna*. Edición de Luciano Fernández Martínez. Vigo: Xerais.
- Rompente (1976): *Crebar as liras*. Vigo: Grupo de Resistencia Poética Rompente.
- Reixa, Antón R. (1978): “A poesía galega: pre-textos históricos”, *Boletín dos Estudiantes do Colexio Universitario de Vigo*, 17/05/1978, 3-4.
- Reixa, Antón R. (1978): *Silabario da turbina*. Vigo: Rompente.
- Reixa, Antón R. (1983): *A dama que fala*. Vigo: Xerais.
- Reixa, Antón R. (1984): “Con Edoardo Sanguinetti en Compostela”, *Escrita* 4, 4.

- Reixa, Antón R. (1991): *Transporte de superficie*. Compostela: Edicións Positivas.
- Reixa, Antón R. (1992a): *Historia do Rock and Roll (Poemas)*. Vigo: Diario 16.
- Reixa, Antón R. (1992b): *Ringo Rango*. Vigo: Xerais.
- Reixa, Antón R. (1994a): *viva Galiza beibe*. Compostela: Edicións Positivas.
- Reixa, Antón R. (1994b): *Alivio Rápido*. DRO.
- Reixa, Antón R. (1997): *Safari Mental*. Esa Ozuki-Gora Herriak.
- Reixa, Antón R. (1999): *Escarnio*. El Europeo-Gora Herriak.
- Reixa, Antón R. (2004): “Entrevista a Antón Reixa”, por Alberto Valverde Otero, in A. Valverde Otero 2005b: 101-109.
- Ronseltz (1994): *Unicornio de cenorias que cabalgan os sábados*. Compostela: Edicións Positivas.
- Sim, Stuart (ed.) [1998] (2005): *The Routledge Companion to Postmodernism*. London, New York: Routledge.
- Toro, Suso de (1983): *Caixón desastre*. Vigo: Xerais.
- Toro, Suso de (1986): *Polaroid*. Vigo: Xerais.
- Toro, Suso de (1988): *Land Rover*. Vigo: Xerais.
- Toro, Suso de (1990): *Ambulancia*. Vigo: Xerais.
- Toro, Suso de (1993): *Tic Tac*. Barcelona: Ediciones B.
- Toro, Suso de (1995): “En confianza, disparamos contra nós mesmos”, *A Nosa Terra*, 694, 5-10-1995, 27.
- Turrón, K. / Babas, K. (2002): *Tremendo delirio. Conversaciones con Julián Hernández y biografía de Siniestro Total*. Zaragoza: Libros Zona de Obras/SGAE.
- Valverde Otero, Alberto (2005a): “A performance en Rompente”, in *Anuario de Estudos Literarios Galegos 2004*, 96-106.
- Valverde Otero, Alberto (2005b): *O grupo Rompente (1975-1983): por unha resistencia nacional e unha comunicación de vangarda*, [research project directed by Helena González Fernández] Vigo: Facultade de Filoloxía e Tradución, 128 pp.
- Valverde Otero, Alberto (2013): *Elementos para a descrición e análise da vangarda no final do século XX na Galiza: o grupo Rompente (1975-1983)*. Tese de doutoramento (dir. por Burghard Baltrusch). Vigo: Universidade de Vigo.

A BEAT GENERATION NAS TRADUCIÓNS POÉTICAS DE ÁLVARO CUNQUEIRO

The Beat Generation in the poetic translations by Álvaro Cunqueiro

Xosé-Henrique Costas

Universidade de Vigo

xcostas@uvigo.es

Resumo

Álvaro Cunqueiro desenvolveu entre os anos 1965 e 1981 un vizoso labor como tradutor de poesía doutros sistemas literarios ao galego no xornal *Faro de Vigo*. Entre os máis de 300 autores e 500 poemas traducidos chaman moito a atención as traducións de poetas en principio moi afastados literariamente do canon cunqueiriano. Neste artigo amosamos as traducións de poetas beat e debullamos sobre os motivos que o levaron a traducir poesía da *Beat Generation* norteamericana, cuxos poetas a priori estaban nas súas antípodas temáticas e estéticas, para demostrarmos que nada do poético lle foi alleo a un Cunqueiro moi atento a todas as novidades e desexoso de ampliar coas súas traducións ao noso idioma o capital simbólico do campo literario galego.

Palabras chave: tradución, Cunqueiro, beat, poesía.

Abstract

Álvaro Cunqueiro developed, among the years 1965 and 1981, a vious work as a translator of poetry from other literary systems to Galician language in the *Faro de Vigo* newspaper. Among the more than 300 authors and 500 translated poems much attention is paid to the translations of poets in principle very far from the literary canon of Cunqueiro. In this article we show the translations of beat poets and analysys the motives that led him to translate poetry from the American *Beat Generation*, whose poets a priori were in their anti-themed thematic and aesthetic, to we show that nothing of the poetry was unrelated to

Cunqueiro, always very attentive to all the news and wish to extend with his translations to our language the symbolic capital of the Galician literary field.

Keywords: translation, Cunqueiro, Beat Generation, poetry.

1. O Cunqueiro tradutor no *Faro de Vigo*

O gusto por traducir —el dicía “anosar”, facer noso—, a Cunqueiro víñalle xa de moi novo, desde os tempos da revista *Nós* e as primeiras traducións de Hölderlin. Mais foi no *Faro de Vigo* onde eclosionou a súa faceta de tradutor de poesía, pois nas páxinas deste xornal vigués deixounos máis de 500 traducións poéticas de máis de 300 autores dunhas 50 nacionalidades diferentes. Cunqueiro traducía directamente do catalán, do español, do francés, do portugués, do occitano, do italiano, do inglés (Palacio 2007: 193) e do alemán (deste último con axudas puntuais) e doutras linguas como o ruso, o xaponés, o sueco, o polaco etc., traducía grazas á consulta de versións en “linguas ponte”, normalmente español, francés e inglés, aínda que das linguas distantes e exóticas coma o persa, o árabe ou o finés el dicía anosar coa xentil e inestimable axuda do mago Merlin, o cal debeu ser moi certo a xulgar pola excelente calidade dos poemas traducidos.

No seu labor de tradución de centos de poemas recorreu ao uso de numerosos pseudónimos. Os máis habituais foron Manuel María Seoane (ou as siglas M.M.S.) e Álvaro Labrada (ou A.L.), mais a carón destes Cunqueiro empregou Patricio Mor (ou P.M.), Benito Moirón, Benito Sar, Mark ou Marcos Tapley, S. Seoane (ou S.S.), César Cunqueiro (ou C.C.), Cristóbal Xordán (C.X. ou Cristóbal Jordán), Xoán Berenguer (ou Berenguel), D. Berenguel, Ariel García, Felipe Arteaga Masma, Patricio Mindonio, Pedro Mateo, Manuel Bretoña ou mesmo Claudina do Xardín. Todo isto formaba parte da onomástica lúdica do mindoniense.

Iago Castro (2004) alegaba esta profusión de pseudónimos por causa de non repetiren sinaturas el e Del Riego nas páxinas de Letras do *Faro de Vigo* que levaban entre os dous, engadido isto ao gusto polas mistificacións, xogos de espellos, máscaras e parodias característicos da concepción da literatura por parte do mindoniense. Todas estas *personae* (no sentido etimolóxico de máscaras) tiñan unha base común: a sensibilidade e actualidade literarias, o dominio de linguas estranxeiras e unha marcada fidelidade cultural a Galicia.

Cunqueiro manexaba a potencialidade da autoría coma outro filtro ficcional e mesmo chegou a conxugalo con tradicións literarias estranxeiras, de xeito que entre as innumerables traducións achamos textos de autores que se revelaron inexistentes, apócrifos, e que Castro (2004) deu en chamar *alófonos fantásticos*. Por exemplo: Manuel María Seoane traducía un poema dun poeta islandés, Knut Tellanken, que logo resultou ser inexistente e que todos os indicios levan a pensar que é o propio Cunqueiro. E mesmo chegou a se dar o caso dun pseudónimo transcribir un poema doutro pseudónimo (Costas & Castro Buerger 2011: 21-22).

Cando Cunqueiro publica o poema “Aquelea que pouosa o fuso e maila roca” (*Faro de Vigo* 9-1-1972) asina co pseudónimo de Patricio Mor. O paratexto di así: “Iste borrador dun poema apareceu, escrito ao marxe dun almanaque de 1911. Cheo de chataduras e de borrós, lése mal. Transcribiuno, como puido, M.M^a. Seoane”. É este un exemplo insólito de alofonía en 3D, autoría espectral ou pseudonimia ganduxada: Manuel María Seoane (Cunqueiro) di transcribir un poema escrito por Patricio Mor (outra vez Cunqueiro) nun almanaque de 1911 (ano de nacemento de Cunqueiro). A parodia divertida, o ludismo humorístico, a reviravolta retranqueira, presentes coma sempre en cada liña ou verso cunqueirianos.

Para Cunqueiro era máis que necesario trasladar ao galego o mellor da literatura universal, tanto da clásica coma da contemporánea. Para el “las traducciones amplían el campo lingüístico y mental. Y es bueno el sabor de las augas ajenas en el vaso propio” (Nicolás 1994: 182) porque “temos que ter a *Eneida*, o Shakespeare, o Dante, e esto é absolutamente imprescindible. Esta é a cultura e a cultura non funciona por compartimentos estancos” (Nicolás 1994: 165).

Hai que botarse a traducir ó galego aquilo que é apremante, urxente, que seña dito entre nós (...) hai que botarse fóra e dicir, coa boca doutros, aquilo que os galegos deben saber. Quizaves todo seña labrar e paredar no mar, pero non por iso deixarei de facelo (Cunqueiro 2003:58)

O groso das traducións tiveron lugar no momento de maior marxinalidade da lírica de Cunqueiro, entre os anos 1964 e 1977. Mediado o século XX, en Galicia a moda poética abalou desde un intimismo existencialista e triste que Cunqueiro dicía anoxar ata un socialrealismo que Cunqueiro detestaba por prescindir dunha linguaxe poética pura para concentrar a súa forza na mensaxe comprometida. Ante este panorama, Cunqueiro mantívose á marxe e non editou poemario ningún durante 30 anos, pero non por iso deixou de ler, crear e traducir poesía: “No me importó que las modas fuesen otras, porque estaba muy seguro de lo que estaba haciendo (...)” (Nicolás 1994: 95).

Segundo Iago Castro (2005) as súas traducións poéticas cumpriron dúas funcións principais:

a) Función expansiva: coas súas traducións Cunqueiro quería gañar espazos e visibilidade para a lingua galega, apropiarse do prestixio da obra traducida en beneficio da lingua propia, cubrir lagoas existentes nun sistema marxinal e emerxente e visibilizar as posibilidades literarias e lingüísticas do idioma noso para así aumentar o capital simbólico. Así, o mindoniense verteu ao galego as voces de Akhmátova, Apollinaire, Baudelaire, Belloc, Blake, Cavalcanti, Cendraris, Cohen, Cummings, Dickinson, Eluard, Espriu, Forsell, Holan, Hölderlin, Hughes, Laforgue, Li Po, Mac Calvert, Martinson, Michaux, Mistral, Pavese, Pound, Pozzi, Quasimodo, Rilke, Sandburg, Shakespeare, Stevens, Supervielle, Teixidor, Tennyson, Ungaretti, Valery, Whitman, Williams, Yeats etc., etc., por citarmos algúns dos moitos poetas traducidos. Así o expresaba el mesmo no *Faro de Vigo*:

(...) o idioma, o desenrolo do noso idioma, e por ende da nosa cultura, necesita da tradución a el de obras mestras (...) é a intención derradeira das traducións que de poemas de varias falas, nesta páxina de *Faro de Vigo*, se fan ao galego. (Cunqueiro, *Faro de Vigo*, 8/10/1972, p. 22).

Anosou ao galego o mellor da poesía universal coetánea e pretérita “en detrimento da súa obra de creación, xa que a esta lle roubou tempo abondo coas traducións que morrían de domingo a domingo” (Castro 2005: 37).

b) Función diversificadora: que supuxo a introdución de novidades do discurso poético verbo da creación autóctona do sistema, dominado polo repertorio socialrealista. Foi diversa tanto nos textos importados desde sistemas moi afastados do lector galego, coma no anosamento de poetas coetáneos que se distancian da centralidade imperante en Galicia e xustifican a poética persoal de Cunqueiro.

É decer: Cunqueiro ampliou o repertorio con linguaxes poéticas aínda non exploradas ou marxinadas no sistema galego, conectounos co que estaba pasando no mundo e, de paso, aproveitou para xustificar a súa propia poética marxinalizada no sistema galego. As súas traducións non podían ser atacadas de “evasionistas”, porque eran orixinais doutros autores que ademais eran referentes nas letras internacionais. As traducións de Cunqueiro foron deste xeito re-creacións públicas da súa propia concepción poética mentres que en privado seguía creando nas marxas. Secasí, quere reivindicado o papel de Cunqueiro como tradutor-manipulador cultural, porque utilizou o plus ficcional alleo para introducir novos recursos (a salvo dos prexuízos ideolóxicos da súa posición marxinal no campo literario do momento) co fin derradeiro de lexitimar a súa propia poética e introducir, asemade, innovacións no sistema galego chegadas dos principais sistemas literarios mundiais.

Ao longo dos versos dos máis de 300 poetas anosados, sobre todo dos traducidos nos seus últimos dez anos de existencia, achamos moitos argumentos líricos que logo atopamos reflectidos na súa poesía última. Hai títulos, anacos de poemas, versos, metáforas, imaxes etc., que, ou ben son paráfrases de poemas orixinais de Cunqueiro, ou ben Cunqueiro parafraseou as traducións que el mesmo fixo. Como di Castro (2005: 47): “poemas enteiros de Yeats, Colum, Supervielle, Pound, Eliot ou Pavese amosan concorrencias ineludibles coa poética de Cunqueiro, é dicir, co repertorio alternativo á centralidade do socialrealismo ata 1976”, foi enchendo as páxinas do *Faro de Vigo* de traducións poéticas “da súa corda, afastadas da ortodoxia socialrealista do momento, preparando dalgún xeito a chegada do seu testamento literario, *Herba aquí ou acolá*.” (Castro 2005: 47).

O silencio longo de 30 anos sen publicar un poemario compensouno coas traducións dos poetas cos que máis a gusto dialogaba ou cos poetas que marcaban tendencia nos máis diversos sistemas literarios do mundo, libres eles dos prexuízos ideolóxicos que marxinalizaban Cunqueiro ao seren autores estranxeiros. Foi logo unha

“loita contra as convencións locais a través do uso de convencións exóticas” queridas e requiridas. A través das traducións de obras estranxeiras Cunqueiro introduciu na literatura galega trazos, temas e modelos non existentes nela.

Na nosa opinión, a escolma de textos traducidos nunca foi inocente nin aleatoria. Cunqueiro sabía ben o que quería traducir, o que quería introducir no sistema galego, os grandes clásicos, un amplo abano de poesía de todos os continentes e unha mostra atractiva das principais correntes e movementos poéticos coetáneos. Deste xeito, o proceso de tradución formou parte dun proxecto de construción cultural e de construción da identidade nacional.

Cunqueiro, á parte de comezar a trasladar ao galego os grandes clásicos da literatura universal e pezas ou autores senlleiros dos que el gustaba especialmente, sempre estivo moi atento a todas as novas tendencias e correntes literarias contemporáneas, xa coincidisen ou xa diferisen da súa concepción da poesía en temas ou formas, e por iso non dubidou en nos achegar un movemento poético ideoloxicamente a priori moi afastado da súa poética e da súa actitude perante a vida como foi a *Beat Generation*, que é o tema concreto que nos vai ocupar nestas páxinas que elaboramos en homenaxe ao noso compañeiro Moncho Guti.

2. Características xerais da poesía de Álvaro Cunqueiro

Seguíndomos a Vázquez Freire (1988), Méndez Ferrín (1994), Álvarez Cáccamo (1991) e Teresa López (2014) podemos comprobar como a poesía de Álvaro Cunqueiro foi un *continuum* entre tendencias: partiu na época republicana dunha liña vangardista (sempre Manuel Antonio), con elementos creacionistas e surrealistas e con certas composicións neopopularistas (na liña de Alberti e Lorca) e saudosistas (no ronsel de Noriega Varela, Iglesia Alvariño e Teixeira de Pascoaes). Falamos dos poemarios *Mar ao norde* (1932), *Poemas do sí e do non* (1933) e da poesía desta época inédita en libro ningún (Costas 1991 e Costas & Castro 2011). Cando coñece os nosos cancioneros medievais e colle gusto polos *rondeaux* do poeta neomedievalista francés François Villon comezará a introducir no seu repertorio poético temas medievalizantes ou recreacións neomedievais (a Cunqueiro non lle gustaba a etiqueta “neotrobadorismo”), e falamos en concreto do libro *Cantiga nova que se chama riveira* (1933). Xa na propia época republicana principia a amosar nos seus versos a súa poesía íntima e melancólica, aínda que mesturada coas correntes e tendencias anteriores. Secasí, Cunqueiro non se limitou inicialmente a ser un poeta vangardista, foi un creador total con hibridación xenérica e poética, di Teresa López (2014), e un mesturador intuitivo dun vangardismo moi transparentemente emocional con saudosismo, neopopularismo e neomedievalismo.

Ultrapasadas as vangardas da época nacionalista e republicana de Cunqueiro, en pleno franquismo, a poesía galega evolucionou da tebra do existencialismo ao aceso socialrealismo, correntes ou tendencias coas que Cunqueiro nada empatizou. Cunqueiro seguiu o seu propio camiño e, en 1950, en *Dona do corpo delgado*, sen abandonar o seu

gusto neomedievalista, fai emerxer con forza do seu interior o poeta intimista (malgré lui: existencialista) e do seu exterior o poeta culturalista, mais con ecos aínda do saudosismo e do neopopularismo pasados. Ese intimismo e culturalismo van eclosionar con forza trinta anos máis tarde en *Herba aquí ou acolá* (1980), o seu cumio e testamento poético. O poeta enfróntase á sombra da morte e comeza a despedirse da vida, das paisaxes e dos amores, sen renunciar nunca a certas evocacións medievalizantes e saudosistas.

Hai aínda un feixe grande de poemas deste lapso de tempo (1950-1980) que nunca foron recollidos en libro ata as nosas edicións de 1991 e de 2011. Nestes poemas predominan as composicións intimistas, premonitorias e resignadas, xunto coas culturalistas —que en ningún caso son pedantes senón máis ben luminosas e señardosas—, no vieiro consagrado en *Herba aquí ou acolá*, aínda que sen deixaren de aparecer algunhas pezas neomedievalistas, ou villonianas ou cancionerís, e algúns destellos postvanguardistas e pospopularistas.

Os temas que tratou Cunqueiro, o seu repertorio de intereses, foron amplísimos: o mundo popular e tradicional galego; mitos e tópicos universais; a tradición clásica greco-latina; a tradición oriental islámica e hinduísta; a tradición oriental chinesa e xaponesa; as tradicións exóticas en xeral (africanas, amerindias etc.); a materia artúrica e de Bretaña: o esoterismo, a maxia e a relixiosidade; o Renacemento italiano; o mundo xudeu; a cultura libresca e os grandes autores universais (Dante, Shakespeare, Molière, a *Odisea*, a *Eneida*, o *Kalevala*...); o medievalismo europeo (occitano, italiano, francés, catalán) etc., xunto cos temas clásicos e recorrentes de toda a poesía: o amor, o paso do tempo, a amizade, o humor, a premonición da morte etc., de maneira que non houbo tema que Cunqueiro non chegase a tratar e a incorporar ás súas inquiredanzas, e todo envolvemento en retrans, melancolía e mistificación.

(...) en Cunqueiro a melancolía e o pesimismo encontran sempre un oposto atenuante. Pode se-lo humor, pode se-la ironía distanciada, unha ollada entre escéptica e estoica de quen non desespera porque tampouco outra cousa esperaba. (Vázquez Freire 1988:16)

Vexamos as principais correntes seguidas por Cunqueiro ao longo da súa vida literaria no seguinte cadro sinóptico dos seus libros, aos que amecemos o tempo en que non publicou poemarios (1950-1980) pero no que seguiu compondo poemas (Cunqueiro 2011: 119-282)¹.

1 Para seguirmos o cadro debemos ter en conta o seguinte: MAN é *Mar ao norde*; PSN, *Poemas do si e do non*; CNR, *Cantiga nova que se chama riveira*; DCD: *Dona do corpo delgado*; 50-80: poemas inéditos en libro en vida do autor; HAA: *Herba aquí ou acolá*. SI: presenza dominante; si: ou restos de liñas pasadas ou anticipos de liñas futuras; (si): ecos distantes de tendencias pasadas. As cifras á dereita de cada poemario indican o ano 33=1933, 80=1980 etc.

	MAN 32	PSN 33	CNR 33	DCD 50	50-80	HAA 80
Vanguardismo	SI	SI				
Creacionismo	si					
Surrealismo		SI		si	(si)	
Neopopularismo			si		si	
Saudosismo			SI	si	si	(si)
Neomedievalismo			SI	SI	SI	(si)
Culturalismo					SI	SI
Intimismo			si	SI	SI	SI

Deste xeito vemos como nos dous primeiros libros (*Mar ao norde* e *Poemas do si e do non*) predominan as vangardas, mais en *Cantiga nova que se chama riveira* entran con forza o neomedievalismo e o saudosismo e hai reflexos neopopularistas e anticipos do seu intimismo. En *Dona do corpo delgado* afiánzase o neomedievalismo e reloce con forza o intimismo para non o abandonar xa nunca, esa inexorable fuxida do tempo cara á morte, sen que asemade deixen de brillar pezas con evocacións surrealistas e saudosistas. Nos poemas inéditos en libro en vida do poeta e compostos entre 1950 e 1980 predominan as liñas mestras que logo eclosionarán en *Herba aquí ou acolá*: o culturalismo e o intimismo, con querenza aínda polos aires medievais e por outras realidades culturais: outras literaturas, outras terras, outros mitos, a mesma substancia humana. Seguen sen desaparecer totalmente os ecos neopopularistas e saudosistas, mesmo os surrealistas, sobre todo nos poemas anteriores a 1960, co cal observamos que as transicións dunhas correntes e etapas a outras foron suaves, mestizas e mesmo con reemerxencias moi puntuais. En *Herba de aquí ou acolá* dominan practicamente todo o repertorio o culturalismo e o intimismo e xa moitos camiños poéticos que outrora transitara están choídos polo paso do tempo. Culturalismo e, sobre todo, intimismo —meditacións sobre a morte e o amor, existencialistas—, son o seu máis consciente e poderoso testamento poético. Expresouno con mestría Méndez Ferrín (1994: 166) deste xeito:

Féchase unha circunferencia e, o que fora nalgún tempo xoguete lúdico ou vangardista, é agora presentimento e cinsa, nostalxia innumerábel, crónica da fin dun soño ou sexa dun reinado de palabras que eran o mundo ou necesarias. O poeta que na forza da idade detestaba aos tristes, que pretendeu algún día que a tristeza era “un luxo para os mozos”, remata embargado por ela, pola autenticidade existencial: ciño que lanza o seu doce e conmovente cantar antes da morte.

3. A *Beat Generation*, un ouveo de rebeldía

Nos anos que van entre o 1950 e o 1970 estourou nos Estados Unidos un movemento fundamentalmente literario de persoas que expresaron o seu inconformismo e o seu rexeitamento aos “valores tradicionais” da sociedade dominante e tipicamente americana: branca, puritana, supremacista, militarista, hipócrita e ultraconservadora. Escoitouse desde Nova York a San Francisco un ouveo, un aturuxo, un berro poético que foi callando con forza en sectores xuvenís, universitarios e marxinais. Foi

un infinito canto a la locura y a la muerte, a la vida como camino de autodestrucción, canto a los hombres marginados, presos en las cárceles y en los hospicios, o encerrados en sus propias y terribles celdas, a los perseguidos por la sociedad, y a los que huyen de su propio fantasma, el espectro de sus vidas, el rostro de la muerte. El canto, el aullido de un hombre solo. (Barnatán 1972: 20)

En principio, os pioneiros beats eran seguidores de Ezra Pound e William Carlos Williams mais, ante unha atmosfera social ultraconservadora, opresiva e represiva, rachan coa poesía institucional(izada) e académica e entran nunha espiral de irrefreable, rebelde e salvaxe espontaneidade. A poesía beat é incómoda, mesmo pode chegar a ser desagradable e moi belixerante con esa sociedade apastelada e bíblica.

Nun mundo hostil entre a II Guerra Mundial e as guerras de Vietnam e Corea, cun auxe inusitado do capitalismo consumista, nunha atmosfera abafante de patriotismo e de estulticia nacionalista, emerxen pois grupos de escritores cun discurso radical de antimilitarismo, erotismo, liberación, individualismo e experimentación. Este movemento esfarrapado, desorganizado, caótico e rebelde foise conformando conforme foi envolvendo máis heterodoxa disidencia desde uns postulados moi básicos: rebelión contra o conformismo e contra o conservadorismo da sociedade americana. Como en todo movemento de amplas marxes temáticas, temporais e estéticas, sempre se dubidou se foi ou non unha verdadeira “xeración”, pero os alicerces de todos eles eran nidios: inconformismo e activismo social.

Allen Ginsberg, un dos iniciadores deste exército de solitarios francotiradores sen oficiais nin disciplina, expresou en varias ocasións o que os axuntaba e caracterizaba: antifascismo e enfoque antimilitarista da política; liberación espiritual e adopción de métodos do pensamento oriental (meditación, budismo etc.); liberación sexual e marcado erotismo con transgresión de tabús; liberación gay; multiculturalismo; antirracismo e adopción da cultura afroamericana (jazz etc.); e interese nas substancias psicodélicas como ferramentas creativas e educativas. Neste sentido, a *Beat Generation* anticipou o movemento hippy, pacifista, antirracista e LGTB, e influíu poderosamente na vida cultural norteamericana, por exemplo nas cancións de Bob Dylan, Jim Morrison, Janis Joplin, Patti Smith e outros moitos.

Os beat crearon un movemento que mesturou o máis contestatario das universidades co máis ilustrado dos baixos fondos e dos barrios marxinais nun discurso libertario, fundamente individualista, abertamente transgresor e cun compoñente trágico da existencia ao viviren ao límite de todo. Pero ollo: era unha protesta puramente individual, rebelde si, pero non revolucionaria. Para un movemento sen líderes nin manifesto, poden valer moitos dos seus textos como referencia, por exemplo o poema “Non son un home” (1972) de Harold Norse, do que reproducimos aquí os seus versos finais:

Non son un home. Nunca violei unha muller. Non odio os negros. Non me emocionoo cando ondea a bandeira. Non penso que deba amar América ou abandonala. Penso que me teño que rir dela.

Non son un home. Playboy non é a miña revista favorita.
Non son un home. Choro cando me sinto infeliz.
Non son un home. Non me creo superior ás mulleres
Non son un home. Escribo poesía.
Non son un home. Medito sobre a paz e o amor.
Non son un home. Non quero destruírte.

Malia seren tamén anticomunistas, a sociedade oficial norteamericana demonizou como *beatniks* (antipatriotas e comunistas) e deu deles unha hiperbólica imaxe negativa. Ben é certo que as vidas dos seus líderes non eran exemplares: Ginsberg era gay e consumidor de drogas; Kerouac era alcólico; Corso criouse en reformatorios; Huncke estivo en prisión; Cassady ou Salomon tiñan amplos históricos delictivos etc., entre eles había quen era xudeu, budista, panteísta e simplemente espiritualista e a maioría procedían de familias inmigrantes italianas, alemás, lituanas, bretoas, polacas etc., con pouco *pedigree* americano. Os beat, en fin, foron de todo, pero nunca convencionais e conformistas.

Se os beat foron menosprezados por contestatarios antisistema, moito máis o foron as poetas beat por, ademais, esixiren a liberación sexual e a liberación da muller nunha sociedade marcadamente patriarcal e puritana desde unha óptica feminina e feminista. Como mostra de poesía beat de muller, vexamos o famoso “O día que te biquei” da poeta Diane di Prima²:

O día que te biquei, a derradeira cascada
morreu. As Nacións Unidas
aboliron todos os cárceres. O papa
admitiu Jean Genet como membro
do colexio cardenalicio. A
Fundación Ford con enorme gasto
reconstruíu a cidade de Atenas.
O día que fixemos o amor, o deus Pan
volveu á Terra. Eisenhower deixou
de xogar ao golf. Os supermercados
venderon marihuana. E Apolo leu
poemas no parque Union Square.

O día que reloucaches no meu corpo
as bombas disolvéronse.

Cunqueiro, co seu radar atento a todo o que de bo, novidoso ou excepcional se movía no mundo da poesía en calquera punto do planeta, prestoulle atención a este movemento porque, a pesar desa etiquetaxe pexorativa que traía de serie, observou en moitos dos textos beat certas afinidades estritamente derivadas da actitude beat perante a poesía e da súa propia linguaxe poética, como veremos máis abaixo.

---

2 Cada vez son máis valoradas e coñecidas tamén as poetas beats: Elise Cowen, Denise Levertov, Leonore Kandel, Marge Piercy, Diane di Prima, Diane Wakoski etc. (Anaya 1988).

4. Cunqueiro tradutor de poetas beat

En medio da febril e vizosa actividade tradutora de poesía que levou a cabo Álvaro Cunqueiro no *Faro de Vigo* na década de 1970 sorprendeu axiña que comezase a dar a coñecer en Galicia o movemento beat que tanto furor (positivo e negativo) viña provocando nos Estados Unidos.

Acostumados ás traducións de William Blake, Frederic Mistral, Costis Palamas, Wallace Stevens, Carl Sandburg, Salvatore Quasimodo ou Harry Martinson, poetas que encaixaban na liña poética do último Cunqueiro, de súpeto, no outono de 1970 aparece a primeira dunha serie de oito traducións poéticas de membros da *Beat Generation*, poetas que viñan precedidos dunha etiqueta de activismo social antisistema e unha auréola de perversións de todo tipo. E iso con Cunqueiro non cadraba.

O 20/9/1970 na páxina 20 do *Faro de Vigo* aparece un longo artigo asinado por SS titulado “A Beat Generation, unha escolma dos cinco grandes” seguido da tradución do poema “Paolo Ucello” de Gregory Corso³, asinada esta tradución por Manuel María Seoane. O artigo é unha recensión do libro de Marcos R. Barnatán (1972) pero nel anticipa tamén un fragmento de *Ouveo* de Ginsberg, libro detonador do movemento beat: “O peso do mundo é amor/ Non hai sosego sin amor/ non se non dorme sin amor/ sexa frío ou tolo, teima de anxos ou de máquinas/ o desexo final é o amor”. Amosemos unicamente os catro versos finais desta fermosa primeira tradución beat, a do “Paolo Ucello” de Gregory Corso:

*Agora eu soño entrar nise combate!
un home de prata nun cabalo negro cun estandarte roxo
e unha longa lanza e nunca morrer e ser eternamente
un príncipe dourado nunha batalla pintada.*

*how I dream to join such battle!
a silver man on a black horse with red standard and striped
lance never to die but to be endless
a golden prince of pictorial war.*

3 Nunha nota a rodapé do poema traducido dísenos que “iste poema está inspirado nun dos cadros de batalla do poeta florentino do Catrocentos, Paolo Ucello. E non se non pode estrañar ninguén de que Corso e outros poetas “beat” teñan amado istas batallas nas que parecen terse perdido os homes e as bestas, e combatiren robots tremendos, fillos dunha idade que pende en nós que non veña endexamais. As batallas mesmas da inhumanidade e da inmisericordia”. O binomio do cabaleiro e mais o seu cabalo na véspera de entraren en batalla, na véspera da gloria ou da morte, ou mesmo despois da derrota, foi un tema moi querido por Cunqueiro, pois tamén o tratou en poemas como “Morte do cabalo de Harold rei” ou “Un capitán e o seu cabalo” (Vid. Cunqueiro 1991: 35).

O 7/11/1971 aparece a tradución de Manuel María Seoane do poema “Reading Yeats...” de Lawrence Ferlinghetti. Entre o orixinal de Ferlinghetti e esta tradución existe de entrada unha rechamante diferenza: no orixinal son 37 os versos deste poema, na tradución Cunqueiro reelaborounos en 30 versos. Vexamos a modo de exemplo só os versos finais:

<p>(...) <i>Lendo a Yeats non me non lembro da Arcadia e os seus bosques que Yeats coidaba mortos penso en todos os rostros idos caendo en medio da cidade cos seus sombreiros e os seus empregos e naquel libro perdido que agora é de meu, da coberta azul, branca por dentro, onde con lápiz alguén escribiu: XINETE PASA AO GALLOPE!</i></p>	<p>(...) <i>Reading Yeats I do not think of Arcady and of its woods which Yeats thought dead I think instead of all the gone faces getting off at midtown places with their hats and their jobs and of that lost book I had with its blue cover and its white inside where a pencilhand had written</i></p> <p style="text-align: right;"><i>HORSEMAN, PASS BY!</i></p>
---	---

O 12/03/1972 Manuel María Seoane traduce o poema “Visitando o lugar onde nacín”, de Gregory Corso. O 20/8/1972 traduce “Song”, de Allen Ginsberg, desta vez traducido por Cristóbal Xordán. O especial desta tradución é que vai precedido dun artigo titulado “Escolmas de poesía ‘Beatnik’”, da autoría de Salvador Lorenzana (Francisco Fernández del Riego). Así como Cunqueiro no artigo do 20/9/1970 se limitaba a dar noticia da saída da escolma de Barnatán e introducir o lector no mundo dos beats, Del Riego nestoutro artigo ataca sen piedade a actitude vital e o movemento beat ao comparalo co surrealismo.

(...) o surrealismo non amosou somente unha dialéctica estourante: perseguiu tamén “unha total transformación da vida”. Pola contra, o “beatnik”, cando eventualmente emergulla da alucinación das drogas e das desviacións sexuais, brada contra da realidade inmediata. Hai, xa que logo, unha fonda diferenza de oxetivos, e un grande arredamento da realidade, proxeción e consecuencias (...). Hoxe, abonda un soio aspecto para limitar as súas virtudes de auténtico movemento anovador. fenómeno estreitamente local. Neso, mesmamente, diferénciase do surrealista.

Para Del Riego abonda un só aspecto para limitar as virtudes anovadoras do movemento beat, e é que nunca ultrapasou as fronteiras do estreitamente local, do norteamericano, mentres que o movemento surrealista traspasou fronteiras e enchoupou os ambientes culturais das sociedades máis avanzadas en varios continentes. Entre as virtudes que lle atopa ao beat está a conmoción que creou o seu estoupido “no ambiente calmo da literatura norteamericana” e engade que cómpre achegarse a esta poesía porque, ao cabo “veñen ser o testemuño dunha realidade destruidora, dun tempo escuro...”. Reprodúzamos como mostra só un fragmento de “Song”, na versión de Cristóbal Xordán ou Álvaro Cunqueiro:

<p>(...) <i>pois o fardelo da vida amor é, pro carregamos o peso con fadiga, e hai que pousarse nos brazos do amor por fin pousamos nos brazos do amor. Non sosegar sin amor, non dormir sin soños de amor -sexa tolo ou xelo obsesionado con anxos ou máquinas o desexo final é amor. (...)</i></p>	<p>(...) <i>for the burden of life is love, but we carry the weight wearily, and so must rest in the arms of love at last, must rest in the arms of love. No rest without love, no sleep without dreams of love- be mad of chill obsessed with angels or machines, the final wish is love. (...)</i></p>
--	--

O 9/6/1974 Manuel María Seoane traduce dous fragmentos de “Pro eu non preciso a bondade”, de Gregory Corso, do libro *The Molly Birthday of Death*. Cunqueiro traduce a I e III partes, e deixa de traducir a II. Se lemos o orixinal comprobamos que a parte II, a non traducida, contén uns versos sórdidos, violentos, descarnados, desgarrados, algo que colidía frontalmente coa sensibilidade poética do mindoniense, de aí que coidemos que esa II parte non foi traducida adrede, por pudor, por noxo ou por afastamento emocional⁴.

O 17/7/1977 publicou a tradución do Proemio do “Kaddish” para Naomi Ginsberg, o pranto fúnebre que lle compuxo Allen Ginsberg á súa nai morta, activa militante do Partido Comunista norteamericano. O kaddish é poesía respiratoria, unha novidade introducida polos beats que tentaba reproducir en versos o espazo de tempo que os cantantes de jazz necesitaban entre inspiración e inspiración respiratoria. Un verso é, pois, a unidade declamatoria entre respiracións. A tradución non a asina ninguén, pero está claro que é de Cunqueiro. No orixinal son 6 versos, mellor dito: 6 fragmentos prosopoéticos respiratorios, mentres que na tradución son 21 versos porque Cunqueiro

4 Eis a parte II deste poema en versión nosa: *O crego abriume o estómago, púxome as mans enriba / e berrou: - U-la alma de teu? U-la alma de teu? / O célebre poeta atrapoume / e guindoume pola ventá! / A nai abandonoume! / Corrí cara á Bondade, irrumpín na súa alcoba, / e profaneina! / Cun indominable coitelo deille mil coiteladas / infectadas con merda! / Cargueina ás costas, coma un vampiro! / Baixou a noite soterraña! / Os cans ouveaban! Os gatos fuxían! Todas as ventás se pechaban / Subina por dez escaleiras! / Arreboleina contra o chan do meu cuarto pequeno / e de xeonllos diante de Ela, chorei, chorei.*

anosou adaptando ao seu estilo de versificación. Así como Kerouac introduciu elementos de prosodia espontánea, o “ritmo bop”, poesía espontánea case improvisada con moito ritmo e moita alma, Ginsberg introduciu esta maneira de versificar á maneira dos ritmos do jazz. Eis un fragmento deste Proemio:

<p>(.....) o ritmo, o ritmo, e o teu recordo na miña cabeza tres anos despois. E lin en voz alta as derradeiras trunfantes esencias de Adonai. Chorei, descubriendo como sufrimos. Como a Morte é o remedio co que soñan todos os cantantes, cantan, recordan, [profetizan coma no Himno Hebreo, ou no Libro Budista das Respostas, e a miña propia imaxinación dunha folla murcha na caída do serán. (...)</p>	<p><i>The rhythm the rhythm -and your memory in my head three years after- And read Adonai's last triumphant stanzas aloud – wept, realizing how we suffer</i></p> <p><i>And how Death is that remedy all singers dream of, sing, remember, prophesy as in the Hebrew Anthem, or the Buddhist Book of Answers -and my own imagination of a withered leaf -at dawn-</i></p>
---	--

O 28/5/1978 ve a luz a tradución de “Retratos dun mundo ido”, de Lawrence Ferlinghetti, en tradución de Manuel María Seoane. Nesta ocasión, os 18 versos do orixinal quedan en 16 na tradución. Reproducimos os once versos finais:

<p><i>Os acróbatas de Picasso son a imaxe do mundo e hai oitenta eirexas en París nas que nunca entrei e a porta do meu hotel sorría terrible e as verbas eran como trombóns loros incoherentes, ídolos faladores. Pro aquela noite soñei con Picasso abrindo portas e pechando saídas abrindo e pechando portas no mundo. Soñei que el pintaba un Picasso na miña habitación, namentras seguía berrando: Pas symbolique! C'est pas symbolique.</i></p>	<p><i>but that night I dreamt of Picasso opening doors and closing exits opening doors and closing exits in the world I dreamt he painted a Picasso in my room shouting all the time Pas symbolique! C'est pas symbolique!</i></p>
---	--

Por último, o 7/9/1978 traduce un dos famosos “Chorus” de Jack Kerouac de *Mexico City Blues*, en concreto o “Coro 127”, sen que ninguén asine a tradución. Evidentemente, é Cunqueiro o tradutor, mais se non figura debeu ser por algún esquecemento, como sucedeu co anterior poema de Ginsberg. Comprobamos como os 23 versos do orixinal aparecen agora anosados na versión galega en só 17.

<p><i>Ninguén conoce a outra cara da miña casa, a miña esquina na que nacín, poeirentas guitarras da miña pequena rúa onde brinquei coas miñas irmáns e agardei polos seráns a posta do sol chamando aos nenos e miña nai de volta á casa traguíame de merenda fragantes tortiñas e ervellas. Esa Terra do Mel Puro de Mominu onde vivín milleiros de millóns de corpos pasados cando branco e alegre era tamén coma un lago de luz.</i></p>	<p><i>Nobody knows the other side of my house, My corner where I was born, dusty guitars Of my tired little street where with my sisters And waited for afternoon sunfall call a kids And ma's to bring me back to supper mainline Hum washing line tortillas and beans, That Honey Pure land, of Mominu Where I lived a myriard kotis of millions of incalculable be-aeons ago When white while joyous was also Center of lake of light.</i></p>
--	---

Velaquí, pois, o cadro-resumo das traducións de poetas beat que fixo Álvaro Cunqueiro:

Data	Autor	Poema	Tradutor
20/09/70	Gregory CORSO	Paolo Ucello	Manuel María Seoane
07/11/71	Lawrence FERLINGHETTI	Reading Yeats...	Manuel María Seoane
12/03/72	Gregory CORSO	Visitando o lugar onde nacín	Manuel María Seoane
20/08/72	Allen GINSBERG	Song	Cristóbal Xordán
09/06/74	Gregory CORSO	Pro eu non preciso a Bondade	Manuel María Seoane
17/07/77	Allen GINSBERG	Proemio ao Kaddish	sen asinar
28/05/78	Lawrence FERLINGHETTI	Retratos dun mundo ido	Manuel María Seoane
07/09/78	Jack KEROUAC	Coro 127	sen asinar

Esquecéndomos as “reducións” de versos nos poemas anosados por Cunqueiro nalgúns dos poemas xa referidas anteriormente, e que obedecen ao gusto do autor por determinadas disposicións e ritmos no galego, podemos concluír tamén que as traducións ao galego de Álvaro Cunqueiro son correctas, fieis, ben feitas, como adoitaba facelas Cunqueiro, extremo este que xa foi corroborado por González Gómez (1984 e 1990), Castro Buerger (2005) e Palacio Sánchez (2007) ao analizaren outros moitos poemas anosados polo mindoniense.

5. Cunqueiro e os beats: afinidades antagónicas

Nun principio non é doado enxergar como o Cunqueiro dos últimos anos da súa vida, un home tradicional, amante das evocacións do pasado, poeta intimista e amatorio que comezaba a despedirse da vida envolvemento en melancolía e saudade, puido ter interese en traducir ao galego e divulgar poesía feita por activistas pacifistas, ex-presidarios, consumidores de drogas, libertinos, anticapitalistas, dementes, anarcoides e provocadores, tal e como eran considerados os poetas beat pola sociedade norteamericana, que por todo isto e estaren en contra do sistema establecido foron (des)cualificados como *beatniks*, palabra formada por *beat* máis *sputnik*, é dicir: anticapitalistas e aínda por riba —ou por iso mesmo— comunistas. En boa lóxica, calquera podería estar moi sorprendido tratando de imaxinar os motivos que tería Cunqueiro para espallar este movemento poético do que aparentemente estaba tan distante ideolóxica e literariamente, un movemento a priori antagónico da poética cunqueiriana.

O primeiro que temos que entender é que Cunqueiro non só estivo sempre atento ás glorias literarias do pasado, a verter ao galego os grandes clásicos universais e os autores coetáneos consagrados, senón que, asemade, foi un agudo observador especialmente atento e cun olfacto finísimo para todas as novidades e as vangardas literarias contemporáneas, fosen ou non do seu agrado, tivesen ou non unha actitude vital semellante, coincidisen ou diferisen da súa concepción da poesía e dos seus camiños poéticos. Por iso mesmo, non dubidou en dar noticia e anosar unhas mostras da poesía beat que, como vimos anteriormente, xurdiu no seo dunha sociedade ultraconservadora dunha aliaxe explosiva entre inconformismo, protesta, universidade, rebeldía e marxinalidade, unha poesía que comezaba a circular por todos os cenáculos e publicacións periódicas de América e Europa.

Antón Palacio (2007: 187-188) sobranceou a multiplicidade de autores, épocas, épicas, poéticas e tendencias que foron obxecto de atención por parte de Cunqueiro, co radar sempre posto nas últimas novidades para anosalas e dalas a coñecer en galego. Este investigador (2007: 201) deixara escrito que:

Cunqueiro entendía a tradución ó galego como unha necesidade cultural e que, en consecuencia, levou a cabo toda a súa inmensa tarefa tradutora porque desexaba que o galego durase ‘mil primaveras máis’. Pero tampouco cabe dúbida sobre o feito de que gozaba traducindo e de que obtiña dese traballo un enorme pracer intelectual.

Para Cunqueiro a tradución é unha necesidade para o sistema cultural galego, pero ademais para el é un pracer e, por riba, unha descuberta de novos mundos, de novos poetas e novas experiencias. Procuraba ler de todo, o que nunca pasa de moda e o que estaba na moda no momento. Así, lendo os beat, Cunqueiro sentiu a atracción máxica do antagonico, do diferente, do descoñecido, sentiuse atraído polo imán vital da poética opositora, diverxente, rebelde e explosiva dos beat.

Mais coidamos que Cunqueiro tivo que descubrir afinidades cos beat por baixo da tona do antagonismo, porque empezou a traducir neles e publicou esas traducións ao longo de oito anos. Que é o que puido ver Cunqueiro por baixo dese revestimento suburbial e antisistema que todos contaban dos beat?

Os beat falaron de todo, non só de poesía, trataron de combater unha realidade opresiva que anoxaban mergullados en mundos imaxinarios, xa soñados, xa axudados a soñar. Os seus poemas en ocasións son apenas enumeracións caóticas con entoación sálmica, case coma arroutadas místicas, coma mantras, porque ninguén nega a espiritualidade de todo o beat: Ginsber era xudeu, Snyder budista, Kerouac politeísta ou panteísta e outros beat estaban subxugados pola meditación oriental. O seu ouveo é melódico. Para Gregory Corso a poesía tiña que ser “unha canción de rúa, pero tamén de antro de jazz ou de igrexa”, por iso mesmo non son poucos os autores que albiscan na *Beat Generation* un aire “espiritual, apaixonado, tenro, sentimental e poético” (Anaya 1988, Waldman 2007, Lee 2003). Por exemplo, para Richard Lee (2003: 183) a *Beat Generation* buscou crear un mundo novo co home no seu centro, unha utopía baseada na intensa aperta da experiencia vital, unha experiencia baseada na improvisación, a transparencia e a espontaneidade, unha experiencia vivida nas rúas, nos cafés e nos concertos de jazz. E o propio Barnatán (1970: 21) cualificaba as actitudes dos beat ao mesmo tempo vitalistas e suicidas, místicas e iconoclastas, tenras e violentas.

Nas traducións que fixo Cunqueiro de catro poetas beat vimos exemplos dun Corso sincero e espontáneo que, á par de poesía de tipo culturalista, épica, coa morte sempre ao fondo, fai un descarnado intimismo de suburbio, moi alleo á tersura do verso cunqueirano; un intelectual Ferlinghetti irónico e intimista, con destellos surrealistas e culturalistas; un Ginsberg atroador coma un volcán de palabras bipolares entre o amor e a esperanza, por unha banda, e a morte máis triste pola outra; ou un Kerouac dun intimismo espiritual moi próximo ao do último Cunqueiro. Intimismo, espiritualidade, ironía, culturalismo, a forza do amor, a presenza da morte... non son todos eles temas moi amados por Cunqueiro e moi tratados nos seus poemas? Son á postre tan antagónicas a poética beat e a poética de Cunqueiro?

Non negaremos que hai actitudes e estratexias beat que non foron nada do agrado de Cunqueiro porque bouraban frontalmente contra a súa sensibilidade e a súa concepción da vida e da poesía, pero tampouco podemos agochar ou minimizar as súas afinidades temáticas, a dos grandes temas da humanidade tratados sempre en poesía: o amor, a morte, o intimismo, a soidade, a amizade, o vitalismo, a tristura, as paisaxes etc. Por máis que fosen enxertos diferentes con froitos e follas diferentes, o tronco e as

raíces eran todo o mesmo, por iso Cunqueiro se fixou neles e os anosou. Deixou dito no artigo de 20/09/1970:

Son estes os poetas que soñou Whitmann para seguilo? Non é iste o momento de tratar este asunto. Baste dicir que esta poesía “beat” está aí, que ten seguidores entre nós, e que estes “cinco grandes” son, fóra da escolástica beatnik, poetas. Que por iso, por poetas, non por altopalrantes da “xeración perdida”, se fala deles nista páxina. (Cunqueiro, *Faro de Vigo* 20/9/70, p.25)

É evidente que a beat foi no seu día unha poesía radicalmente diferenciada da que se fixera nos Estados Unidos ata ese momento, e tamén da que se fixera no resto do mundo. Como naceu como fenómeno típica e irrepitiblemente norteamericano, nunhas circunstancias moi concretas, nun tempo e un espazo moi determinados e inexportables, apenas tivo eco directo e inmediato noutras latitudes. Cunqueiro achegounola en galego “por poetas”. Entre nós, se acaso o máis beat que tivemos foi Bernardino Graña, Méndez Ferrín e, como non, Carlos Oroza.

Bibliografía

- Álvarez Cáccamo, X.M.^a (1991): “A poesía de Álvaro Cunqueiro: do cristal á cinza”, en Francisco Fernández del Riego *et alii*: *Álvaro Cunqueiro 1911-1981. Unha fotobiografía*. Vigo: Xerais, pp. 267-293 [www.poesiagalega.org/uploads/media/xosecaccamo_1991_cunqueiro.pdf 18/03/2018].
- Anaya, J.V. (1998): *Los poetas que cayeron del cielo. La Generación Beat comentada en sus propias voces*. México: Instituto de Cultura de Baja California.
- Arabia, J. (2017): *Poesía beat*. Buenos Aires: Buenos Aires Poetry.
- Castro Buerger, I. (2004): “Os alófonos fantásticos. Poemas des coñecidos de Álvaro Cunqueiro”, en *Anuario de Estudos Literarios Galegos* pp.30-39 [www.poesiagalega.org/uploads/media/castro_buerger_2004_cunqueiro.pdf, última visita 18/03/2018].
- Castro Buerger, I. (2005): “Unha visión sistémica das traducións de Cunqueiro no *Faro de Vigo*”, en *Viceversa* 11, pp. 23-49 [<http://wetatg.webs.uvigo.es/viceversa/files/11/viceversa11.pdf>, 18/03/2018].
- Castro Buerger, I. e Costas. X.H. (2017): *No obradoiro do fabulador*. Vigo: Galaxia.
- Costas, X.H. (1991): “Unha trintena de poemas esquecidos de Álvaro Cunqueiro”, *Animal* 1, 6-9 e *Animal* 2, 8-11.
- Costas., X.H. e Castro Buerger, I. (2011): *Dona do corpo delgado. Herba aquí e acolá. Outros poemas. Poesía 1933-1981*. Vigo: Galaxia.
- Costas, X.H. (2010): “Álvaro Cunqueiro: traducións de poesía catalá ao galego”, *Viceversa* 16, 135-155.
- Costas, X.H. e Castro Buerger, I. (2013): *O mundo que teño de meu*. Vigo: Galaxia.

- Costas, X.H. e Castro Buerger, I. (2011): “Poemas esquecidos anteriores a 1933”, *Grial* 192, 134-139.
- Cunqueiro, Á. (1991): *Flor de diversos. Escolma de poetas traducidos*. Escolma e introdución de Xesús González Gómez. Vigo: Galaxia
- Cunqueiro, Á. (2003): *Cartas ao meu amigo. Epistolario mindoniense a Francisco Fernández del Riego 1949-1961*. Ed. de D.Vilavedra. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, F. (1991): *Álvaro Cunqueiro e o seu mundo*. Vigo: Ir Indo.
- Figueiroa, A. (2001): *Nación, literatura e identidade. Comunicación literaria e campos de comunicación en Galicia*. Vigo: Xerais.
- González Gómez, X. (1984): “Tradutor de mil poetas”, n’*A Nosa Terra, O mundo de Cunqueiro*, Extra 2. Vigo.
- González Gómez, X. (1990): *Álvaro Cunqueiro, traductor*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia.
- Lee, R. (2003): *Life and Times of Cultural Studies: The Politics and Transformation of the Structures of Knowledge*. Duke University Press.
- López, T. (2014): “Notas marxinais á poesía de Álvaro Cunqueiro”, publicación dixital do Consello da Cultura Galega doi:10.17075/mucnoe.2014.023 [www.consellodacultura.gal/publicacions-dixitais/lecturaonline.php?libro=0&capitulo=4&documento=2345, última visita 18/03/2018]
- Méndez Ferrín, X.L. (1990): *De Pondal a Novoneyra* (2ª ed.). Vigo: Xerais.
- Noia Campos, M.ª C. (2015): *Álvaro Cunqueiro. Trinta poemas*. Vigo: Pen Club Galicia.
- Nicolás, R. (1994): *Entrevistas con Álvaro Cunqueiro*. Vigo: Nigra.
- Palacio Sánchez, A. (2007): “Cunqueiro tradutor e anosador”, *Viceversa* 13, pp. 171-203 [http://wetatg.webs.uvigo.es/viceversa/files/13/VICEVERSA%2013_2007.pdf, 18/03/2018]
- Pazos Balado, M.ª do C. (1993): “Álvaro Cunqueiro traductor”, en *Congreso Álvaro Cunqueiro*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 89-99.
- Rábade Villar, M.ª do C. (2009): “Políticas e poéticas de segunda man: A espectralidade no proceso de tradución”, *Galicia 21, Issue A*, pp. 56-67 [www.galicia121journal.org/A/pdf/galicia21_5_rabade.pdf última visita 18/03/2018].
- Waldman, A. (2007): *The Beat Book*. Boston: Shambala.
- Vázquez Freire, M. (1988): *Álvaro Cunqueiro*, vol. 5 da colección Monografías. A Coruña: Servizo Municipal de Educación.
- Vázquez Freire, M. (1991): *Marabillas e milagres de Álvaro Cunqueiro*. Vigo: Xerais.

BIBLIOGRAFÍA COMPLETA (1842-2018) DE MARCIAL VALLADARES

Complete Bibliography (1842-2018) of Marcial Valladares

Xosé Antonio Fernández Salgado

Universidade de Vigo
xsalgado@vigo.es

Resumo

Este artigo contén unha bibliografía actualizada da obra do literato e lingüista Marcial Valladares (Vilancosta - A Estrada, 1821-1903), así como dos estudos e investigacións que motivou. As referencias bibliográficas organízanse seguindo os criterios cronolóxico e temático e van dende 1842, en que escribe os seus primeiros versos de corte romántico, ata 2018, en que se publica o libro *O legado dos Valladares de Vilancosta*.

Palabras clave: bibliografía, Marcial Valladares, rexurdimento, lingua e literatura galegas.

Abstract

This contribution contains an up-to-date bibliography on the work of the literato and linguist Marcial Valladares (Vilancosta - A Estrada, 1821-1903), as well as on the studies and investigations that gave rise. The bibliographic references were organized following chronological and thematic criteria. and cover from 1842, when he wrote his first verses of romantic cut, until 2018, when the book *O legado dos Valladares de Vilancosta* were published.

Keywords: bibliography, Marcial Valladares, *rexurdimento*, galician language and literature.

1. Introducción

Falando da Galicia do século XIX, sinala Gutiérrez Izquierdo na súas *Lecturas de nós* (2000) que foi a partir da década de 1840 cando se comezou a perfilar unha primeira xeración galeguista, que sentiu a necesidade de afirmar a personalidade de Galicia tanto no cultural coma no económico. Desá xeración, chamada dos “Provincialistas” ou “Precursores”, forma parte Marcial Valladares, autor dunha pioneira, prolífica e poliédrica obra, onde se dan a man a literatura, o folclore e a lingüística, pero tamén a música, a historia, a botánica...

Dende 1999 vimos dedicándonos a investigar sobre a vida e obra do “señor de Vilancosta”, que culminou nun primeiro momento nunha tese de doutoramento titulada *Marcial Valladares (1821-1903). Lingua, Literatura e Folclore*, que defendemos en 2002 na Universidade compostelá. Nun traballo derivado dela, *Marcial Valladares. Biografía dun precursor no Rexurdimento galego* ofrecemos unha primeira achega á súa bibliografía completa, tanto das obras da súa autoría coma dos estudos que investigan a súa vida e os seus escritos (Fernández Salgado 2005: 235-250, 253-263, respectivamente).

No presente artigo queremos completar esa bibliografía cos novos títulos que de Marcial Valladares e sobre del fomos recadando a partir de 2003¹. As novas referencias proceden tanto do rastrexo que fixemos na prensa do século XIX e XX coma das investigacións que aínda actualmente segue a suscitar Valladares e a súa obra. Das publicacións máis recentes gustaríanos sobrancear tres: a edición e estudo do cancionero musical *Ayes de mi País*, feitos por Do Pico Orjais e San Martín (2010); unha nova edición de *Majina*, feita por nós mesmos (Fernández Salgado 2011); e o recente libro *O legado dos Valladares de Vilancosta*, magna obra redactada durante varios anos por Carlos Ferreirós Espinosa (2018) e editada por Armando Requeixo, que contén valiosísima información biográfica alén da edición de poemas, cartas e outros documentos tanto de Xosé Dionisio Valladares coma dos seus fillos e descendentes Marcial, Sergio, Avelina e Luisa Valladares e mais de Laurentino e Xosé Espinosa.

A bibliografía de e sobre Marcial Valladares que ofrecemos organizámola combinando os criterios cronolóxico e temático, o que nos permite enxergar e valorar a Marcial Valladares e os estudos sobre del dun xeito diferente; por exemplo, deixa ver como foi a transmisión da información sobre del e tamén quedan en destaque aqueles períodos en que a súa vida ou obra resultou máis atractiva para os investigadores. No apartado 2 dispoñemos os títulos da súa autoría clasificados segundo o xénero ó que pertencen: poesía, narrativa, colección folclórica, lingüística, traducións e varia; en tanto que no 3, os traballos catalogámolos en tres subapartados: os que abordan dun xeito global e extenso a vida e obra valladariana, os que resultan bio-bibliografías menos extensas e un terceiro composto por traballos académicos sobre os seus escritos.

1 O libro *Marcial Valladares. Biografía dun precursor no Rexurdimento galego* publicouse en 2005, pero estaba disposto e entregado para a súa impresión dende mediados de 2003, polo que as referencias bibliográficas alí recollidas só chegan ata este ano.

2. Bibliografía cronolóxica de Marcial Valladares

No que segue, cando o ano vai entre corchetes remite ó ano de datación; sen corchetes, refírese ó ano da primeira publicación. Entre corchetes tamén se dan indicacións das reedicións de que temos noticia e outro tipo de información.

2.1. Obra literaria

2.1.1. Poesía

- [1842]: *Enredos poéticos por M. V.* (ms.).
- [1842]: Álbum: Poesía de Maiclar (ms.).
- [1842-1862]: *Juguets poéticos* (ms.)².
- [1842]: “Brindis” (ms.) [En castelán.]
- 1842: “Recoge, recoge”. *Las Musas del Lérez*, Pontevedra, 5 (11/9/1842). [Publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 239. [En castelán.]
- [1843]: “Cántiga á un cazador” (ms.).
- [1843]: “El y ella” (ms.).
- [1844] 2003: “Á un paxariño”. En X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 119-120. [Recollido en 1856 en *Composiciones Gallegas* (ms.); publicado tm. en 2008 en R. Mariño / X. R. Barreiro / R. Aneiros (eds.), *Papés de imprenta condenada*, 493.]
- [1845] 1862: “Suidades. Á C...”. Álbum de la Caridad, 299-300. [Recollido en 1865 en J. Casal Lois, *Colección de poesías gallegas de diversos autores* (ms.), 177-179; publicado tm. en 1885 como “Soedades. Á Carme” en *El Eco de Galicia*, A Habana, 178 (22/12/1885), 6; en 1886 en *O Galiciano*, Pontevedra, 68 (1/1886); en 1906 en *Fray Prudencio*, Caldas de Reis, 423 (19/5/1906); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 121-123; en 2008 en R. Mariño / X. R. Barreiro / R. Aneiros (eds.), *Papés de imprenta condenada*, 537-538.]
- [1846] 2003: “A un cementerio en Madrid el día de difuntos”. En X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 124-126. [Recollido en 1856 en *Composiciones Gallegas* (ms.); publicado tm. en 2008 en R. Mariño / X. R. Barreiro / R. Aneiros (eds.), *Papés de imprenta condenada*, 566-567.]
- [c.1846] 2003: “Taresa é Tomás”. En X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 130-132. [Recollido en 1856 en *Composiciones Gallegas* (ms.); publicado tm. en 2008 en R. Mariño / X. R. Barreiro / R. Aneiros (eds.), *Papés de imprenta condenada*, 569-570.]

2 Aparecen referencias a estes tres cadernos manuscritos nas *Memorias de familia*, en artigos de Bergueiro López (1950, 1955, 1970) e mais no libro *O legado dos Valladares de Vilancosta*, de Ferreiros Espinosa (2018).

- [c.1846] 2003: “Un-a fro!”. En X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 133-134. [Recollido en 1856 en *Composiciones Gallegas* (ms.); publicado tm. en 2008 en R. Mariño / X. R. Barreiro / R. Aneiros (eds.), *Papés de imprenta condenada*, 571-572.]
- [1847] 1851: “Un recordo”. *El Eco de Galicia*, Santiago, 53 (27/8/1851). [Publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 135-142.]
- [1848] 1862: “Á miña aldéa”. Álbum de la Caridad, 147. [Recollido en 1856 en *Composiciones Gallegas* (ms.); en 1865 en J. Casal Lois, *Colección de poesías gallegas de diversos autores* (ms.), 79; publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 127-129.]
- [1848]: “Soño” (ms.).
- [1850]: “A C***” (ms.). [A primeira estrofa reproducíuse en 1884 en M. Valladares, *Diccionario Gallego-Castellano*, s.v. NIÑADA.]
- [1851] 1861: “A Fonte do Pico-Sagro”. *Galicia. Revista Universal de este Reino*, A Coruña, 19 (1/7/1861). [Recollido en 1856 como “A un-a Fonte ou Pico-Sagro” en *Composiciones Gallegas* (ms.); publicado tm. en 1862 en Álbum de la Caridad, 272-273; en 1865 en J. Casal Lois, *Colección de poesías gallegas de diversos autores* (ms.), 174-177; en 1868 en J. A. Saco Arce, *Gramática gallega*, 308-311; en 1898 en *Follas Novas*, A Habana, 62 (7/8/1898), 2; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 143-149.]
- 1851: “La Rosquillera”. *El Eco de Galicia*, Santiago, 71 (29/9/1851). [Publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 245-247.] [En castelán.]
- [1851] 2003: “Zamora tiene una flor”. En X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 242-244. [Recollido en *Memorias de familia* (ms.), Libro segundo, cap. VII. En castelán.]
- [1851] 1852: “Ò Excmo. Señor Don Nicolás de Azara e Pereira”. En Basilio Sebastián Castellanos, *Glorias del caballero Azara en el siglo XIX. [...] Corona, que los poetas, orientalistas, hombres políticos y artistas españolas, consagran al espresado señor*, vol. I, Imprenta de D. B. Gonzalez, 367.
- [c. 1851]: “A una tórtola” (ms.). [En castelán.]
- [1853] 1862: “A.***”. Álbum de la Caridad, 325-327. [Publicado tm. en 1862 en *Galicia. Revista Universal de este Reino*, A Coruña, 1 (1/9/1862); en 1865 en J. Casal Lois, *Colección de poesías gallegas de diversos autores* (ms.), 179-181; en 1906 en *Fray Prudencio*, Caldas de Reis (28/7/1906); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 150-156.]
- [1854]: “Himno a la Virgen de la Guia” (ms.). [En castelán.]
- [1855]: “Al acostarse” (ms.). [En castelán.]
- [1856]: *Composiciones gallegas* (ms.). Real Academia Galega, Colec. Irmáns de la Iglesia. [Contén as composicións: “Á un Paxariño”, “Á miña aldéa”, “A un-a

- Fonte ou Pico-Sagro”, “Un-a Frol”, “Taresa e Tomas” e “A un cementerio en Madrid el día de difuntos”.]
- [1855] 1856: “Gozos”. *Novena a la Santísima Virgen de la Guía*. Santiago: Imp. y Lit. de D. Juan Rey Romero, 33-38. [Publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 248-251.] [En castelán.]
- [1862]: “El pecador contrito” (ms.) [En castelán.]
- [c.1867] 1884: “Un rapás”. En M. Valladares, *Diccionario Gallego-Castellano*, s.v. DIJO MOITO, ZAS. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 207; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 134.]
- [c.1867] 1884: “Epigrama. Indo Ana po-la calle”. En M. Valladares, *Diccionario Gallego-Castellano*, s.v. ALMBRE. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 207; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 134.]
- [1875] 2003: “A Romería a Santiago de Compostela”. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 194-208. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1875-1878] 2003: “Epigramas: I-L”. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 209-224.³
- [1875-1878] 1881: “Epigrama. Bebendo ond’eu m’atopaba”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. III, 95. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1884 en *O Galiciano*, Pontevedra 18 (15/12/1884); en 1936 en *Cultura gallega*, A Habana, 1 (5/4/1936); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 208; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 210.]
- [1875-1878] 1881: “Epigrama. Pidíndoll’á un labrador”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. III, 95. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1884 en *O Galiciano*, Pontevedra, 18 (15/12/1884); en 1936 en *Cultura gallega*, A Habana, 1, 5/4/1936; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 208; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 223.]
- [1875-1878] 1881: “Epigrama. Consultou con don Alejo”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. III, 95. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1884 en *O Galiciano*, Pontevedra, 18 (15/12/1884); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 209; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 251-254.]

3 Deste conxunto de 50 epigramas, o II, IV, XXIX, XLVIII e XLIX publicáronse en 1881 en *La Ilustración Gallega y Asturiana*.

- [1875-1878] 1881: “Epigrama. Co-a vinageira n’a man”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. III, 425. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1884 en *O Galiciano*, Pontevedra, 18 (5/12/1884); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 209; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 209.]
- [1875-1878] 1881: “Epigrama. Indo as uvas eu á ver”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. III, 425. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en *O Galiciano*, Pontevedra, 18 (15/12/1884)]; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 210; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 217.]
- [1875-1878] 1881: “Epigrama. Pepiño rompe un cristal”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. III, 425. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1884 en *O Galiciano*, Pontevedra, 18 (15/12/1884); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 210; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 223.]
- [1878] 2003: “Á memoria de D^a. María da Saleta Velón Valladares”. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 225-226. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1878] 1879: “Inés fiando”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. I, 200-201. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1886 en *O Galiciano*, Pontevedra, 75 (23/2/1886); en 1886 en *O Tío Marcos d’a Portela*, Ourense, 118 (7/3/1886); en 1898 en *El Eco de Galicia*, Bos Aires (20/9/1898); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 161-165; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 226-230.]
- 1879: “A.***”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. I, 56-57. [Publicado tm. en 1883 en *El Eco de Galicia*, A Habana, 59 (11/8/1883); en 1884 en *O Galiciano*, Pontevedra, 17 (8/12/1884); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 157-160.]
- [1879] 1883: “Unha tarde n’a Ulliña”. *Galicia Católica*, Santiago, 17 (15/10/1883). [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1986 en A. Marco, “Contribuição ao conhecimento da obra poética de Marcial Valhadares. Poemas ignorados”, 557; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 178-182; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 230-233.]
- [1879] 2003: “Romances. Pretiño da miña casa”. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 234-235. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1879] 1883: “Romances. Levanteime unha mañán”. *Galicia Católica*, Santiago, 9 (15/6/1883). [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1986 en A. Marco, “Contribuição ao conhecimento da obra poética de Marcial Valhadares. Poemas ignorados”, 555; en 2003 en X. A.

- Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 174-177; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 236-238.]
- [1879] 2003: “Á Fontiña do Suspiro”. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 238-242. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- 1879: “Quieta gesta - ¡Vaite cojo!”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t I, 400. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1880 en *El Eco de Galicia*, Habana, 92; en 1889 en *O Tío Marcos d’a Portela*, Ourense, 280 (16/6/1889); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 166-170; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 242-245.]
- [1880] 1883: “Terriña por terra”. *El Eco de Galicia*, A Habana, 54 (8/7/1883). [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1986 en A. Marco, “Contribuiçom ao coñecimento da obra poética de Marcial Valhadares. Poemas ignorados”, 555; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 183-188; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 245-249.]
- [1880] 2003: “Fidel argalla e Diego Rantes”. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 250-251. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1880] 1888: “Bribonada”. *Galicia Humorística*, Santiago, 2 (30/1/1888), 58. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1986 en A. Marco, “Contribuiçom ao coñecimento da obra poética de Marcial Valhadares. Poemas ignorados”, 559; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 201-204; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 251-254.].
- 1882: “A castañeira en Santiago”. En F. Portela Pérez, *Colección de poesías gallegas de varios autores*, 6-7. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1885 en *O Galiciano*, Pontevedra 44 (1/7/1885); en 1885 en *O Tío Marcos d’a Portela*, Ourense, 108 (13/12/1885); en 1886 en A. de la Iglesia (ed.), *El Idioma Gallego. Su antigüedad y vida*, t. III, A Coruña: Latorre y Martínez – Editores, 79-81; en 1900, *El Eco de Galicia*, A Habana, 920 (17/3/1900); en 1908 en *A Nosa Terra*, 43 (18/6/1908); en 1911 en E. Carré Aldao, *Literatura gallega*, 303; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 171-173; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 254-256.].
- 1883: “A la memoria de Andrés Muruais”. *Corona fúnebre á la memoria del llorado poeta gallego Andrés Muruais*, Pontevedra: Imprenta de J. Millán, 83. [Publicado tm. en 1940 en *Cultura gallega*, A Habana, 77-79, 16; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 252.] [En castelán.]
- 1883: “Rosa e Sabela”. *El Eco de Galicia*, A Habana, 69 (21/10/1883). [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1884 en *La Unión Gallega*, Montevideo (14/2/1884); en 1888 en *Galicia Humorística*, Santiago, t. II, 3 (15/9/1888), 80; en 1986 en A. Marco, “Contribuiçom ao coñecimento da obra poética de Marcial Valhadares. Poemas

ignorados”, 557; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 189; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 385.]

1883: “Nai e filla”. *El Eco de Galicia*, A Habana, 74 (25/11/1883). [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1986 en A. Marco, “Contribuíçom ao conhecimento da obra poética de Marcial Valhadares. Poemas ignorados”, 558; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 190-194; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 385-388.]

[1883-1886] 2003: “Epigramas: I-VIII”. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 389-391. [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]⁴

[1883-1886] 1887: “Epigrama: Confesándose Manuela”. *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, 8 (8/1887). [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en *O Galiciano*, Pontevedra, 189 (4/9/1887); en 1986 en A. Marco, “Contribuíçom ao conhecimento da obra poética de Marcial Valhadares. Poemas ignorados”, 561; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 211; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 389.]

[1883-1886] 1887: “Epigrama. Preguntou un d’á cabalo”. *Galicia. Revista Regional*, 8 (8/1887). [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en *O Galiciano*, Pontevedra, 189 (4/9/1887); en 1986 en A. Marco, “Contribuíçom ao conhecimento da obra poética de Marcial Valhadares. Poemas ignorados”, 561-562; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 211; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 391.]

[1886] 2003: “Unha noite”. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 389-391. [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]

[1887-1888] 2003: “Epigramas. I-XII”. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 393-396. [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]⁵

[1887-1888] 1888: “Epigrama. Unha tarde en qu’eu sentía”. *Galicia Humorística*, Santiago, 5 (15/3/1888), 153. [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. 1910 en *Suevia*, A Habana, 5 (2/10/1910); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 212; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 393.]

[1887-1888] 1888: “Epigrama. Apeándose en Santiago”. *Galicia Humorística*, Santiago, 5 (15/3/1888), 153. [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1910 en *Suevia*, A Habana, 5 (2/10/1910); en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 212; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 393.]

4 Deste grupo de 8 epigramas, o I e VII publicáronse en 1888 en *Galicia. Revista Regional*.

5 Destoutro grupo de 12 epigramas, do I ó V publicáronse en 1888 en *Galicia Humorística*.

- [1887-1888] 1888: “Epigrama. Falabase n’un adral”. *Galicia Humorística*, Santiago, t. II, 3 (15/9/1888), 80. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 213; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 393.]
- [1887-1888] 1888: “Epigrama. Chamando miña atencion”. *Galicia Humorística*, Santiago, t. II, 3 (15/9/1888), 80. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 213; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 394.]
- [1887-1888] 1888: “Epigrama. Dijo Simplicio á Bieita”. *Galicia Humorística*, Santiago, t. II, 3 (15/9/1888), 80. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 214; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 394.]
- [c.1887] 1956: “Vilancosta-Cantigas”. En F. Bouza-Brey, “Achegos pra a bibliografía de Marcial Valladares como etnógrafo”, 18-20. [Publicado tm. en 1970 en *Cantigueiro popular*, 67-69; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 216-221.]
- 1888: “Epigrama. Ríanse dous mozalbetes”. *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, II, 8, 8/1888, 399. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 214-215.]
- [1891] 1951: “A Rousalía”. En F. Bouza-Brey, “Poesía gallega inédita de Marcial Valladares a Rosalía de Castro”, *CEG*, t. XIX, 277. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1986 en A. Marco, “Contribuíçom ao coñecimento da obra poética de Marcial Valladares. Poemas ignorados”, 560; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 205; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 397.]
- [c.1891]: “Consellos dunha nai”. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 398. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- 1893: “La vida”. *La Revista Popular*, Pontevedra, 27 (1/9/1893), 2. [En castelán.]
- 1898: “Cántigas”. *El Eco de Galicia*, Bos Aires, 230 (10/3/1898), 231 (20/3/1898), 236 (10/5/1898) [Publicado tm. en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 216-232].
- 1898: “Fin de romaría”. En M. Castro López, *Almanaque gallego para 1899*, 31. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1986 en A. Marco, “Contribuíçom ao coñecimento da obra poética de Marcial Valladares. Poemas ignorados”, 561; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 233-234; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 398-399.]

- 2002: “Poemas”. En X. A. Fernández Salgado, *Marcial Valladares, (1821-1903). Lingua, literatura e folclore*, 569-648. [Edición en CD-Rom.]
- 2003: *Poesía*. Vigo: Xerais. [Edición de X. A. Fernández Salgado.]
- 2004: *Conversa entre arrieiros*, A Estrada: Fervenza. [Edición crítica de X. Luna e prólogo de H. Picallo. Trátase dunha conversa en rima entre dous arrieiros.]

2.1.2. Narrativa

- [1857]: *Páxinas contemporáneas. Flora ó hasta donde llega una mujer por M. V. N.* (ms.). Biblioteca da familia Valladares. [En castelán.]
- [1868]: *Asela por Dn. Marcial Valladares* (ms.). Biblioteca da familia Valladares. [En castelán.]
- [1870]: *Majina, ou a filla espúrea. Conto gallego-castellano de miña abò, por don Marcial Valladares y Núñez* (ms.), Real Academia Gallega, A Coruña.
- 1880: *Majina ou a filla espúrea*. En *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. II, 21 (266), 22 (281), 23 (293-294), 24 (306), 25 (317), 27 (341-342), 30 (376-377), 31 (389-390), 32 (402-403), 34 (429-430), 36 (460-461).
- [1883] 1888-1889: *Los tres expósitos*. En *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, 7 (7/1888), 347-350; 9 (9/1888), 485-488; 11 (11/1888) 605-609; 1 (1/1889), 57-59. [incompleta] [En castelán.]
- [1883]: *La cruz perdida por D. Marcial Valladares y Núñez* (ms.). Biblioteca da familia Valladares. [En castelán.]
- 1884: “Contos de rapaces. Bastián e Crispín”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 55-64. [Recollido en 1879 en *Apéndice ó Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1886 en *A Gaita Gallega*, A Habana, 7 (28/1/1886), 5-7, e 7 (28/2/1886), 5-6; en 1886 en *O Tío Marcos d’a Portela*, Ourense, 122 (4/4/1886), 1-4; en 1886 en A. de la Iglesia, *El Idioma Gallego. Su antigüedad y vida*, t. III, A Coruña: Latorre y Martínez – Editores, 161-170; en 1889 en *A Monteira*, Lugo, 7 (16/11/1889), 51-52, 8 (23/11/1889) 59 e 9 (30/11/1889), 67; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 397; 331-338; en 2003 en M. Hermida (dir.), *Narradores ocasionais do século XIX (Relato breve)*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 461-465.]
- 1884: “Contos de rapaces: Os tres hirmans”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 138-149. [Recollido en 1879 en *Apéndice ó Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 1888 en *Galicia Humorística*, Santiago, 12 (30/6/1888), 362-364; en 1888 en *O Tío Marcos d’a Portela*, Ourense, 236 (8/7/1888), 1-4; en *O Novo Galiciano*, Pontevedra 15 (25/11/1888); en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 397; 338-344; en 2003 en M. Hermida (dir.), *Narradores ocasionais do século XIX (Relato breve)*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 477-481.]

- 1888: “La lampara encantada”. *Galicia Humorística*, Santiago, 1 (15/1/1888). [En castelán.]
- 1888: “Un lobo obrigado a desempeñar varios oficios”. *Galicia Humorística*, Santiago, 3 (15/2/1888) 84-86. [Publicado tm. en 1888 en *O Tío Marcos d’a Portela*, Ourense, 217 (26/2/1888) 1-3; en 1888 en *O Galiciano*, Pontevedra, 179 (1/7/1888); en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 397; 330-331; en 2003 en M. Hermida (dir.), *Narradores ocasionais do século XIX (Relato breve)*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 466-469.]
- 1888: “Conto. [As fillas zarabetas]”. *Galicia Humorística*, Santiago, 4 (29/2/1888), 117. [Publicado tm. en 1891 en *A Tía Catuxa*, Pontevedra, 18 (2/2/1891); en 1892 en *El Eco de Galicia*, Bos Aires, 23; en 1910 en *Suevia*, A Habana, 5 (2/10/1910); en 2003 en M. Hermida (dir.), *Narradores ocasionais do século XIX (Relato breve)*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 470.]
- 1888: “Las dos planchadoras”. *Galicia Humorística*, Santiago, 6 (30/3/1888). [En castelán.]
- 1888: “O cazador e o lagarto”. *Galicia Humorística*, Santiago, 7 (15/4/1888) 209-210. [Publicado tm. en 1888 en *O Tío Marcos d’a Portela*, Ourense, 228 (13/5/1888), 4-5; en 1888 en *O Galiciano*, Pontevedra, 175 (3/6/1888), 1-2; en 1888 en *Galicia Moderna*, A Habana, 172 (12/8/1888); en 1899 en *El Eco de Galicia*, Bos Aires, 265 (28/2/1899), 6-7; en 2003 en M. Hermida (dir.), *Narradores ocasionais do século XIX (Relato breve)*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 471-473.]
- 1888: “Una infanta que no hablaba ni reía”. *Galicia Humorística*, Santiago, 8 (30/4/1888). [Publicado tm. en 1908 en *Aires d’a Miña Terra*, Bos Aires 4 (31/5/1908).] [En castelán.]
- 1888: “Un labrador instruído”. *Galicia Humorística*, Santiago, 9 (15/5/1888). [Publicado tm. en 1899 en *El Eco de Galicia*, Bos Aires (20/2/1899)] [En castelán.]
- 1888: “Veliños”. *Galicia Humorística*, Santiago, 11 (5/6/1888), 344-345. [Publicado tm. en 1888 en *O Tío Marcos d’a Portela*, Ourense, 235 (1/7/1888), 4-5; en 1889 en *A Gaita Gallega*, A Habana, 1 (20/7/1889), 4-5; en 1888 en *O Novo Galiciano*, Pontevedra, 15 (25/11/1888); en 2003 en M. Hermida (dir.), *Narradores ocasionais do século XIX (Relato breve)*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 474-476.]
- 1888: “As galiñas e o pavo”. *Galicia Humorística*, Santiago, 12 (30/7/1888), 383-384.
- 1888: “La flor de las flores o el litigante afortunado”. *Galicia Humorística*, Santiago, t. II, 1 (15/7/1888). [En castelán.]
- 1888: “La Pavera”. *Galicia Humorística*, Santiago, t. II, 1 (15/7/1888). [En castelán.]
- 1888: “Un señor e seu arrendatario”. *Galicia Humorística*, Santiago, t. II, 2 (30/7/888), 41. [Publicado tm. en 2003 en M. Hermida (dir.), *Narradores ocasionais do século XIX (Relato breve)*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 482-483.]

- 1888: “La palomita y el jardinero”. *Galicia Humorística*, Santiago, t. II, 2 (30/7/1888). [En castelán.]
- 1888: “Un sastre aburrido de no tener que hacer por su oficio”. *Galicia Humorística*, Santiago, t. II, 3 (15/8/1888). [En castelán.]
- 1970: *Maxina ou a filla espúrea*. Vigo: Galaxia. [Limiar de R. Carballo Calero.] [Reproducida en 1992 en “Biblioteca 114” - El Correo Gallego, Santiago, con prólogo de X. Castro.]
- 1987: *Maxina ou a filla espúrea*. A Coruña: Vía Láctea. [Edición, introducción e notas de X. M. Dobarro, M. Ferreiro e C. P. Martínez.]
- 1991: *Maxina*. Vigo: Xerais. [Edición de A. Tarrío, M. Neira e B., Roig-Rechou. Reproducida en 2001 como *Maxina ou a filla espúrea*. A Coruña: La Voz de Galicia.]
- 2002: “Majina, ou a filla espúrea”. En X. A. Fernández Salgado, *Marcial Valladares, (1821-1903). Lingua, literatura e folclore*, 649-762. [Edición en CD-Rom.]
- 2002: “Contos”. En X. A. Fernández Salgado, *Marcial Valladares, (1821-1903). Lingua, literatura e folclore*, 763-804. [Edición en CD-Rom.]
- 2002: *Maxina ou a filla espúrea*. Conto gallego-castellano de miña abó. A Coruña: eDixital. Disponible en: <http://bvg.udc.es/ficha_obra.jsp?id=Maouafie1&alias=Marcial+Valladares>.
- 2011: *Maxina ou a filla espúrea*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco Edicións. [Introducción, edición, notas e vocabulario de Xosé A. Fernández Salgado.]

2.2. Colección folclórica

- [1865]: *Recuerdos de la adolescencia. Original de Dn. Marcial Valladares, obsequio a D. C. Sampedro por el autor* (ms.). Museo de Pontevedra, Colec. Sampedro.
- [1865]: *Ayes de mi país. Album que el autor M.V. dedica á sus hermanas* (ms.). Biblioteca da familia Valladares. [Publicado en 2010 en José Luís do Pico Orjais e Isabel San Martín (eds.), *Ayes de mi País: o cancionero de Marcial Valladares*, 75-191; existe tm. unha copia alógrafa do ms. no Museo de Pontevedra, Colec. Sampedro.]
- [1867] 2003: *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.). Biblioteca da familia Valladares. [Algunas destas cantigas (268) foron incluídas en entradas do seu *Diccionario Gallego-Castellano*; publicado en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 73-256; parcialmente en 1970 en *Cantigueiro popular*, A Coruña: Real Academia Gallega, 51-55; aparece tm. canda outras recolleitas en 1992 en Domingo Blanco, *A poesía popular en Galicia 1745-1885*, Vigo: Xerais.]
- [1867] 1884: “Romance popular gallego. Mañanciña de San Juan”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 107-109. [Recollido en 1867

- en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 132-133.]
- [1879] 2003: *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.). Biblioteca da familia Valladares. [Publicado en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 257-399.]
- [c.1879] 1929: “Romance. Érase a filla d-un Rei”. *Nós*, 64 (15/4/1929), 68-69. [Recollido en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 292-293.]
- 1880: “Adiviñas”. En A. Machado y Álvarez (ed.), *Colección de enigmas y adivinanzas*, Sevilla: Librería de D. Tomas Sans. [Recollidas en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.) e en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicadas tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 192-193, 322-324.]
- 1880: “Jogo de prendas”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, t. II, 31. [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicada tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 284.]
- 1882: “Despropósitos. Poesía popular”. *El Eco de Galicia*, A Habana, 13 (1882). [Recollida en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicada tm. en 1884 en A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 91-93; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 284.]
- 1882: “Poesía popular: Estando con las ovejas”. *El Eco de Galicia*, A Habana, 12 (17/9/1882), 6. [Recollida en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicada tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 365-367.]
- 1884: “Cantares populares”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 39-50. [Recollidos en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicados tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 260 e ss.]
- 1884: “Testamento d’o gato”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 84-85. [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 288-289.]
- 1884: “Modismos populares”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 96-99.
- 1884: “A galiña e outros animais”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 101-102. [Recollido en 1879 en *Apéndice à Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 280.]

- 1884: “O férvellas”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 112-113. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 273-274.]
- 1884: “Contra o raposo”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 116. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 373.]
- 1884: “Meiguerías o supersticiones”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 118. [Recollidas en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicadas tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 326.]
- 1884: “Juegos infantiles”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 119-121. [Describe 3 xogos: “De codín e de codán”, “As fôchas” e “Vasifragio”.]
- 1884: “Jogos de prendas. Estaba a amòra en seu lugar”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 123-126. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 286-288.]
- 1884: “Medicina popular”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 128-129. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 328-329.]
- 1884: “Algunas frases gallegas”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 130-131.
- 1884: “Martín Conde ó la semana del leñador”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 133-134. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 275.]
- 1884: “Meiguerías d’algunhas chamadas sabias ou entendidas”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 134-135. [Recollidas en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicadas tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 327.]
- 1884: “Trabalenguas”. En A. Machado y Álvarez (dir.), *Folk-lore gallego. Miscelánea*, t. IV, 137. [Recollidos en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicados tm. en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 325.]
- 1884: “A Garza e o Carrizo”. *Revista de la Sociedad Económica de Amigos del Pais de Santiago. Especial El Primer Centenario*, 5, 7-8. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en 2003 en X. A.

- Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 195-198; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 299.]
- 1887-1888: “Refranes, proverbios y decires gallegos, recogidos por el que firma y no contenidos en la Gramática del Señor Saco-Arce”. *Galicia Revista Regional*, A Coruña, t. I, 4 (4/1887), 5 (5/1887), 9 (9/1887), 10 (10/1887); t. II, 3 (3/1888). [Recollidos en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); e en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); [Algúns destes refráns (460) foron incluídos en entradas do seu *Diccionario Gallego-Castellano* (1884); os que comezan polas letras A-E, reprod. tm. en 1887 como “Refrás, proverbios e decires gallegos recollidos pol-o que firma e non contidos n-a Gramáteca d’o señor Saco e Arce”, publicados tm. en *O Tío Marcos d’a Portela*, Ourense, 205 (27/11/1887), 206 (4/12/1887), 207 (11/12/1887); en 1890, cun apéndice, como “Refrás, proverbios e dicires gallegos recollidos pol-o que firma, e non contidos n-a Gramáteca d’o señor Saco y Arce”, en *A Monteira*, Lugo, 60 (22/11/1890), 61 (29/11/1890), 62 (6/12/1890), 63 (13/12/1890), 64 (29/12/1890); 65 (27/12/1890); en 2003 en X. A. Fernández Salgado en “Colección de refráns” *Tabeirós Terra*, XIII; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 188-191, 307-321.]
- [1887] 1956: *Novo apéndice ò Cantigueiro popular*. En Bouza-Brey (ed.), “Achegos pra a bibliografía de Marcial Valladares como etnógrafo”, 10-23. [Publicado tm. en 1970 en *Cantigueiro popular*, 60-64.]
- 1887: “Cantigas populares”. *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, t. I, 2 (2/1887), 115.
- 1888: “Cantigas populares”. *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, t. II, 1 (1/1887), 45.
- 1888: “Os dous ratos”. *Galicia Humorística*, Santiago, 10 (30/5/1888), 300. [Recollido en 1879 en *Apéndice ò Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.); publicado tm. en *Suevia*, A Habana, 4 (25/9/1910), 11; en 1981 en X. Alonso Montero, *Escritores: desterrados, namorados, desacougantes, desacougados*, 152-154, Sada : Do Castro; en 1986 en A. Marco, “Contribuição ao coñecimento da obra poética de Marcial Valladares. Poemas ignorados”, 557-558; en 2003 en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 199-200; en 2003 en X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 279.]
- [1892] 1970: “Modismos”. *Elementos de Gramática Gallega*, 118-121.
- [1892] 1970: “Refranes y decires que suponemos no publicados todavía”. *Elementos de Gramática Gallega*, 121-124.
- 1970: *Cantigueiro popular*. A Cruña: Real Academia Gallega.
- 2002: “Apéndices de mostrás da obra folclórica”. En X. A. Fernández Salgado. *Marcial Valladares, (1821-1903). Lingua, literatura e folclore*, 849-968. [Edición en CD-Rom.]
- 2003: “Colección de refráns”. *Tabeirós Terra*, XIII, A Estrada, 11-14 [Edición de X. A. Fernández Salgado].

2003: *Cantigueiro popular*. A Estrada: Fundación Cultural da Estrada. [Edición, introducción e apuntamentos biográficos de X. Luna Sanmartín.]

2010: *Ayes de mi País: o cancionero de Marcial Valladares*. Baiona: Dos Acordes. [Edición e estudos de José Luís do Pico Orjais e Isabel San Martín. Contén partituras musicais.]

2.3. *Obra lingüística*

1879: “Del apóstrofo en la escritura gallega”. *La Ilustración Gallega y Asturiana*, Madrid, t. I, 11, 123-124.

1884: *Diccionario Gallego-Castellano*. Biblioteca El Libredon, Santiago: Estab. Tip. del Seminario Conciliar Central. [2ª reimpresión en 1884, Santiago: Imprenta del Seminario Conciliar Central; pode consultarse en imaxes na *Biblioteca Virtual Galega* <http://bvg.udc.es/ficha_autor.jsp?id=MarValla&alias=Marcial+Valladares&solapa=obras>; en 2002 edición electrónica en A. Santamarina (ed.), *Diccionario de Diccionarios* (<http://sli.uvigo.es/ddd/index.php>); en 2012 edición facsimilar en Santiago de Compostela por Edicións do Cerne.]

1888: “Escritura gallega”. *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, t. II, 6, 6/1888, 267-270. [Publicado tm. en 1936 en *Cultura Gallega*, A Habana, 7-8 (8/1936), 37; en 1992 en C. Hermida, *A reivindicación da lingua galega no rexurdimento (1840-1891)*. *Escolma de textos*, 337-339.]

1888: “Una reflexión”. *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, II, 8, 8/1888, 397-399.

[1892] 1970: *Elementos de Gramática Gallega*. Vigo: Fundación Penzol / Editorial Galaxia.

[1896] s.d.: *Nuevo suplemento al Diccionario Gallego-Castellano, publicado en 1884 por D. M(arcial) V(alladares) N(úñez) autor de uno y otro*. [Publicado en García Ares (ed.), *Cadernos de lingua*, anexo 4; en 2002 edición electrónica en A. Santamarina (ed.), *Diccionario de Diccionarios*. (<http://sli.uvigo.es/ddd/index.php>).]

2.4. *Traducións*

[1867-1875] 2003: “Madrigal” de Gutierre de Cetina. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 173. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]

[1867-1875] 2003: “Epigrama”, de Iriarte D. Juan. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 173. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]

[1867-1875] 2003: “Soneto”, de Camoens. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 173-174. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]

- [1867-1875] 2003: “Letrilla”, de Cadahalso. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 174-175. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1867-1875] 2003: “O volatín e o seu maestro”, de Iriarte Dn. Tomas. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 175. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1867-1875] 2003: “A curiosidá”, de Medrano. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 176-177. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1867-1875] 2003: “O placer inocente”, de Arolas. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 177-180. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1867-1875] 2003: “Na norte de Silvia”, de Arolas. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 181-182. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1867-1875] 2003: “Conto andalús”, de Quintana. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 182-183. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1867-1875] 2003: “Ós soldados españoles. Unha nai”, de Juan García. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 184-185. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1867-1875] 2003: “O amor e o traballo”, de Eduardo Bustillo. En X. Luna Sanmartín (ed.), *Cantigueiro popular*, 185-187. [Recollido en 1867 en *Cantigueiro popular por Dn. M.V.N.* (ms.).]
- [1892] 1970: “Máximas, ó sentencias, de algunos sabios traducidas al gallego por el autor”. *Elementos de Gramática Gallega*, 125-127.
- [1892] 1970: “La fuente de los engaños”, de Gracián. *Elementos de Gramática Gallega*, 128.

2.5. *Varia*

- [1844-1878]: *Memorias de familia por Don Marcial Valladares Licenciado en Jurisprudencia.* (ms.). Biblioteca da familia Valladares.
- [1846]: *Recuerdos* (ms.). Biblioteca da familia Valladares. [Diario dunha viaxe a Madrid.]
- [1855]: *Crónica de la muy noble y leal ciudad de Zamora por el Licenciado D. Marcial Valladares, consejero Provincial Supernumerario de la misma* (ms.). Biblioteca da familia Valladares.

- 1858: “Dos palabras sobre la agricultura e industria agrícola de Galicia”. *La Exposición Compostelana*, 8 (20/6/1858).
- 1861: “Discurso pronunciado en los Juegos Florales de Pontevedra de 1861” (ms.). En *Memorias de familia*. Libro terceiro, cap. VII.
- [1879]: *Catálogo de árboles de adorno, arbustos y flores mas comunes hoy en los mejores jardines por M.V.N.* (ms.), Biblioteca da familia Valladares.
- 1887: “Emigración”. *Galicia. Revista Regional*, A Coruña, 1 (1/1887), 25-26.
- 1893: “Pensamientos”. *La Revista Popular*, Pontevedra, 26 (20/8/1893), 3-4.

3. Bibliografía cronolóxica sobre Marcial Valladares

A presentación das referencias é cronolóxica por anos, ben que dentro de cada ano a ordenación é alfabética.

3.1. Estudos globais

- 2002 Fernández Salgado, Xosé Antonio (2002): *Marcial Valladares (1821-1903). Lingua, Literatura e Folclore*. Tese de doutoramento. Santiago de Compostela: Universidade. [Publicada en CD-Rom, Santiago de Compostela: Universidade.]
- 2005 Fernández Salgado, Xosé A. (2005): *Marcial Valladares. Biografía dun precursor no Rexurdimento galego*. Pontevedra: Deputación Provincial.

3.2. Estudos bio-bibliográficos

- 1888 Labarta, Enrique (1888): “Nuestros colaboradores: Marcial Valladares”. *Galicia Humorística*, 12, Santiago (30/6/1888), 354-356 [Recollido tamén en *La Noche*, Santiago (26/6/1957); en X. A. Fernández Salgado (ed.), *Poesía*, 255-258.
- 1893 M-S, A. (1893): “Notas biográficas. D. Marcial Valladares”. *El Eco de Galicia*, 63, Bos Aires (20/7/1893).
- 1895 García Doriga, Alfredo (1895): “Escritores gallegos: Marcial Valladares”. *La Revista Popular*, Pontevedra, 105 (29/10/1895), 5-6.
- 1898 *El Eco de Galicia* (1898): “D. Marcial Valladares Núñez”. Bos Aires, 246 (20/8/1898).
- 1901 *La Idea Moderna* (1901): “D. Marcial Valladares”, Lugo (14/6/1901), 1.
- 1903 *La Correspondencia Gallega* (1903): “Marcial Valladares”. Pontevedra (20/5/1903).
- El Correo gallego* (1903): “Marcial Valladares”. Ferrol, (29/5/1903), 1.
- El Eco de Galicia* (1903): “D. Marcial Valladares y Núñez”, Bos Aires (20/6/1903).

- El Norte de Galicia* (1903): “Necrológica. Marcial Valladares”. Lugo, 694 (25/05/1903), 1.
- El Regional* (1903): “Gallegos Ilustres: Marcial Valladares”. Lugo (24/5/1903).
- G. M., J. (1903): “Necrología. Don Marcial Valladares”. *Galicia Histórica*. Santiago, 9 (5/1903), 618-619.
- Gaceta de Galicia: Diario de Santiago*. “Marcial Valladares”. Santiago, 112 (23/05/1903).
- García Barros, Manuel (1903): “¡Luto!”. *El Áncora*, Pontevedra (23/5/1903).
- 1922 Molina Mera, Manuel [Manuel Amor Meilán] (1924): “Marcial Valladares”. *El Correo de Galicia*, Bos Aires (06/01/1924), 3.
- 1936 Calveiro, Adolfo V. (1936): “Marcial Valladares Núñez”. *Cultura Gallega* 6, A Habana, 20/6/1936, 3-4.
- 1950 Bergueiro López, Manuel (1950): “Marcial Valladares visto literaria y políticamente”. *La Noche*, Santiago (20/5/1950).
- Fraguas, Fraguas, Antonio (1950): “Colaboradores gallegos de Madoz”. *El Museo de Pontevedra*, t. V, 173-174. [Danse referencias sobre Marcial Valladares.]
- 1951 Lanza, Francisco (1951): “Valladares Núñez, (Marcial)”. *Dos mil nombres gallegos*. Bos Aires: Ediciones Galicia del Centro Gallego, 308.
- 1954 Couceiro Freijomil, Antonio (1954): “Valladares Núñez, Marcial”. *Diccionario bio-bibliográfico de escritores*, t. III. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos, 444.
- Porto Matalobos, J. (1954): “El escritor Marcial Valladares”. *La Noche*, Santiago (22/5/1954).
- 1955 Vicenta, Manuel de [Manuel Bergueiro López] (1955): “Un día en casa de Maiclar”. *Faro de Vigo*, Vigo (20/5/1955).
- 1957 Blanco Torres, Mario (1957): “Las ‘Memorias’ de Marcial Valladares”. *La Noche*, Santiago (26/6/1957).
- 1962 F.G., M (1962): “Berres, Vilancosta y Marcial Valladares”. *El Pueblo Gallego*, Vigo (28/7/1962), 13.
- 1970 Bergueiro López, Manuel (1970): “Marcial Valladares”. *Faro de Vigo*, Vigo (8/4/1970).
- Bergueiro López, Manuel (1970): “Semblanza Valladarista”. *Faro de Vigo*, Vigo (7/5/1970).
- Bouza-Brey, Fermín (1970): “Semblanza de Marcial Valladares”. *Boletín de la Real Academia Gallega*, XXX/352. A Coruña: Real Academia Galega, 430-437.

Carballo Calero, Ricardo (1970): *O señor de Vilancosta. Loubanza de don Marcial Valladares Núñez no Día das Letras Galegas*. Santiago de Compostela: Universidade.

Dónega, Marino (1970): “Un viaxe a Galicia do século XIX, narrado por D. Marcial Valladares Núñez”. *Grial*, 28. Vigo: Galaxia, 225-226.

El Pueblo Gallego (1970): “Marcial Valladares. Biografía sencilla”, Vigo (17/05/1970), 8.

G[onzález]B[Lasco], L. (1987): “Valladares Núñez, Marcial”. *Gran Enciclopedia Gallega*, t. 29. Santiago / Gijón: Silverio Cañada Editor, 230.

García-Bodaño, Salvador (1970): “Valladares na nosa conciencia”. *El Correo Gallego*, Santiago (17/5/1970).

Laxe Brañas, Acisclo (1970): “Perfil humano de Marcial Valladares”. *El Correo Gallego*, Santiago (17/5/1970).

2003 Blanco Valdés, Juan Luis (2003): “Lembranza de Marcial Valladares no centenario da súa morte”. *EDUGA: Revista Galega do Ensino* 39, 145-158.

Fernández Castro, Juan A. (2003): “Breve contribución á biografía do señor de Vilancosta, Don Marcial Valladares Núñez (Berres, A Estrada 1821-1903)”. *A Estrada. Miscelánea Histórica e Cultural* 6, 137-154.

Fernández Salgado, Xosé Antonio (2003): “Cen anos sen Marcial Valladares: retallos da vida e obra”. *A Trabe de Ouro* 57, 89- 102.

2013 Fernández Salgado, Xosé Antonio (2013): “Valladares Núñez, Marcial”. *Diccionario Biográfico Español*. Madrid: Real Academia de la Historia, 40-42.

3.3. Estudos sobre a súa obra

1884 Álvarez Insua, Waldo (1884): “Reseña del Diccionario Gallego”. *El Eco de Galicia*, A Habana (14/12/1884).

Asaldo (1884): “El nuevo diccionario gallego”. *Gaceta de Galicia: Diario de Santiago*, Santiago (8/11/1884).

El Libredón (1884): “Diccionario Gallego más completo hasta el día. Prospecto”. Santiago (3/1/1884).

Soto Campos, J. (1884): “Dos palabras sobre un nuevo libro”. *Los sábados de El Anunciador*, Pontevedra [s.d.]. [Recollido en 1992 en C. Hermida, *A reivindicación da lingua galega no rexurdimento (1840-1891)*. *Escolma de textos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 251-253.]

1926 *Vida Gallega* (1926): “El diccionario gallego”, Vigo, 296 (20/2/1926), 8-9.

El Compostelano (1926): “El diccionario de Marcial Valladares”, Santiago (5/3/1926), 1.

- 1951 Bouza-Brey, Fermín (1951a): “Poesía gallega inédita de Marcial Valladares a Rosalía de Castro”. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XIX, 275-277.
- 1956 Bouza-Brey, Fermín (1956): “Achegos pra a bibliografía de Marcial Valladares como etnógrafo”. *Boletín de la Real Academia Gallega*, t. XXVII, 309-320. A Coruña: Real Academia Galega, 10-23.
- Menéndez Pelayo, Marcelino (1956): “Diccionario Gallego-Castellano, por don Marcial Valladares y Núñez”. *Obras Completas, edición nacional. Varia*, t. II. Madrid: CSIC, 182-185.
- 1970 Alonso Montero, Xesús (1970): “Menéndez Pelayo e o *Diccionario Galego* de Marcial Valladares”. *El Progreso*, Lugo (21/6/1970). [Recollido en 1981 e X. Alonso Montero, *Lingua, literatura e sociedade en Galicia*. Madrid: Akal, 97-100.]
- Armesto, Victoria (1970): “Maxina”. *La Voz de Galicia*, A Coruña (5/6/1970).
- Brea, Mercedes (1970): “Sobre Maxina”. *Grial*, 29. Vigo: Galaxia, 352-355.
- Carballo Calero, Ricardo (1970): “Elementos de Gramática Gallega, por Marcial Valladares Nuñez”. *Grial* 30, 498-500.
- Carballo Calero, Ricardo (1970): *Marcial Valladares Nuñez. Maxina ou a filla espúrea*. Vigo: Galaxia, 7-14. [O “Limiar” foi publicado en *Faro de Vigo*, Vigo (15/5/1970), *Especial Día das Letras*, 21-22; tamén en *Historia da Literatura Galega*. Vigo: Galaxia, 1981, 92-94.]
- Franco Grande, José L. (1970): “Unha carta inédita de Marcial Valladares a Manuel Leiras Pulpeiro”. *Faro de Vigo*, Vigo (17/5/1970). [*Especial Día das letras galegas*, 21-22.]
- 1975 Carballo Calero, Ricardo (1979): “Marcial Valladares Nuñez”. En *Historia da Literatura Galega*. Vigo: Galaxia, 91-95.
- 1976 Vázquez Cuesta, Pilar (1976): “Interferencias lingüísticas entre gallego y castellano”. *Actes de XIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes tenu à l’université Laval (Québec, Canada), du 29 août au 5 septembre 1971*, t. II. Québec: Les Preses de l’Université Laval, 443-455. [Toma como texto de análise a novela *Majina*.]
- 1979 García Negro, Pilar (1979): “Marcial Valladares: a primeira novela galega”. *A Nosa Terra*, 85, 7-13, 19-20.
- Santamarina, Antón (1979): “Diccionarios”. *Gran Enciclopedia Gallega*, t. 9. Santiago/Gijón: Silverio Cañada, 90-92. [Hai apartado específico para o dicionario de Marcial Valladares.]
- Santamarina, Antón (1979): “Gramáticas”. *Gran Enciclopedia Gallega*, t. 16. Santiago/Gijón: Silverio Cañada, 191-195. [Hai apartado específico para os *Elementos* de Marcial Valladares.]

- 1981 Alonso Montero, Xesús (1981): “O Arcipreste de Hita nunha aldea galega”. *Faro de Vigo*, Vigo (14/8/1981). [Recollido en 1981 en *Escritores: desterrados, namorados, desacougantes, desacougados*. Sada: do Castro, 1981, 153-155.]
- 1986 Henríquez Salido, M^a do Carmo (1986): “As gramáticas do galego do século XIX”. *Actas do I Congreso Internacional da Língua Galego-portuguesa na Galiza*. A Coruña: AGAL, 442-467.
- Marco, Aurora (1986): “Contribuíçom ao coñecimento da obra poética de Marcial Valladares. Poemas ignorados”. *Actas do I Congreso Internacional da Língua Galego-portuguesa na Galiza*. A Coruña: AGAL, 544-562.
- 1987 Dobarro, X. M^a / M. Ferreiro /C.P. Martínez, C. P. (eds.) (1987): *Marcial Valladares. Maxina ou a filla espúrea*. A Coruña: Vía Láctea, 1987.
- Hermida, Carme (1987): “A polémica ortográfica a finais do século XIX (1888). A grafía do [Š]”. *Grial*, 97, 299-316 [Abórdase a postura de Marcial Valladares na polémica.]
- 1991 Tarrío, A. Neira, M. e Roig-Rechou B. (eds.) (1991): *Marcial Valladares. Maxina*. Vigo: Xerais.
- 1992 González Seoane, Ernesto X. (1992): *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela. [Aborda a proposta ortográfica de Marcial Valladares e os seus *Elementos de Gramática Gallega*.]
- 1993 Rodrigues de Castro, Joaquim (1993): “Cem anos da gramática de Valadares”. *Quarto crescente*, 1 (4/1993), 3-7.
- 1995 Vilavedra, Dolores (coord.) (1995): “Valladares Núñez, Marcial”. *Diccionario da literatura galega. I Autores*. Vigo: Galaxia, 588-589.
- 1996 Ansede Estraviz, A. / C. Sánchez Iglesias, C (dir.) (1996): *Historia da literatura galega*. t. II, Vigo: Asociación Socio-Pedagóxica Galega, 310-313.
- García Ares, Maricarme (1996): *Nuevo suplemento al Diccionario Gallego-Castellano publicado en 1884*. Memoria de licenciatura, Universidade de Santiago de Compostela. [Publicado posteriormente como *Nuevo suplemento al Diccionario Gallego-Castellano publicado en 1884*, en *Cadernos de lingua*, anexo 4. A Coruña: Real Academia Galega.]
- 1998 Vilavedra, Dolores (1998): “Maxina ou a filla espúrea. ¿Un caso de dialoxía lingüística e monoloxía ideolóxica?”. En D. Kremer (ed.), *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, t. I, Vigo: Galaxia, 365-376.
- 1999 Sánchez Palomino, Mª Dolores (1999): “Ideas que sustentan a elaboración do diccionario de Valladares”. *Cadernos de Lingua* 20, 5-28.
- Vilavedra, Dolores (1999): *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia, 143-145.

- Vilavedra, Dolores (coord.) (1999): “Maxina ou a filla espúrea”. *Diccionario da literatura galega. III. Obras*. Vigo: Galaxia, 297-299.
- Fernández Salgado, Benigno (2000): “Os dicionarios galego-casteláns de principios do século XX”. *Os rudimentos da lingüística galega. Un estudio de textos lingüísticos galegos de principio do século XX (1913-1936)*. Verba, anexo 47. Santiago de Compostela: Universidade, 197-286. [Contén numerosas referencias ó dicionario de Marcial Valladares.]
- González Orejón, M^a del Carmen (2000): “Coincidencias entre o dicionario de Valladares e o dicionario da Real Academia Española”. En D. Kremer (ed.), *Actas do VI Congreso Internacional de Estudos Galegos*, t. I. Sada / Trier: do Castro / Universidade de Trier, 63-68.
- Ríos Panisse, Mª Carme (2000): “Marcial Valladares”. *Galicia Literatura: Os Séculos Escuros. O século XIX*, t. XXXI. A Coruña: Hércules de Ediciones, 193-198.
- Santamarina, Antón (2000, 2003): *Diccionario de Dicionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- 2002 González Millán, Xoán (2002): “Os ‘prólogos’ do *Diccionario* de Marcial Valladares”. *Anuario de Estudos Literarios Galegos 2002*, 87-104.
- 2003 Fernández Salgado, Xosé Antonio (2003) (ed.): *Marcial Valladares. Poesía*. Vigo: Xerais.
- Fernández Salgado, Xosé Antonio (2003): “A colección de refráns de Marcial valladares”. *Tabeirós Terra XIII*, A Estrada, 9-16.
- Hermida, Modesto (dir.) (2003): “Marcial Valladares Núñez”. *Narradores ocasionais do século XIX (Relato breve)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 457-483.
- Luna Sanmartín, Xosé (ed.) (2003): *Cantigueiro Popular*. A Estrada: Fundación Cultural da Estrada.
- 2004 Fernández Salgado, Xosé Antonio (2004): “A obra gramatical de Marcial Valladares”. *Cadernos de Lingua* 26, 47-98.
- Fernández Salgado, Xosé Antonio (2004): “As citas de autor no *Diccionario* de Marcial Valladares”. En R. Álvarez e A. Santamarina (eds.), *(Dis)curso da escrita. Estudos de filoloxía galega en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza, 237-258.
- Fernández Salgado, Xosé Antonio (2004): “O *Diccionario Gallego-Castellano* (1884) de Marcial Valladares”. *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 31, 361-397.
- García Ares, M^a. Carme (2004): “A derradeira proposta ortográfica de Marcial Valladares”. En R. Alvarez *et al* (eds.), *A lingua galega, historia e actualidade* :

Actas do I Congreso Internacional, vol. II. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 337-344.

- 2004 Luna Sanmartín, Xosé (ed.) (2004): *Marcial Valladares. Conversa entre arrieiros*. A Estrada: Edicións Ferverenza.

Pico Orjais, José Luís do (2004): “Breve nota sobre un cancionero... inédito? de Valladares”. *Murguía* 4, 149-152.

- 2005 Álvarez Blanco, Rosario (2005): “Gramática”, en *Gran Enciclopedia Galega Silvero Cañada*. Lugo: Grupo El Progreso. [Versión en CD-Rom.] [Hai apartado específico para os *Elementos* de Marcial Valladares.]

- 2006 Brea López, Mercedes / María Xesús Nogueira Pereira (2006): “As *Memorias de familia* de Marcial Valladares”. *A Estrada. Miscelánea Histórica e Cultural* 9, 7-24

Eirín, Leticia (2006): “Achegamento á lingua culta das cantigas incluídas no *Diccionario gallego-castellano* (1884) de Marcial Valladares. En *Literatura y cultura popular en el nuevo milenio: actas del II Congreso Internacional de la SELICUP*. A Coruña, 415-426.

Eirín, Leticia (2006): “Do cancionero anónimo á lírica culta. Consideracións lingüísticas sobre as cantigas recollidas por Marcial Valladares no *Diccionario gallego-castellano*”. *Revista Galega de Filoloxía* 7, 67-93.

- 2010 Pico Orjais, José Luís do / Isabel San Martín (2010): *Ayes de mi País: o cancionero de Marcial Valladares*. Baiona: Dos Acordes. [Contén partituras musicais.]

- 2011 Fernández Salgado, Xosé A. (ed.) (2011): *Marcial Valladares. Majina, ou a filla espúrea*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

- 2012 Fernández Salgado, Xosé Antonio (2015): “Teoría e praxe da proposta ortográfica de Marcial Valladares: os acentos como marca de abertura vocálica”. En X. B. Arias Freixedo / X. M^a. Gómez Clemente / G. Pérez Durán (eds.), *Sementar para os que veñan: Homenaxe á Camiño Noia*. Vigo: Universidade, 359-381.

- 2014 Pena, Xosé Ramón (2014): *Historia da Literatura Galega II: De 1853 a 1916. O Rexurdimento*. Vigo: Xerais, 117-119.

- 2015 Fernández Castro, Juan A. (2015): “Catálogo da biblioteca de don José Dionisio Valladares efectuado polo seu fillo Marcial Valladares”. *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural* 18, 89-134.

Fernández Salgado, Xosé Antonio (2015): “Motivos, forma e estrutura sintáctica dos refráns compilados por Marcial Valladares”. En A. Acuña / A. Alonso / A. Palacio (eds.), *Homenaxe ao profesor Xosé Luís Sánchez Ferraces*. Vigo: Universidade, 77-115.

- 2016 Fernández Salgado, Xosé A. (ed.) (2016): “Significado e función dos antropónimos en *Majina*, a primeira novela galega”. *Revista Galega de Filoloxía* 17, 53-75.

López, Teresa (2016): “A literatura galega nas gramáticas do século XIX”. *Estudos de Lingüística Galega* 8, 147-166. [Inclúe apartados específicos sobre os *Elementos* de Marcial Valladares.]

2018 Ferreirós Espinosa, Carlos (2018): *O legado dos Valladares de Vilancosta*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. [O material foi preparado para a edición por Armando Requeixo Contén información completa sobre todos os membros da familia Valladares; no literario, é especialmente destacable a edición de abundantes poemas, cartas e textos descoñecidos de Xosé Dionisio, Sergio, Avelina e Luisa Valladares.]

4. Conclusións

Nos apartados precedentes clasificamos un total de 242 entradas bibliográficas que de e sobre Marcial Valladares vimos rexistrando dende 1999, ano en que comezamos a investigación sobre este erudito do Rexurdimento galego. E a este número de asentos bibliográficos aínda habería que lle amecer as referencias ás varias reimpresións dalgúns dos títulos en varias publicacións; por exemplo, na entrada da poesía “A Fonte do Pico-Sagro [1851], alén da súa primeira publicación en 1861 na *Galicia*, referenciamos outras seis fontes onde a podemos atopar: o manuscrito autógrafo de *Composiciones gallegas* (1856), o *Álbum de la Caridad* (1862), o tamén manuscrito *Colección de poesías gallegas* de Casal Lois, a antoloxía que Saco Arce incluíu na súa *Gramática gallega* (1868), a revista *Follas Novas* (1898) e o libro *Poesía* (2003), da nosa autoría.

Das 242 entradas consignadas, 164 pertencen a títulos dos cales Valladares é autor, en tanto que 101 son estudos que analizan a súa vida e os seus escritos. No tocante ós escritos da súa autoría, 71 entradas remiten á súa obra poética, 29 á narrativa onde incluímos os contos recollidos e reelaborados por el, 37 á súa colección folclórica, 6 á súa faceta de lingüista e 13 á de tradutor; na sección de “Varia” inserimos 8 títulos, dos que sobresaen os manuscritos inéditos *Memorias de familia*, a *Crónica* histórica de Zamora e un *Catálogo* de árbores.

Nas 101 referencias de estudosos que se interesaron pola súa vida e obra, 2 títulos catalogámoslos como estudos globais —a nosa tese de doutoramento de 2002 e a monografía derivada dela de 2005—, 36 son referencias que clasificamos como recensións bio-bibliográficas e 63 son traballos de edición e/ou estudo dalgúns dos seus escritos. Destes, o seu *Diccionario* e a súa novela *Majina* foron ata o de agora os máis atractivos para os investigadores, con 17 e 16 referencias, respectivamente; 10 traballos teñen como obxectivo os *Elementos* gramaticais, 11 a súa colección folclórica e 4 a súa obra poética. Dedúcese, xa que logo, que nos estudos lingüísticos e literarios galegos Valladares interesou sobre todo como lexicógrafo e narrador, en menor medida como colector de folclore e gramático, en tanto que pasou case inadvertida a súa obra como poeta.

AS DÚAS POLARIZACIÓNS BÁSICAS DA ESCRITA CASARIANA

The two basic polarizations in Casares writing

Manuel Forcadela
Universidade de Vigo
mfft@uvigo.es

Resumo

A partir da presenza de dúas oposicións semánticas deixadas sen resolver na escrita de Carlos Casares (a do feito e do acontecemento, no plano ficcional, e a da opacidade e a transparencia, no plano diccional) realízase un percorrido polo conxunto da obra casariana, vendo as distintas acomodacións destas polarizacións ao longo da súa obra narrativa.

Palabras clave: narratoloxía, feito, acontecemento, transparencia, opacidade

Abstract

From the presence of two semantic oppositions left unresolved in the Carlos Casares writing (the fact and the event, in the fictional plane, and the opacity and transparency, in the diccional plane) a tour of the whole of the work of Casares is carried out, seeing the different accomodations of these polarizations throughout his narrative work.

Keywords: narratology, fact, evente, transparency, opacity

Este traballo forma parte dun traballo de dimensións moito maiores que estamos a desenvolver desde hai un tempo a partir da obra literaria de Carlos Casares. Trátase dunha análise e descrición da súa poética feita segundo os recursos da semiótica greimasiana, da psicanálise e da crítica da ideoloxía. Encontramos que estes trebellos analíticos producen resultados de interese á hora de dar conta da evolución histórica e estética da nosa tradición narrativa ao longo dos últimos lustros. Moitos dos asuntos que son relatados aquí serán obxecto de estudo en dimensións amplificadas nun traballo aínda sen rematar mais que xa camiña cara á súa culminación, tanto na concepción como na redacción.

Feito e acontecemento

Unha das consideracións máis útiles da narratoloxía é aquela que nos permite distinguir feito de acontecemento. Un feito sería cada un dos elos da cadea da historia que é o resultado dun proxecto de vontade, dun proxecto actancial. Algo ten lugar na historia porque obedece ao proxecto de alguén. Algo pasa porque alguén quere que pase. E subliño aquí o sintagma “quere que pase” para salienta a presenza do querer no feito. Un acontecemento, pola contra, sería sempre o resultado do azar, da continxencia. Un acontecemento, que sería, para Greimas (1982: 26), unha transgresión dos límites semánticos.

Unha historia é sempre un fío de sucesos que son, en parte, feitos e, en parte, acontecementos. O curioso é que, nos textos narrativos, os acontecementos, que na vida real son relacionados coa intervención do azar, do caos, da continxencia, da providencia, de Deus, para quen crea nel, na realidade ficcional son responsabilidade directa do autor, que é o deus da realidade da ficción. De tal maneira que nós, analizando o comportamento deste deus autorial, estamos analizando nin máis nin menos que a ideoloxía do autor. O que sucede na realidade ficcional é que os acontecementos teñen lugar porque forman parte da lóxica ideolóxica, valla a redundancia, do autor. Hai unha lóxica dos feitos que está definida no carácter dos personaxes. Mais hai unha lóxica dos acontecementos que remata por ser un correlato da ideoloxía do autor.

Creo que o saber do relato de Casares está ligado a esta dicotomía, a este conflito entre o feito, por un lado, e o acontecemento, por outro. Hai unha novela inicial que é unha novela dedicada enteiramente ao acontecemento, *Cambio en tres*, de 1969, da que logo falaremos, e logo hai catro novelas nas que se manifesta a busca dunha saída ao drama do acontecemento. Hai, por tanto, unha poética inicial do acontecemento, en *Cambio en tres*, e outra poética da vontade que, en cada unha das novelas finais, vai procurar un medio propio. Primeiramente, unha poética da vontade como deber, en *Ilustrísima*, de 1980. Logo, unha poética da vontade como poder, en *Os mortos daquel verán*, 1987. Logo, unha poética da vontade como saber, en *Deus sentado nun sillón azul*, 1996. E finalmente unha poética da vontade como querer, como desexo, en *O sol do verán*, de 2002, que fecha o círculo da análise da solución da vontade ao devolvernollos de novo ao acontecemento, na medida en que reconece que o desexo é pura continxencia, puro acontecemento.

Opacidade e transparencia

Ao lado desta primeira oposición, entre feito e acontecemento, hai outra oposición, tamén fundamental desde a nosa perspectiva, e que non é outra que a interrogación sobre os modos en que se produce a relación entre o mundo e a súa representación, entre o mundo e a linguaxe. As formas e maneiras que permiten o relato do mundo. E encontramos que as diferentes respostas que vai dando a esta interrogante van variando de novela en novela. Hai unha evidente oscilación de carácter enunciativo e expresivo que é un síntoma de cada unha das etapas, de cada un dos períodos polos que Casares atravesa. Oscilacións que teñen que ver con quen fala e de que fala e, tamén, con como fala. Faise máis e máis evidente a distinción entre a ficción e o relato, a distinción entre o imaxinario e o simbólico, entre a cadea de feitos e acontecementos que se relata e a maneira de dispor o relato mesmo. Por dicírmolo de novo cunha máxima lacaniana, “unha cousa é o pasado e outra cousa é a historia” (Lacan 1973: 27). Ou sexa, unha cousa é a ficción que se quere relatar e outra a maneira en que se produce a súa fixación no discurso.

É a nosa intención proceder ao modo barthesiano (Barthes 1971: 149) establecendo que o momento político, a ficción suscitada por ese momento político e o modo de presentala son, en realidade, figuras dun mesmo movemento histórico. Hai, por tanto, unha tentativa de ligar, mesmo que sexa dun xeito dificultoso, tres instancias: a da ficción, a da dicción e a da realidade. E é a Historia quen actúa como conector. As mudanzas ideolóxicas que o autor segue ao longo da súa vida proxectan como correlato as diferentes maneiras de narrar, tanto desde o punto de vista temático, e diexético e actancial, como desde o punto de vista enunciativo e expresivo. De tal maneira que en todo canto ficciona Casares hai un proceso alegórico de base que funciona como unha rede de analoxías, rede a partir da que podemos encontrar certos principios teóricos. Principios que o autor non enunciou dun xeito evidente mais que acompañan ao vaivén das ondas políticas e culturais do tempo que lle foi dado vivir.

Se botamos unha ollada rápida á evolución do estilo casariano vemos que aparece ao principio unha novela que é radicalmente formalista, *Cambio en tres*, de 1969, moi pendente da lingua, da expresión e dos procedementos narrativos que trasladan os feitos ao lector. Esta primeira novela continúa noutra posterior *Xoguetes para un tempo prohibido*, de 1975, na que se produce un movemento biográfico que tenta explicar a posición histórica daqueles mozos que inician a transición desde o franquismo á democracia. Mais logo dese segundo movemento aparece unha novela, *Ilustrísima*, de 1980, que sería unha obra moito máis cinxida ao que sería o ideal proclamado, debedor dunha fascinación polo clasicismo do modelo realista decimonónico.

Resulta evidente que as oscilacións que se van dando entre estes diferentes movementos creativos e estéticos van acompañados de oscilacións na comprensión do mundo e no posicionamento político do autor. Resulta de grande interese a tensión que se crea entre o ideal estético proclamado unha e mil veces e as diferentes realizacións que o autor vai acadando no progreso da construción da súa obra literaria. Agás no caso de

Ilustrísima, que podemos entender como a novela en que se logra supostamente ese ideal, en todos os demais casos resulta moi curioso que alguén que vén proclamando desde hai anos unha fidelidade a un proxecto de realismo e transparencia dea a luz de cada vez unha variación diferente que o sitúa máis na banda da opacidade que da limpidez e a claridade.

Lembro a respecto diso unha mesa redonda do ano 1984 ou 85 en que estaban Carlos Casares e Darío Villanueva (1992 e 2004), daquela teorizador do realismo, na medida en que estaba a desenvolver o que logo sería o seu traballo principal sobre o realismo (1992) en que Carlos Casares expuxo a súa célebre teoría do cristal. Para el, segundo dixo alí e deixou escrito e dito tamén noutros lugares (Fernández Freixanes 1976, Platas Tasende 1998, González Tosar 2017) a linguaxe da narrativa tiña que ser unha linguaxe transparente, xamais opaca, que deixase ver con claridade a realidade que se manifestaba a través da palabra. Anxo Tarrío (2003: 34) ten escrito ao respecto, falando agora sobre a mención deste tema en *Deus sentado nun sillón azul*:

É doado decatarse de que Carlos Casares non foi indiferente á procura dun punto de vista que se axustase ás necesidades da materia narrada, pero con pouca fortuna. Utilizou un punto de vista que en ocasións segue dun xeito absolutamente fiel ó que Robbe-Grillet utilizara, por exemplo, en *La jalousie* (1957), ou Faulkner, ás veces, en *The Sound and the Fury* (1929). Neste sentido, podemos dicir que, paradoxalmente, nunca Casares foi tan seguidor como nesta novela de certos aspectos do *nouveau roman*. Pero non o mantén, ou non lle importa abandonalo, a favor da omnisciencia. Un punto de vista, por outra parte, difícil de soste sen danar o principio de verosimilitude, anque non sexa máis que pola reserva e intimidade que, nos anos en que está localizada a historia, rexían a vida privada dos domicilios urbanos europeos das clases máis ou menos acomodadas da burguesía e da pequena burguesía. Unha vida privada que se vía protexida por cortinas ou visillos impenetrables á mirada curiosa dos veciños. Neste aspecto conculcou Casares unha das convencións básicas da escritura realista, eido que era, como xa sabemos e recordamos máis arriba, onde adoitaba ubicarse o noso escritor no que se refire ó mundo da ficción.

Porque, efectivamente, tamén en *Deus sentado...* insiste Casares na súa metáfora da fiestra e a escritura, atribuíndolla agora ó seu personaxe (“el”). Así, na recordación que o narrador “transcribe” dos recordos da noutrora dubidosa noiva do personaxe central:

Na catedral de Santiago, diante dun dos vitrais policromados da ábsida, un día puxo el os dedos en forma de pistola e fixo o xesto simbólico de disparar, como se quixese destruílo. Logo dixo que unha fiestra non debía ser outra cousa que un oco cuberto de cristal, limpo e transparente, para ver con claridade o que hai ou o que sucede no exterior. Un cristal de cores como aquel era unha pura inutilidade. Considerar que o debuxo e a pintura do vitral son máis importantes que o anaco de mundo que se pode ver a través dunha ventá, parecíalle unha pretensión ridícula e aberrante, tan estúpida como comer un caramelo con papel. De aí o seu desprezo por toda clase de preciosismo e a historia que lle entraba cada vez que relía unha páxina e notaba que unha gangosidade de adxectivos se interpuña como unha barreira de cores entre o seu pensamento transparente e os folios que acababa de escribir (1996: 43).

Isto, na nosa opinión, non deixa de ser un paradoxo do pensamento de Casares, na medida en que a linguaxe é sempre opaca. Non hai grao cero da linguaxe. O que hai nun texto son letras. E as letras son manchas, garabatos, grafos que a historia foi enchendo

con funcións fonolóxicas representativas, mais que están moi lonxe de poderen dar conta do mundo real. E o estilo, o *stylo*, non o esquezamos, é un punzón, etimoloxicamente. A idea da linguaxe plana, da linguaxe transparente, conduciría radicalmente ao silencio, á páxina en branco. A un humano que non “ex-istise” e non estivese, por tanto, exectado no mundo e separado del pola linguaxe. Un humano que, en definitiva, tería de ser animal ou anxélico, mais nunca histórico e cultural. Non hai linguaxe que non sexa epocal e local, estilo que non presente as marcas individuais dunha existencia.

Quen escribe márchase e quen escribe está a transmitir, tamén, a mancha do mundo. O mundo é unha mancha e aínda máis o é a súa representación a través da linguaxe. O *noúmenon* kantiano, a cousa en si, irrepresentable e inatinxible.

En 1953, un Roland Barthes aínda descoñecido publicou *O grao cero da escrita*, un conxunto de artigos aparecidos previamente en prensa entre 1947 e 1951. En 1959, Maurice Blanchot publica *O libro por vir*, onde disecciona o seu concepto de neutralidade, que podemos equiparar ao grao cero de Barthes. Para este, até mediados do século XIX tivemos unha burguesía que detentou, en tanto que clase dominante, unha escrita única, ao mesmo tempo instrumental e ornamental, da que a sociedade francesa disputo durante todo o tempo que durou o seu dominio. A partir dese momento houbo tres factores que iniciaron a ruptura desa escrita burguesa: a inversión demográfica europea, a aparición do capitalismo moderno logo da substitución da industria téxtil pola metalúrxica e a secesión da sociedade francesa en tres clases inimigas.

O grao cero da escrita, que sería o que Barthes denomina a escrita branca, sería unha escrita espida de ideoloxías e estilos, impersoal, ausente, que non se someta ás leis da literaridade.

Para Blanchot, que dialoga con Barthes, a literatura esixe dos autores e autoras unha transformación: quen escribe modifícase profundamente. É o que Blanchot denomina o canto das sereas. A idea da obra como unha esfera en cuxo centro estaría a fonte do canto das sereas. A obra vai en busca da súa orixe, da súa esencia, do seu punto cero, da súa propia disolución. Porque, dirá Blanchot, escribir é querer destruír o templo antes de o edificar.

Porque o que hai no fondo desta oposición entre o mundo e a súa representación escrita é, finalmente, a imposibilidade, a constancia de que o mundo é inefable, a certeza de que non é posible traspoñelo á palabra dun xeito unívoco e fidedigno, non pode ser dito, explicado ou descrito con palabras. Hai un mundo aí fóra, que chega a nós a través dos sentidos, e hai outro mundo nas palabras que escribo, mesmo tentando representar ese mesmo mundo que está aí fóra, que se converte noutra cousa, por máis que queira ser un mero trasunto, unha simple copia, unha sinxela éfrase.

Digamos que unha das claves vén dada polo propio Roland Barthes cando, ao falar do haiku, chega á conclusión de que o haiku non é un pensamento rico reducido a unha forma mínima senón que é un acontecemento breve que encontra de súpeto a súa

forma xusta. Isto é, cada pensamento, cada ficción, debe encontrar o seu propio modo de codificarse, o seu propio camiño de representación. Non hai, por tanto, un cristal que se poida presentar como opaco ou transparente, na medida en que a ficción é moito máis que unha ollada sobre unha imaxe dada, senón un complexo artefacto que demanda unha forma específica, unha forma que, como ben testemuña a propia obra de Casares, tende a ser específica e dificilmente repetible.

Dalgún xeito a obra de Barthes suxire que a literatura non debe ser pensada como mímese senón, máis ben, como semiose, para non vela como unha imitación dunha realidade senón como a invención de novos modelos por medio de signos. Casares pasa a vida perseguindo un modo de mímese sen se dar conta, cando menos a partir das interpretacións que espallaba, de que o que estaba era a producir novas realidades, dificilmente miméticas mais cargadas de sentido. Como dicía Malcolm Bradbury, é certo que as novelas contan algo, mais algo que, paradoxalmente, elas mesmas inventan. Robbe-Grillet e Philippe Sollers explicaron en teoría e práctica que a ficción pode ser tan pouco representacional como a máis abstracta das artes visuais.

Vincent Jouve (1986: 16), ao analizar o concepto de literatura en Barthes, sinala que hai, desde *O grao cero da escritura*, un estrito determinismo cultural. Tanto os signos da literatura como as modalidades de recepción da obra están en relación directa coa Historia. O escritor non ten elección: está obrigado a significar a arte na súa maneira de escribir. A forma literaria, obrigada a someterse ao criterio do público, está sempre marcada socialmente. A literatura, nese sentido, non existe fóra da relación que liga o autor coa sociedade. E é porque esa relación evolúe polo que a linguaxe literaria tamén evolúe.

A literatura, por tanto, non é comunicación senón linguaxe, unha idea formal. Non hai unha esencia de arte eterna senón que toda arte é manifestamente epocal e histórica. Non hai, por tanto, unha realidade que transparentar, o cristal é pura opacidade porque o que ten que mostrar é unha proxección, unha semiose. Non hai un mundo detrás que se deixe ver, dependendo do grao de opacidade do cristal. O grao cero da (opacidade do cristal da) escrita. Como sinalaba Barthes, no prólogo do seu libro, trátase dunha escrita que ten por función non só comunicar ou expresar senón impor un alén da linguaxe que é, ao mesmo tempo, a Historia e o partido que se toma nela. Non existe linguaxe escrita sen rótulo pois ningún fechamento se funda sen unha idea de perennidade. Non se trata, así, dunha historia da lingua nin dos estilos. Só unha historia dos Signos da Literatura. Así, nos tempos en que a unidade ideolóxica da burguesía produciu unha escrita única (tempos de clásicos e románticos) a forma non podía ser dilacerada xa que a conciencia non o era. Mais no momento en que o escritor deixou de ser unha testemuña do universal para tornarse unha conciencia infeliz, o modo de escrita clásica estalou e toda a literatura, desde Flaubert até hoxe, tornouse unha problemática da linguaxe.

E velaí un parágrafo fundamental na exposición inicial de Barthes (1973: 13),

Neste exacto momento, a Literatura (a palabra naceu pouco antes) foi consagrada definitivamente como un obxecto. A arte clásica non podía sentirse como unha linguaxe, ela era linguaxe, isto

é, transparencia, circulación sen depósito, concurso ideal dun Espírito universal e dun signo decorativo sen espesura nin responsabilidade; o fechamento desa linguaxe era social e non de natureza. Sábese que a finais do S. XVIII esa transparencia comezou a turbarse; a forma literaria desenvolveu un segundo poder, independente da súa economía e da súa eufemia; fascina, transporta, encanta, ten un peso; a Literatura xa non é percibida como un modo de circulación socialmente privilexiado senón como unha linguaxe consciente, fonda, chea de segredos, dada ao mesmo tempo como un soño e como unha ameaza.

Interésanos o feito de que tanto Barthes como Casares empreguen a palabra transparencia e, tamén, que esa palabra estea ligada ao concepto de arte clásica, imposible xa historicamente a partir de finais do S. XVIII.

Digamos que Casares sente a ameaza dos seus propios textos. Son soños, si, mais tamén son ameazas. E o que se sente como ameaza é ese saber do relato que aquí pretendemos exteriorizar. Un saber que se manifesta a partir da opacidade da linguaxe, mellor dito, das linguaxes que concorren no texto narrativo, tanto no seu nivel ficcional como diccional, tanto desde o punto de vista diexético como actancial, tanto desde a perspectiva enunciativa como expresiva.

É, por tanto, esta oposición entre mimese e semiose a que xace por detrás da manida tensión entre transparencia e opacidade. No fondo, un conflito moi do seu tempo e que viña sendo suliñado pola súa xeración desde dez anos antes da publicación do primeiro libro de Casares. A súa reacción, o que poderíamos denominar como aposta mimética, de implicación nun modelo literario que volvese recuperar a mimese como centro da práctica literaria, do exercicio textual, ten máis de ensoñación que de realidade, na medida en que a propia dinámica compositiva dos seus textos narrativos vai inclinando, como non podía ser doutra maneira, cara a un modelo de semiose, de produción de artefactos semióticos nos que a transparencia do cristal que permite a contemplación plácida e burguesa do mundo se torna secundaria.

Digamos que a oposición que se establece non é outra que a de escritor e escribidor. Mentres o escritor, home do intransitivo, considera a linguaxe como un fin en si mesmo, o escribidor, home do transitivo, só ve nas palabras un vehículo do pensamento. O primeiro traballa a palabra, o segundo utilízaa. A linguaxe é para o escritor un facer; para o escribidor, o soporte dun facer.

A proposta de Casares, por tanto, de combinar transparencia e realidade resulta, no plano teórico, un proxecto que se instala no interior dos debates da época. O errado de pretender representar o real, desde varias perspectivas. En primeiro lugar desde a perspectiva de Lacan, de ver a realidade como xustamente o que escapa á linguaxe e, en segundo lugar, pola inviabilidade de coincidir unha orde pluridimensional (o real) e unha orde unidimensional (a linguaxe). En palabras do propio Barthes

Poderíase imaxinar unha historia da literatura, ou mellor dito, das producións da linguaxe, que sería a historia dos expedientes verbais, con frecuencia delirantes, dos que os homes se serviron para reducir, domesticar, negar, ou pola contra asumir o que é sempre delirio, a saber, a inadecuación fundamental da linguaxe e do real. (Barthes 1978: 21-22)

Así que a combinación de transparencia e realidade leva como pares de oposición os seus propios contrarios: opacidade e imaxinación, constituíndo un dos cadros semióticos centrais a termos en conta na análise de cada unha das novelas. En cada etapa do seu traxecto narrativo, Casares sitúase nunha posición diferente: máis ou menos opaco, máis ou menos imaxinativo. Máis ou menos debedor do acontecemento. Personaxes puramente acontecementais fronte a personaxes deseñadas, de proxecto actancial. Novelas cunha maior ou menor presenza de uns e outros.

Estes dous grandes núcleos de oposicións están intimamente ligados e perfectamente claros ao longo de toda a obra de Casares. Por unha banda, o feito e o acontecemento e, por outra, a opacidade e a transparencia do cristal da linguaxe.

Podemos sinalar que o movemento que conduce a Casares desde a primeira das súas novelas *Cambio en tres*, até a segunda, *Xoguetes para un tempo prohibido*, e a terceira, *Ilustrísima*, é un movemento de progresivo afastamento do tema existencialista da continxencia. Como veremos, se na primeira destas obras temos uns personaxes sometidos ao azar e desprotexidos perante o imprevisto, o accidente, na terceira das novelas, *Ilustrísima*, hai unha dignidade eclesiástica que se preocupa en facer correr o río dos acontecementos dentro dun rego de prevención e orde, de maneira que nada poida desenvolverse pola súa conta, fóra das canles estipuladas. No medio, unha novela que é un exercicio biográfico sobre unha xeración. Se entendésemos a suposición de Karl Marx de que a loita de clases é, no fondo, unha lóxica da continxencia, daquela poderíamos pensar que unha novela sen continxencia é, tamén no fondo, unha novela sen loita de clases. Un puro idilio. Esta será unha idea á que teñamos que volver en varios momentos do noso discurso.

Repararemos, despois, nunha novela sobre a Guerra Civil en que o modo de enunciación se complica a partir da figura dun inspector de policía que escribe uns informes que serán o corpo principal da novela.

Segue despois unha novela sobre un vello profesor dedicado por enteiro ao coñecemento, e na que volven asomar historias da Guerra Civil, na que alterna narradores e puntos de vista, sen encontrar ese punto de transparencia que segue a ser o seu ideal de escrita.

O que agacha, daquela, a proposta de Casares non é outra cousa que a castración, en sentido freudiano, ou sexa, a constatación de que o acceso ao ser pleno está restrinxido a aquel que fala. Dito doutro xeito, o simbólico sepáranos do real en tanto que o real é, xustamente, aquilo que non pode ser dito.

Escrita e existencia

É moi curioso, ademais, que Casares escriba cada unha das súas novelas en momentos de crise existencial, en momentos en que as mudanzas persoais e políticas lle

esixiron un esforzo, manifestado por medio dos seus libros, de reflexión e de aclaración da súa posición no mundo e na existencia. Momentos en que a lóxica da continxencia se manifestaba de xeitos moi diferentes a través da disposición epocal da loita de clases.

Temos unha novela do sesenta e oito, *Cambio en tres*, de 1969. Novela que dá conta das inquietudes dun mozo escritor e intelectual que quere deixar testemuña do seu propio tempo. Novela na que se preocupa de *être à la page* con todos e cada un dos topos e dos tropos comúns na moda literaria do seu tempo.

Así, nesta primeira das súas novelas, formúlase unha historia moi simple. Un rapaz dunha vila de Galicia encontra unha pistola cargada nunha mina. A pistola cargada e abandonada ou escondida é, obviamente, un eco da Guerra Civil recente. Difúndese a noticia do achado da pistola entre toda a rapazada do lugar. Todos queren ver a pistola e xogar con ela. Xorde entón unha pequena disputa pola pistola. A pistola dispárase e un rapaz morre. A partir de aí o personaxe principal é xulgado e condenado a pasar uns anos en prisión. Cando sae de prisión non encontra traballo e decide emigrar a Francia, para traballar de albanel. Ao pouco tempo de estar en Francia ten un accidente de circulación e morre.

O que nos está a contar aí Casares é que unha vida sometida ao acontecemento e á continxencia é unha vida absurda. Ese é un dos grandes temas do existencialismo francés.

Estamos, por tanto, diante dunha novela plenamente existencialista. De principio a fin.

Cal é a solución que nós podemos encontrar diante deste mundo rexido polo acontecemento e a continxencia. A vontade. Só temos como solución a vontade. Se deixamos que a vida nos viva, a vida fará connosco o que ela queira, levaranos por aquí e por alí, someteranos ás regras do azar, do caos, do puro absurdo. Nós non temos outra alternativa que termos un proxecto sometido á vontade. Codificarmos os nosos obxectivos, planificarmos os obxectos do noso desexo. En definitiva, adentrámonos na lóxica da continxencia, isto é, na loita de clases.

Casares pasa bastante tempo sen escribir, sen botar man do que estamos a definir como o saber do relato. E a seguinte vez que o fai é con *Xoguetes para un tempo prohibido*, publicada en 1975, que desde o noso punto de vista é unha colección de relatos feita para presentarse a un premio, que finalmente gañou. *Xoguetes...* representa unha alteración da estética do acontecemento iniciada en *Cambio en tres*.

Tal e como nos informa Xavier Carro (2009: 71)

A novela obtivo dous importantes galardóns: Premio de Narrativa “Galaxia, 25 anos” para conmemorar a data da súa fundación e, unha vez editada, o “Premio da Crítica Española” (1976). O xurado do certame da editorial integrábanos Álvaro Cunqueiro, Gonzalo Torrente Ballester, Celestino Fernández de la Vega, Francisco Fernández del Riego e eu mesmo, actuando como

secretario sen voto Ramón Piñeiro, en cuxa casa de Compostela nos reunimos. Presentáronse baixo plica oito orixinais, dos cales pasaron ás deliberacións finais *Antón e os inocentes*, de X. L. Méndez Ferrín; *No cadeixo*, de Paco Martín; e *Xoguetes para un tempo prohibido*. Quedou finalista *No cadeixo*, novela da que recomendamos a súa publicación, recaendo por unanimidade o premio na obra de Carlos Casares.

Xoguetes para un tempo prohibido, de 1975, preséntasenos como un cruzamento entre dous subxéneros da novela que foran, pouco e pouco, converténdose en clásicos: a novela de educación (*Erziehungsroman*) e a novela de formación (*Bildungsroman*).

De partirmos da afirmación de Bahtín (1992: 200) de que “o heroe sempre se representa como un ente concluído e invariable, xa que todas as súas calidades se presentan desde o inicio e, ao longo da novela, simplemente se comprobán” podemos constatar que, no caso da novela de Casares, como é común na novela existencialista, o heroe é un ser intranscendente que adoece de trazos persoais superiores, agás a constante teima en reformular o fundamento da realidade e da súa existencia. Ben lonxe, por tanto, dun heroe estático a revelarnos unha experiencia do mundo que non xere coñecemento, que non contribúa ao seu propio crecemento interior, senón aqueloutra que sirva como campo de probas das certezas do protagonista, como constatación do seus achados en relación coa certeza. Non se trata das aventuras dun heroe que é igual antes e despois do relato, senón, como é o caso, dun humano que acaba convertido nun ser enteiramente renovado e madurado, transformado, por mor das experiencias vividas e das decisións tomadas, nun home engrandecido, para ben e para mal, logo de gorentar a ruína das ilusións e un coñecemento máis fondo do mundo e da humanidade.

Así, o heroe non aparece blindado a calquera novidade que a experiencia lle proporcione. Antes ben, a súa busca é, sobre todo, unha busca interior, unha renovación constante que non cede perante os distintos valos que lle van coutando o camiño.

O libro presenta, certamente, unha serie de aspectos de moito interese. Un deles que aparece unha frase, en dúas ocasións, referida ao pai do personaxe principal, que é un completo correlato do propio Casares, entrevistado na distancia a ler no interior da biblioteca que prelude unha futura novela: *Deus, sentado nun sillón azul*.

Un día non veu cear nin durmir, e o papá pasou a noite fundido no vello butacón azul, coa cabeza apoiada na mau dereita, decindo algún pecado de cando en vez. (1975: 17)

Seguro que colle o periódico e ponse a ler, ou séntase no butacón azul coa cabeza apoiada na man dereita, mordendo as uñas dos dedos da esquerda, e pensa que por qué coño as cousas han de ser así. (1975: 43)

Esta figura do pai, mestre e lector, dá lugar a outra das novelas de Casares, agora unha novela sobre as posibilidades do saber como proxecto de vontade.

Temos, despois, unha novela de inicios dos anos oitenta, *Ilustrísima*, de 1980. Un momento histórico irrepitible en que os novos tempos da transición política, coa

Constitución Española, a Autonomía, a Lei de Normalización Lingüística, constrúan o imaxinario dun gran futuro, unha grande ilusión.

Resulta de moito interese facermos unha comparación cunha novela de finais dos oitenta, *Os mortos daquel verán*, 1987, en que volve á Guerra Civil, manifestando unha certa desilusión e desencanto polo curso da historia neses primeiros tempos da Democracia. E resulta aquí de moita utilidade a frase de Foucault de que “toda institución é un modo de enunciación”, xa que cada unha destas novelas, e as dúas que aínda virán, manifesta un modo de enunciación diferente e que ten moito que ver non só coa historia que están a contar mais, tamén, co momento persoal do autor e o momento epocal colectivo do seu país.

Se temos en conta que a España da Transición contou con catro gobernos sucesivos do PSOE de Felipe González, o primeiro desde 1982 a 1986, o segundo desde 1986 a 1989, o terceiro desde 1989 a 1993 e o cuarto desde 1993 a 1996, podemos afirmar que a novela está escrita ao longo da primeira lexislatura de González e publicada xusto no inicio da segunda lexislatura. En Galicia, 1987 significa, ademais, o final do goberno de Xerardo Fernández Albor e o inicio do goberno de Fernando González Laxe, que continúa até 1990.

Cabe lembrar que desde 1980 viña funcionando operativamente en Galicia un grupo de opinión denominado Realidade Galega composto, no seu núcleo directivo, por Domingo García Sabell, Ramón Piñeiro, Andrés Torres Queiruga, Marino Dónega, Agustín Sixto Seco, Francisco Fernández del Riego, Carlos Casares, Julio Losada, Benjamín Casal, Jaime Isla Couto, Ricardo Carballo Calero e Julio Mejjide.

Entre os promotores máis representativos, ademais dos citados, figuran Valentín Paz Andrade, Rafael Dieste, Isidro Parga Pondal, Isaac Díaz Pardo, Gonzalo Torrente Ballester, Álvaro Cunqueiro, Camilo José Cela, Manuel Colmeiro, Xaquín Lorenzo, Xohana Torres, Basilio Losada, Antonio Fraguas, Vidal Abascal, Carlos Baliñas, Luis Suárez Llanos.

Un artigo do xornalista Perfecto Conde en *El País* de 8 de marzo de 1980 declaraba

La característica principal del grupo parece ser el manifiesto reiterado de su independencia política. En el fondo de todas las declaraciones de sus miembros subyace siempre la obsesión por desmarcar su labor de «toda vinculación partidaria y de toda acción electoralista». Sucede un poco que ellos mismos se atribuyen una carta de naturaleza galleguista que quieren que sea intocable, lo que origina el hecho de que recelen de manera muy especial hacia la propia prensa sobre todo de las especulaciones que la falta de definición del grupo ha venido provocando en las últimas semanas. A su vez, su salida a la luz pública se ha visto precedida por los recelos políticos de no pocos partidos, algunos como el Partido Galleguista, de su propia órbita, que no ocultan preocupación ante el significado futuro que pueda dar Realidade Galega a sus comparecencias públicas, muy especialmente en lo que se refiere al próximo referéndum autonómico sobre el que el nuevo grupo no ha dicho una palabra, por ahora. Uno de sus miembros más prestigiosos, el

pintor Manuel Colmeiro, que mantene serias dudas al respecto, llegó a declarar a EL PAÍS que «no está nada clara todavía la coherencia del grupo».

Con todo Carlos Casares será deputado autonómico integrado no grupo parlamentario do PSdG-PSOE entre 1981 e 1985.

A propia Fundación Carlos Casares na súa biografía on line do personaxe describirá esta etapa da súa vida do xeito seguinte:

No ano 1982, Casares sae elixido deputado ao Parlamento de Galicia pola circunscrición electoral de Ourense. Presentouse ás eleccións como “galeguista independente” nas listas do PSdeG-PSOE e nesa andaina estivo acompañado por Ramón Piñeiro, Alfredo Conde e Benxamín Casal. Casares gardou sempre un excelente recordo daquela primeira cámara autonómica, que presidiu Antonio Rosón no Salón Nobre de Fonseca. O espírito de consenso, ao que tanto contribuíron os deputados galeguistas, deu froitos como a aprobación por unanimidade da Lei de Normalización Lingüística, en cuxos debates e redacción xogou Casares un importante papel. Pouco antes de rematar a lexislatura, no ano 1985, Piñeiro decide propoñer a Casares como director de Editorial Galaxia, cargo que desempeñará ata a súa morte procedendo a unha fonda e modernizadora reestruturación da emblemática editorial viguesa. A actividade política e editorial condicionaron innegablemente a dedicación literaria de Casares. Certamente a principios da década publicara as súas biografías de Vicente Risco e Otero Pedrayo, así como un saboroso libro de conversas con Ánxel Fole, pero non volverá á creación novelística ata 1987, ano no que aparece *Os mortos daquel verán*.

Como vemos, a meados deses anos oitenta Carlos Casares deixa a política representativa como deputado autonómico e pasa a se ocupar de tarefas que máis teñen que ver coa cultura, na Editorial Galaxia, na revista *Grial*, no Consello da Cultura Galega, e, cousa que podemos ver en *Os mortos daquel verán*, de 1987, asoma de novo a dúbida sobre o Pacto Constitucional, a posibilidade de que a dereita do país e do estado asuma un comportamento verdadeiramente democrático.

O curioso do caso é que nada disto está presente no discurso do home Carlos Casares que, porén, manifesta unha lóxica ben distinta cando se proxecta a través da ficción novelesca.

Aquel mundo optimista de *Ilustrísima* ao que un podía enfrontarse botando man simplemente do imperativo categórico, un mundo que se podería intuír como moral, como posuído pola ética, cede paso agora a unha traxedia histórica aínda non superada como a que se narra en *Os mortos daquel verán*, de 1987, novela na que o único personaxe que o autor sinala como continuador da súa aposta anterior polo imperativo categórico é, ademais do boticario asasinado, a esposa do dono da fábrica local, un fascista que se dedica a pasear obreiros e sindicalistas, e que vive atemorizada na casa, da que só sae para asistir aos servizos relixiosos, sufrindo a violencia simbólica do seu home, situada nunha posición intermedia mantendo o contacto cos obreiros.

Será o Casares culturalista, saído deste abandono da primeira liña da política representativa, o que asome despois na súa seguinte novela *Deus sentado nun sillón azul*, de 1996, que formula agora unha interrogante sobre a vontade como saber, sobre

a posibilidade de dedicarse ao saber e ao coñecemento como resposta á continxencia e á inmersión da existencia no acontecemento.

Existe un saber neutral, un saber que poidamos situar á marxe dos consensos que rexen en toda sociedade? Casares reflexiona sobre isto nunha entrevista que lle concede a Miguel Riera publicada no número de maio-xuño da revista *Quimera* en 1997:

La figura del intelectual consentidor que apoya los movimientos antidemocráticos siempre me ha interesado. La verdad es que esta novela se empezó a componer en Berlín. Yo tenía claro que quería hacer el retrato del intelectual parafascista, o profascista sin ser exactamente fascista. Y entonces, en Berlín, (...) fui a pasear a orillas del lago y me encontré con un letrado que decía, “Casa de la conferencia de Dantzig”. (...) Estás en aquel lugar tan bonito, a orillas del lago, un sitio paradisiaco, donde todo te invita, a estar tranquilo, feliz, y es precisamente ahí donde los nazis deciden acabar con los judíos... Aquella noche después de tomar la decisión de eliminar a los judíos, dos de los jerarcas (...), sentados al fuego de la chimenea se recitaban poemas románticos alemanes y cantaban canciones. Este es un hecho que nos ha costado mucho entender; (...) que un caballero puede ser extraordinariamente sensible, recitar poemas románticos y decidir sin inmutarse la muerte de otro ser humano... Aquella visita me sirvió para reflexionar sobre el papel del intelectual, sobre su responsabilidad (...). Lo que yo quería hacer era el retrato de un tipo de intelectual que a mí me resulta especialmente repugnante, ese individuo muy seguro de sí mismo y capaz de hacer grandes barbaridades o, por lo menos, de ayudar a hacerlas. (Riera 1997: 73-74)

Estamos, daquela, diante da exploración do saber como unha das saídas do círculo do absurdo e da prisión da continxencia. Tal e como sinalan os existencialistas franceses: a filosofía e a arte son as condicións de desempeño máis dignas da humanidade. Non por non estaren sometidos á continxencia, como o universo enteiro, senón por seren os buscadores de vías para acceder ao coñecemento do mundo. O saber compréndese entón como unha solución necesaria, aínda que este se produza nun contexto histórico e social como o do franquismo profundo da inmediata posguerra.

Mais tampouco vale un saber calquera, un saber por saber. E é moi curioso que, aínda que aí polo fondo, e tal como ten sinalado a crítica¹, haxa un pouco de Vicente

1 José María Paz Gago (2002: 2) declara que “Estoy convencido de que, si alguno había, el drama personal de Carlos Casares se encerraba en el argumento de esta novela: la biografía contradictoria de su querido y admirado Vicente Risco”.

Olivia Rodríguez González (2007: 23) escribe que:

A historia que conta Casares ten, ademais, epílogo. Non me refiro agora á organización dun Congreso Vicente Risco en 1994, caracterizado pola pluralidade case exhaustiva e polo afloramento das tensións ideolóxicas e emocionais; nin ao labor de publicación da obra case completa de Risco en Galaxia. O epílogo está na novela de 1996 *Deus sentado nun sillón azul*, onde esconxura literariamente os terribles artigos de Risco durante a guerra e primeira posguerra. En 1997, nunha entrevista para as páxinas culturais da revista *Eco11*, Casares aclárame o que a crítica di aqueles días e el quere rebater. Sirvan as súas interesantes palabras como peche do presente traballo:

“Aínda que este señor se parece, non é Risco. Se eu tivese querido facer unha novela con Risco como personaxe, non sería como este. Risco era bondadoso, tiña un sentido moral evidente. Esta é a novela dun personaxe intelixente, pero sen humanidade. Isto é o que os diferencia claramente. Que é o que leva a xente a dicir que o personaxe é Risco? Que se parece sicamente e parécese na maneira de pensar sobre algunhas cousas [...]. Incluso algunha xente di que algúns artigos que aparecen na novela son de Risco. Eu a iso podo contestar: e outros escribinos eu previamente. Están publicados co meu nome en

Risco, na medida en que moitos dos trazos do personaxe principal coinciden en parte co personaxe histórico de Vicente Risco, a quen Casares lle dedicou unha biografía, que parte dos materiais da súa inacabada tese de doutoramento sobre a Xeración Nós, o certo é que, no fondo, Casares, por medio dese personaxe centrado no coñecemento e na investigación e o estudo, está a falar, en realidade, de si mesmo. Casares está a contar, como sempre fai, unha e outra vez, a súa propia biografía, a través de caracteres que son e non son el mesmo; que, por unha banda, se achegan moito ao seu propio perfil, mais, por outra, son independentes e asumen trazos individuais do seu rol de personaxes dentro dunha historia. Hai sempre un xogo de luces e de sombras, de aspectos que si e de aspectos que non.

Estamos diante da novela do Casares culturalista, do Casares que abandona xa o espazo público máis notorio da política representativa como deputado no Parlamento Autonómico e tenta facer un traballo máis concentrado na sombra, nos seus propios proxectos de coñecemento.

E, finalmente, hai unha novela que nos parece a mellor de Casares con moito, sobre todo porque é unha novela que culmina este proceso de querer saber a través do relato, e que é unha novela sobre o incesto: *O sol do verán*, de 2002. Unha novela que é unha volta á análise do acontecemento e da continxencia, unha novela sobre o fracaso da vontade, na medida en que é a continxencia quen está por tras do desexo. O personaxe principal da última das novelas de Casares, Carlos de nome como o propio autor, está tan exposto á continxencia como o personaxe principal da primeira. Porque, como dixera Lacan (1983: 79), a conciencia é pura continxencia.

O curioso de todo isto é que Casares só encontra o modelo narrativo que el sinalaba como o seu predilecto para o tipo de literatura que quería crear, esa literatura de linguaxe como cristal transparente, que fuxise da opacidade da linguaxe e tentase reflectir dun modo directo o eco do mundo, na terceira das súas novelas, *Ilustrísima*. O resto das veces complicase, non encontra o modo de enunciación necesario para crear esa transparencia que ansía. Conta a Guerra Civil a través dun comisario de policía que realiza unha investigación sobre un crime perpetrado polos fascistas, a vida dun intelectual de provincias a partir da ollada dunha antiga noiva que o contempla desde a xanela

---

La Voz de Galicia. Un personaxe literario sempre se fai con material moi diverso e era inevitable que eu pensara en Risco á hora de facer o meu personaxe. Pero de aí a dicir que o personaxe é Risco, hai un treito importante. (Casares 1997)”

Mais o autor reconeceralle a Platas Tasende (1998: 23) que:

Valinme dalgúns rasgos de Risco, incluso utilicei algún artigo del, que lle atribuíñ ao escritor protagonista da novela, da mesma maneira que lle colguei no seu haber artigos que escribín eu na miña sección diaria de *La Voz de Galicia*.

E o profesor Anxo Tarrío (2008: 13) conclúe que:

O certo é que a circulación pública da novela foi asentando no ánimo de moitos lectores, quero dicir, dos lectores iniciados nas claves da cultura galega, a convicción de que Vicente Risco foi o modelo no que se inspirou Casares á hora de deseñar a figura física, a formación, a biografía intelectual e os costumes do home que vive fronte á fiestra dunha muller que fora compañeira na Universidade e noiva peculiar súa en anos pasados e que o segue coa mirada día tras día nos seus costumes e hábitos sistemáticos.

da súa casa. Unha historia de amoríos incestuosos a partir da ollada da muller que chora polo seu irmán amante morto.

Como se pode comprobar o noso método de análise alterna entre o que poderíamos denominar lectura inherente e lectura externa, mesmo botándonos man do denominado método biográfico ou biografista, aquel que desde o libro de Sartre sobre Flaubert, *L'Idiot de la famille*, revelou que, mesmo partindo da biografía exhaustiva do autor, resulta imposible encontrar uns principios explicativos que só poden ser revelados tomándonos en conta o microcosmos literario no que se insería *L'Idiot de la famille* converteuse, desde a súa aparición, nunha mostra máis da imposibilidade do realismo, agora desde a perspectiva da historia, constatando así as dúas conclusións que Arturo Leyte (2015:19) sinala a propósito da filosofía de Heidegger, “por una parte, la imposibilidad de una certeza teórica acerca del mundo; por otra, la falacia de una reconstrucción histórica del tiempo”.

E téñase en conta que neste xogo de contrastes non é tan dificultosa a análise dos textos desde a súa perspectiva intrínseca como desde a perspectiva externa. Os modos máis típicos da análise externa proviñeron de autores tan diferentes como Lukács ou Goldmann, Borkenau (a propósito da xénese do pensamento mecanicista), Antal (a propósito da pintura florentina) ou Adorno (a propósito de Heidegger). Todos eles tentaron remitir as obras á visión do mundo ou aos intereses dunha clase social. Presuponse neles que a comprensión dunha obra é a comprensión dunha maneira de ver o mundo propia dun determinado sector social, de tal xeito que o artista actuaría como unha especie de médium, o consenso ao que temos feito referencia ao longo de páxinas precedentes. Mais non deixa de ser esta unha vía nomeadamente inxenua, toda vez que presupón que un grupo social pode actuar directamente sobre a produción dunha obra.

Por dicilo con palabras de Bourdieu (1997: 84) no inicio do Anexo 2 do seu libro *Razóns prácticas*,

Tanto en el ámbito del conocimiento como en lo demás, se establece competencia entre grupos o colectividades por lo que Heidegger llamó “la interpretación pública de la realidad”. De manera más o menos consciente, los grupos en conflicto pretenden imponer su interpretación de lo que las cosas fueron, son y serán. No tendría ningún reparo en asumir como mía esta propuesta que Robert Merton formulaba por primera vez en *The Sociology of Science*[23]. A menudo yo mismo he recordado que, si hay una verdad, es que la verdad es un envite de luchas.

Bibliografía

- Bahtin, Mijail Mijaílovich e Tatiana Bubnova (1992): *Estética de La Creación Verbal*. 5ª ed. México: Siglo XXI.
- Barthes, Roland (1971): *O grau cero da escrita*. Edición: 1ª. São Paulo: Editora Cultrix.
- Blanchot, Maurice (2005): *O libro por vir*. Edición: 2ª. São Paulo: WMF Martins Fontes.

- Carro, Xavier (2009): «Xoguetes para un tempo prohibido, unha novela clave da narrativa casariana», en Noia, Camiño; Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra [71]-101.
- Casares, Carlos e Andrés Meixide (2003): *O galo de Antioquía*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos e José Caldas (2004): *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*. 1ª ed. Santiago de Compostela: Instituto Galego das Artes Escénicas e Musicais.
- Casares, Carlos e Manolo Uhía (1996). *Lolo anda en bicicleta*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos e Penélope Ares (1991): *Este é Toribio*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos e Xulio Maside (1995): *Vento ferido*. 10ª ed. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos; Camilo Franco e Luis Trabazo (1997): *Buciños*. Ourense: Deputación Provincial.
- Casares, Carlos (1975): *Xoguetes para un tempo prohibido*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (1992): *Toribio ten unha idea*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (1994a): *Os escuros soños de Clío*. 6ª ed. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (1994b): *Vento ferido*. 9ª ed. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (1995): *Ilustrísima*. 8ª ed. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (1996a): *A vida de Ánxel Fole*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (1996b): *Deus sentado nun sillón azul*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (1996c): *Ramón Piñeiro*. Santiago de Compostela: Dirección Xeral de Promoción Cultural.
- Casares, Carlos (1997): *Dios sentado en un sillón azul*. Madrid: Alfaguara.
- Casares, Carlos (1998): *Un país de palabras*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (1999): *Hemingway en Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2001): *A vida do Padre Sarmiento*. Vigo: Fundación Caixa Galicia : Galaxia.
- Casares, Carlos (2002a): *O sol do verán*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2002b): *Vento ferido*. 15ª ed. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2003a): *Un polbo xigante*. 2ª ed. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2003b): *Carlos Casares: o conto da vida*. La Coruña: La Voz de Galicia.
- Casares, Carlos (2003c): *Carlos Casares*. 1ª ed. Vigo: A Nosa Terra.
- Casares, Carlos (2003d): *El sol del verano*. Madrid: Alfaguara.
- Casares, Carlos (2004a): *Cambio en tres*. 1ª ed. en “Biblioteca Carlos Casares.” Vigo: Galaxia.

- Casares, Carlos (2004b): *Carlos Casares: 100 Artigos*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- Casares, Carlos (2004c): *Conciencia de Galicia: Risco, Otero, Curros: Tres Biografías*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2004d): *Ilustrísima*. 1ª ed. en Biblioteca Carlos Casares. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2004e): *O sol do verán*. 1ª ed. en “Biblioteca Carlos Casares.” Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2004f): *Os mortos daquel verán*. 1ª ed. en “Biblioteca Carlos Casares.” Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2005a): *Á marxe: 1992: [Obra Xornalística I]*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2005b): *Conversas con Ánxel Fole*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2005c): *Á marxe: 1993: [Obra Xornalística II]*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2005d): *Ramón Piñeiro: unha vida por Galicia*. 1ª ed. en Biblioteca Carlos Casares. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2006a): *Á marxe: 1994: [Obra Xornalística III]*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2006b): *Á marxe: 1995: [Obra Xornalística IV]*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2006c): *Os escuros soños de Clío*. 1ª ed. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2007a): *Á marxe: 1996: [Obra Xornalística V]*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2007b): *Á marxe: 1997: [Obra Xornalística VI]*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2008): *Á marxe: 1998: [Obra Xornalística VII]*. Vigo: Galaxia.
- Casares, Carlos (2012): «Cartas a Carlos Casares», *Grial: Revista Galega de Cultura*, 96, 57–65.
- Conde, Perfecto (1980): «Los galleguistas históricos promueven un grupo de opinión no partidista». *El País*, 8 de marzo. Disponible en < https://elpais.com/diario/1980/03/08/espana/321318035_850215.html> [Consulta do 28/09/2018]
- Forcadela, Manuel (1993): *Manual e escolma da Nova Narrativa Galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Forcadela, Manuel (2015): «De Albert Camus a Camilo Gonsar: Cara a Times Square». *Grial: Revista Galega de Cultura* 53, 05, 23–25.
- Fernández Freixanes, Víctor (1976): *Unha ducia de galegos*. Vigo: Galaxia.
- Fernández Freixanes, Víctor (1982): *Unha ducia de galegos*. 3ª ed. Vigo: Galaxia.
- González Tosar, Luis (2017): «Carlos Casares e a súa obra: unha entrevista recuperada. Liceo de Ourense, 1987», *Raigame: revista de arte, cultura e tradicións populares*, 40, 100–113.
- Greimas, Algirdas Julien e Joseph Courtés (1982): *Semiótica: Diccionario Razonado de La Teoría Del Lenguaje*. Madrid: Gredos.

- Jouve, Vincent (1986): *La littérature selon Barthes*. Paris: Les Éditions de Minuit,
- Lacan, Jacques (1981): *El Seminario Libro 1. Los escritos técnicos de Freud (1953-1954)*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- Lacan, Jacques (1983): *El Seminario Libro 2. El Yo en la teoría de Freud y en la técnica psicoanalítica, (1953-1954)*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- Lacan, Jacques e Jacques-Alain Miller (1973): *Le Séminaire de Jacques Lacan*. Paris: Editions du Seuil.
- Lacan, Jacques, e Jacques-Alain Miller (2001): *El Seminario de Jacques Lacan. Libro II: Los Cuatro Conceptos Fundamentales Del Psicoanálisis, 1964*. Buenos Aires; Barcelona; México: Paidós.
- Leyte, Arturo (2015): *Heidegger. El fracaso del ser*. Barcelona: Batiscafo.
- Noia, Camiño; Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra: *Actas Simposio Carlos Casares*. A Coruña: Fundación Carlos Casares. Disponible en < https://issuu.com/fundacioncarloscasares/docs/libro_actas_completo2/84 > [Consulta do 28/09/2018]
- Paz Gago, José María (2002): *Carlos Casares*. Biblioteca Central Rialeda, Tertulias Literarias.
- Rodríguez-González, Olivia (2007): «Carlos Casares e a Xeración Nós», *Anuario de estudos literarios galegos*, 2007, 74–85.
- Platas Tasende, Ana María (1998): «Conversación con Carlos Casares», *Eduga: Revista Galega do Ensino*, 21, 15–26.
- Riera, Miquel (1997): De lingua, tradiciónes y otros griaes, Entrevista a Carlos Casares, *Quimera. Galicia, terra de letras*, 158-159, 69-74.
- Tarrío Varela, Anxo (2003): «A obra narrativa de Carlos Casares», *Eduga: revista galega do ensino*, 38, 15–45.
- Villanueva, Darío (1992): *Teorías del realismo literario*. Madrid: Espasa Calpe.
- Villanueva, Darío (2004): *Teorías del realismo literario*. 2ª ed. corr. e aum. Madrid: Biblioteca Nueva.

DE *IZQUIERDO* A *ESQUERDA* E *LEFT*: LÉXICO, FRASEOLOXÍA E ONOMÁSTICA

From *Izquierdo* to *esquerda* and *left*: vocabulary, idioms and
onomastics

Víctor Fresco Barbeito
Universidade de Vigo
frescobarbeito@gmail.com

Resumo

Xa que *Izquierdo* significa ‘esquerda’, navegaremos un pouco por eses mares. O concepto e as expresións para o uso da man, o pé e a perna dese lado están rodeadas polas brétemas do mal agoiro, pola dificultade na interpretación e pola converxencia con outras palabras. As restricións da nosa investigación son dúas: tanto no punto de vista como no campo. Por unha banda amosarémo-lo que dixeron a etimoloxía, o léxico para este e outros conceptos similares usados en variados contextos, as locucións e fraseoloxemas, e mesmo topónimos e antropónimos como o do noso homenaxeado. Pola outra centrarémonos no noso curruncho noroccidental (galego, portugués e castelán), aínda que dende logo non queremos esquece-lo inglés, lingua coa que Gutiérrez *Izquierdo* tamén traballou. Malia atoparmos unha e outra vez que a zurda se asocia con significados negativos, agardamos aínda así contribuír cun material e unhas ideas que suxiran reflexións para calquera investigación ulterior, e render así homenaxe ó noso querido profesor.

Palabras chave *esquerda*, lateralidade, léxico, fraseoloxía, toponimia

Abstract

As *Izquierdo* means ‘left’, we will sail a bit those seas. The concept and expressions for using the hand, foot or leg on that side have been surrounded by the midst of taboo, difficulty in interpretation, and convergence with other words. The restrictions in our search are two: in point-of-view and scope. For the first we will show what has been said by the etymology, the vocabulary for this and similar concepts used in different contexts,

the idioms rooted on this laterality, and even toponyms and anthroponyms like the one whom we are paying a homage to. For the second we will focus on our Northwest corner (Galician, Portuguese and Spanish) but we indeed don't want to forget English, a language that Gutiérrez Izquierdo has worked with. Though we will find again and again that 'the left' is associated to negative meanings, we hope we leave some suggestive material and ideas to reflect upon for any further research, and thus show an homage to our dear professor.

Keywords: left, laterality, lexicon, phraseology, toponymy.

1. Introducción

Como en tódalas linguas que se agrupan en familias territoriais, as linguas ibéricas presentan unhas características idiosincráticas. Estas formas diferenciais distribúense en moitos planos gramaticais (fónico, léxico, morfolóxico, sintáctico) e paragramaticais (prosodia, fraseoloxía, toponimia) distintos, e as causas son normalmente debidas ó nacemento e historia das linguas. No caso das iberorromances, unha das marcas máis específicas procede do contacto con dúas linguas non indoeuropeas: o euskera, no norte, e o árabe, no sur. Aínda que podería argumentarse que a localización está centrada no interior peninsular, sobre todo polo lugar vascófono do nacemento do castelán, as linguas periféricas tamén se viron influídas por esta lingua non latina.

Un caso singular e importante desta influencia é o adxectivo da lateralidade menos habitual nos seres humanos. Mentres que os latinos usaban *sinister*, nos territorios peninsulares adoptouse unha forma supostamente relacionada co actual vasco *ezker* (substantivo) ou *ezkerra* (adxectivo) (Aulestia 1989: 209). Mencionámo-lo significado na actualidade porque se propuxeron moitas e variadas etimoloxías, pero case todas co mesmo estilo valorativo (Agud & Tovar 1991: 817): relacionada con *ezkel* 'birollo', con *oiher*, 'torcido' ou da combinación de *esku*, 'man' e *erdi*, 'medio', como se ve a maioría con sentidos despectivos (de 'man incómoda, incompleta'). Non cómpre ir ó éuscaro para notar esa asociación: as propias linguas latinas asocian a habilidade e a falta de obstáculos (supostamente considerada tamén como positiva) respectivamente cos cognados do galego **destro** e **directo**. Ignoro a circunstancia para que se adoptase un vasquismo para un concepto que agora semella tan básico, pero o certo é que o abandono da forma latina aconteceu tanto no catalán (**esquerra**) como no galego (**esquerda**) e atopou a súa vía mesmo no portugués, linguas periféricas e en direccións opostas se se toman como epicentro os territorios vascófonos, e ben distantes por certo. Influencia do castelán, do Camiño de Santiago ou dun tabú indoeuropeo, o certo é que as ibéricas non son as únicas linguas romances que abandonaron a forma latina como principal: o francés usa **gauche** dende o século XVI (unha mestura dos verbos no franco para 'pisar' e 'desviar(se)') e o romanés **stâng** (do latín *stanticus*, 'canso', semellante ó antigo italiano **mano stanca** (EW), 'man esquerda'). O italiano conserva a forma latina con máis vitalidade, pero con igual concepción negativa, que nós aínda podemos entender no cognado galego **sinistro**. Non imos percorre-los escuros cami-

ños existentes para ‘esquerda’ nas linguas balto-eslavas, célticas, gregas (**ἀριστερός**, aristerós; **εὐώνυμος**, ewónymos, como a árbore) e mesmo o esperanto (**maldekstra**) porque as súas semánticas orixinarias tampouco lle fan honor ó noso homenaxeado. Mencionaremos só que o latín posuía máis formas (*scaevus*), e que precisamente unha delas (*laevus*) ten a mesma orixe que a que deu lugar á da familia eslava e ó noso prefixo **levo-** (pénsese en **levóxiro**).

Pasearemos en adiante polo valor actualmente máis literal da lateralidade, considerada nas súas expresións léxicas, fraseolóxicas, toponímicas e antroponímicas, aínda que respecto ás locucións debemos ter en conta que a palabra para a esquerda pode atopar refuxio para expresións que nada teñen que ver con situarse a unha banda. Aínda que nos centraremos no galego, tomaremos desviacións para ver que pasa noutras linguas ou territorios peninsulares, e algo en francés e inglés.

2. Léxico

Veremos que as maiores relacións formais se establecen entre galego e portugués, mentres que as asociacións de significado se estenden ás tres linguas románicas, nalgúns casos tamén ó inglés. Para o galego imos fixarnos nos significados dados por DGII, DRAG, ESTRA (os tres pola versión en liña), GDXL (na versión de 2000), DDD e AKAL (nestes dous casos indicando o(s) ano(s) do dicionario e a inicial, ou o lema completo cando proceda) e nas etimoloxías de GD, DEHLP e mesmo Coromines. No portugués e castelán restrinxirémonos bastante máis: DEHLP, GD, DILEGG e as dúas versións en liña de DLE. No inglés fundamentarémonos en RT, EW e CC.

2.1. Léxico galego

Non son poucos os adxectivos nos nosos dicionarios para o significado ‘do lado onde está o corazón (maioritariamente), que usa a man dese lado máis habilmente’ e dous xa os fomos mencionando. Xa miramos que a denominación primaria actual en galego é o non latino **esquerdo** (DRAG/ESTRA/DGII/GDXL/AKAL:*izquierda&sinistro*, GDXL tamén para o ‘uso do pé’), coas variantes **ezquerdo** (DDD:1900c&1932 para asturiano&1972), **izquierdo** (DDD:1876&1926) e **desquerdo** (DDD:1926), que unha vez instalado no galego forma dous derivados por sufixación: **esquerdeiro** (ESTRA/GDXL/AKAL:*zurdo*/DDD:1933&1950&1951&1958&1972&1979&1985 para Toba en Cee e Sobrado) e **esquerdote** (DDD:1865c&1958&1972/AKAL:*zurdo*). A nosa lexicografía tamén constata o uso do herdado do latín **sinistro** (DRAG/ESTRA/DGII/GDXL/AKAL:*sinistro*), coa variante **sinestre** (DDD:1988) e das correspondentes patrimoniais **sestro** (ESTRA).

Á parte destes, a creación léxica para o lado contrario á dereita mostra unha forte submisión respecto a outros conceptos. Por unha banda, contamos tamén con derivados a partir de *man*: **asimán** (ESTRA, s. v. *asimão*/DDD:1972, s. v. *asimau*), **manicho** (DRAG/ESTRA/DGII/GDXL/DDD:1884&1926&1928&1950&1951&1958&197

2/AKAL:*zurdo*, DRAG tamén para ‘pé’), **menecho** (DDD:1956) e **manecho** (ESTRA/DDD:1961&1972/AKAL:*zurdo*). Por outra, aparécennos **cochaino** (DRAG/ESTRA/DGII/GDXL/DDD:1959/AKAL:*zurdo*, DRAG tamén para ‘pé’), **cocheno** (DDD:1961&1967&1972/ESTRA, s. v. *cuchaino*), **coxeno** (Pallares 1990:12, ESTRA/GDXL/DDD:1961&1972/AKAL:*zurdo*, GDXL tamén para ‘perna’), **cuchaino** (ESTRA), **cucho** (ESTRA/DDD:1978 para Maceda), **escocho** (ESTRA) e **goxeno** (DEGC, s. v. *xergo*). Nós interpretamos que estes son homónimos de ‘ausencia de man’, por seren aparentes derivados do verbo *escochar* (DRAG: ‘escabezar peixe’/‘abrir ameixas’/‘quitar espigas’) ou do substantivo *coxén* (DRAG: ‘coxeira’) relativos a cando se sofre algún tipo de ausencia, por amputación ou por eiva. Entendemos que igual paralelismo tamén se establece en **cañoto** (ESTRA, s. v. *canhoto*). Tendo en conta que varias palabras para ‘falta de extremidade’ tamén derivan en última instancia de *man* ou ‘man’ (**manco**, **maneto**...; DEHLP/EW), o que atopamos en realidade é unha redundancia nos casos que combinan as dúas derivacións anteriores, como **maniscocho** (DDD:1972/AKAL:*zurdo*) ou **maniscoto** (ESTRA/DDD:1978 para Frades), que sería derivado tanto de *man* como do actual *coto*, ‘manco’ (DRAG).

Do mesmo xeito, en galego dúas familias léxicas, por unha banda a de **zurdo** (DRAG/ESTRA/DGII/GDXL, DRAG/DGII tamén para pé), **zordo** (DDD:1985), **zurdán** (AKAL:*zurdo*/DDD:1953&1951 para Verín&1961&1972/ESTRA, s. v. *zurdám*), **zurdeiro** (DDD:1932 asturiano) e cremos que tamén cómpre incluír **curdo** (DDD:1858&1863&1876&1884&1900c&1926&1928&1933&1950&1951&1958&1972&1979), xunto por outra banda coa familia que aparentemente só consta de **xergo** (DRAG/ESTRA/DGII/GDXL/AKAL:*zurdo*/DDD:1972&1979&2001 para Aldosende en Paradela, Pallares 1990:12, DRAG/GDXL tamén o ‘pé’) parecen tamén converxer en **xurdo** (ESTRA/DDD:2001 para A Gudiña) (homónimo ou por analoxía con *xordo*, ‘falta de oído’).

Nas súas variantes femininas, atopamos que tamén se usan como substantivos para a ‘man’ as formas **cochaina** (ESTRA), **esquerda** (DRAG/ESTRA/DGII/GDXL, GDXL tamén para pé, DRAG/DGII tamén para perna), **sinistra** (DRAG/ESTRA/DGII/GDXL, DRAG/DGII tamén para perna), **xerga** (ESTRA), **xurda** (GD:absurdus) e **zurda** (GDXL), aparentemente para o tamén significado substantivo ‘lado da esquerda’ con **izquierda** (DDD:1876&1926), **isquierda** (DDD:1926), **xiqueirda** (DDD:2001 para A Gudiña), **sinestra** (DDD:1858) e **sinistra** (DDD:1884&1958&1972), as correspondentes patrimoniais **saestra** (DDD:1928&1933&1950&1951&1979), **seestra** (DDD:1979), **seistra** (DDD:1926) e **seistra** (DDD:1958&1972/AKAL:*izquierda*), e igualmente transcategorizado pero como adverbio funciona **asimán** (ESTRA).

2.1.1. Polisemia e derivación

Por metonimia, **esquerda** úsase tamén con significado non literal de ‘ideoloxía reformista’ falando de orientacións políticas, orixinado polo lugar onde se sentaban os progresistas no parlamento francés trala Revolución (Lüdtke 1974:131). A partir disto

créase a locución **de esquerdas** (DFGX:e). Tamén os derivados **esquerdismo** (DGI-I:e), **esquerdización** (CORGA), **esquerdista** (DGII:e/ESTRA:e), **esquerdizante** (ESTRA:e) e **esquerdoso**. Evidentemente, están as contrapostas **dereitismo**, **dereitista**, **dereiteiro** e **dereitoso** (e **de dereitas**, pola **dereita** política) aínda que con menor vigor no uso (7/23, 0/2, 44/74, 1/0 e 0/1 fronte a 3/4, 27/67, 2/0 e 2/3 respectivamente en TILG/CORGA).

Para o caso de **zurdo**, mentres que hai dicionarios que non contemplan máis ca unha acepción (AKAL/DGII/DRAG), outros admiten os significados de ‘[animal] sen pata’ (GDXL:z) e de ‘peixe escómbrido semellante ó bonito e ó atún e da mesma familia’ (GDXL:z/ESTRA:z/DXSTAC:z), mentres que **sinistro** (DRAG) tamén equivale a ‘que mete medo’ como adxectivo e a ‘accidente’ como masculino.

Tamén mediante derivación se crearon verbos como **esquerdear** (ESTRA) ou **esquerdar** (ESTRA/BFLV:55&263) (‘voltar’/‘xirar’/‘tender’/‘[vaca] bota-los pés cara a fóra’), e xunto con este atopamos tamén **surdar** (BFLV:263, *zurdar* con seseo) e **(ser) esquerda** ou **isquerda (das mans)** (BFLV:262&264) para as vacas. A mesma base sen seseo é que crea **zurdear** como ‘comezar a usar as extremidades esquerdas’ (DDD:1958&1972) e o seu oposto **deszurdear** (DDD:1884&1926&1958).

Un curioso caso final de prefixación adxectiva co seu antónimo é **dextrosinistro** (TERMED), co significado de ‘[que se move] de dereita a esquerda’ ou de ‘zurdo contrariado’.

2.1.2. Distribución xeográfica

Estas denominacións todas non presentan uniformidade, en reparto dialectal nin en frecuencia. Afortunadamente, os datos do mapa 137 do ALGa recollen cumpridamente a distribución de moitas formas polo territorio representado. Con todo, nin están tódalas que son, nin son tódalas que están: é dicir, hai algunhas das variantes lexicográficas devanditas que non constan na cartografía (á parte dos cultismos, destacan **coxeno/goxeno**, **asimán** e rechamantemente **xergo**, que DEGC sitúa nas terras de Lemos), mentres que tamén hai outras denominacións repartidas pola xeografía que non están reflectidas na bibliografía que usamos ata agora. En concreto, descontando os termos que xa mencionamos, as formas diferentes que aparecen son as seguintes **xoto**; **zoco** (asociado a unha forma castelá con ditongo); as variantes **da esquerda**, **esquecho**, **esquerdista**, **esquierdo**, **ezquerdeiro**, **ezquierdista**, **ezquierdo** e **izquierdo**; as formas **xordán**, **xordeiro** e **xordo**; as variantes **manucho** e **manzurdo**, como as dúas seguintes derivadas de *man*; o vocábulo **manguto** específico de Zamora; e os descritivos **manrevés** e **torcido**. As locucións mencionadas na nota 5, non representadas no mapa, son: **man manicha**, (**escribir/segar**) **á torta** e **te-la man xorda**. O caso de **toco** está nos índices do ALGa impreso (O-14) electrónico pero non nos índices do ALGb electrónico; sorprendentemente a **dereiteiro** pásalle o contrario.

Debe notarse que o caso da graña <esquerdo> denota dúas pronunciacións distintas: con palatal semiaberta e semipechada: como se verá, os datos do ALGa amosan que a variante semipechada é exclusiva do sur pontevedrés. Consideramos que algunhas variantes con ditongación poden ser castelanismos (**ezquierdo/ezquierdista/izquierdo**) debido á súa distribución irregular ou periférica en Zamora ou Oia, mentres que **esquierdo** (aínda que tamén diseminada) amosa unha rechamante concentración na ría de Pontevedra. Todo isto apunta a que é certa a afirmación de Fernández Rei (2003:44) de que “canto máis nos acheguemos ós falares costeiros de Pontevedra [...], hai máis alteracións do timbre de *e, o* tónicos”. Aínda que tendo en conta a inestabilidade do *è* tónico singular da parroquia de Goián (Tomiño) podería agardarse que o adxectivo se convertese en **esquiardo** e o substantivo en **esquiarda**, non atopamos ningunha mención explícita a estas formas en varios traballos de Pousa Ortega (1991&2004), que profundan na súa tese de 1987. Non obstante, unha comunicación persoal coa autora Pousa Ortega, quen continúa por alí, confirmou o uso local da vogal semipechada para o adxectivo xenérico, coa excepción de que documenta **cañoto** para significar ‘as persoas que usan esa man’. Como veremos, o ALGa só referencia a **cañoto** en Lobios, e dáse a circunstancia de que Fernández Rei (2003:46) pon en relación o ditongo goianés coa inestabilidade do /è/ na Pontevedra do sur, tamén rexistrada precisamente en Entrimo, Lobeira e Lobios, e que o propio Fernández Rei (2003:136) afirma que a “Limia Baixa mesmo podería ser considerada unha prolongación do galego do sur pontevedrés”.

En termos xerais e deixando a un lado as denominacións de carácter esporádico e **zurdo** en case todo o territorio, a distribución xeográfica complementaria das denominacións sería a seguinte (v. mapa): **esquerdeiro/ezquerdeiro** na Coruña e mariña luguesa; **zurdeiro** no golfo ártabro que se solapa parcialmente co anterior; **xordo/xordeiro** no interior da Coruña; **esquerdo** na península do Barbanza (e Moaña, A Lama e A Estrada, onde toca co seguinte); **manicho/manucho/manecho** (semiaberto ou semipechado) na montaña pontevedresa e O Ribeiro; **cocheno** na ría viguesa; **maniscoto/maniscocho/esquErdo** (semiaberto) na raia miñota; e nas raias seca lusa e asturiana **xordán/xurdo/xurdeiro**.

2.1.3. Denominacións sinonimicas ou hponimicas específicas

Nalgúns contextos semánticos, o concepto de ‘esquerda’ presenta unha denominación específica. O caso máis coñecido pode que sexa o das embarcacións, onde se lle chama **(banda de) babor, bombordo** ou **couso** á metade esquerda cando se mira cara adiante (ESTRA:babor&bombordo/DRAG:c&babor/DGII:c&babor/GDXL:c&babor&banda). Nótase neste caso que o xa mencionado **asimán** nos barcos significa tamén ‘estibor’ (ESTRA). Nas igrexas, á parte esquerda do altar chámasele **(lado do) Evanxeo** (ESTRA:e/GDII:e, sen **lado** en GDXL:e) e é onde pode haber un púlpito, fronte ó **(lado da) epístola**, no do outro costado da dereita (GDII:e/GDXL:e, sen **lado** en ESTRA:e), usado nos sermóns e nas lecturas veterotestamentarias e das cartas que os preceden, onde adoito hai un atril¹. En encadernación e paleografía, o **reverso** (DGII:r) é a páxina par ou esquerda (fronte a **anverso**). O flanco esquerdo, supostamente nun contexto de estratexia militar, é o **contraflanco** (ESTRA:c).

No ámbito do gando, os tetos esquerdos no ubre da vaca son os **do lado do becerro** (BFLV:157) ou **da cría** (BFLV:570&811), en contraste cos dereitos ou **do lado da dona** (BFLV:157). Isto débese ó costume dos cuxos e dos munxidores de situarse sempre no mesmo lado, aínda este hábito non é xeneralizado e polo tanto o nome non sempre responde á súa motivación. Cando se xunguen as béstas, moitas son capaces de que se lle faga por calquera lado, polo que se poden **adoumar/andar a dúas mans** (BFLV:861&937), mentres que outras afanse a que se lles xunga polo mesmo lado, as **camballeiras** (BFLV:216), e mesmo non admiten outro, o cal deriva na expresión á **man esquerda/dereita** (BFLV:861). A economía precaria reflicte que se impón a ver-

1 Aínda que isto é xeral, non é universal. Unha disposición invertida común con distintas funcións é a seguinte: atril á esquerda para as lecturas, altar no centro para o Evanxeo e púlpito á dereita para homilías.

satilidade no proverbio **arar/andar/traballar coma a vaca do pobre, a dúas mans** (BFLV:216&1351&1384/BFRGV:67). Nótese que isto non está relacionado co devandito de unha vaca ser **esquerda de man** ou **esquerd(e)ar**. Cando se fala das cabalerías, o **cabalo de sela** é o que se sitúa á man esquerda do cocheiro (ESTRA:s), mentres que entre os moitos nomes para animais segundo as súas características, para a distribución asimétrica da cor das súas patas atopamos **transtrabado** (ESTRA:*transtravado*). Probablemente teña relación con **(en)trabado, (da)pexado**, ‘con pexas, trabas, maniotas ou cordas para restarlle mobilidade’ (BFLV:805&808).

Nalgúns casos, a denominación créase baseándose nunha motivación máis diferencial porque a simetría entre os lados é menor: nos libros de contabilidade, o **debe** (DGII:d); no piano, o [pedal] **celeste** (GDXL:c) ou a **sordina** (ESTRA:s, alótropo de *xordo*, non de *zurdo*); en tipografía, a **caixa alta** (DRAG:c), para as maiúsculas; nos escudos heráldicos, **contornado** (DDD:1900c) é o animal mirando á esquerda (asimétrico porque o contrario é o que se interpreta por omisión e aparentemente non ten termo); no caso de escudos reais, o verbo **embrazar** (DGII:e) é sostelo nun combate coa man esquerda, tomada tamén por defecto; o tamén verbo **amanadar** (DDD:1956) é ‘agrupa-lo segado baixo o brazo esquerdo’; etc.

No caso dun léxico máis técnico, a situación é máis mecánica e baséase nos prefixos *levo* e *sinistro*: restrinxíndonos só ó significado do ‘que {xira/tende/torce/se move/fai moverse} cara á esquerda’ temos como adxectivos **levorrotatorio** (TERMED:l), **levoxiro** (DRAG:l/ESTRA:l/DGII:l/GDXL:l/TERMED:l, en todos exclusivo ‘[para a luz]’), **sinistorso** (DRAG:s/DGII:s/GDXL:s, en DRAG:s especificamente para ‘[planta]’) ou **sinistroxiro** (DRAG:s/DGII:s/GDXL:s, e en ESTRA s. v. *sinistrogiro*), e como substantivos **levoforia** (TERMED:l, dos eixos visuais), **levoducción** (TERMED:l, dunha parte), **levotorsión** (TERMED:l), **levoversión** (TERMED:l), **sinistrotorsión** (TERMED:s) ou **sinistroversión** (TERMED:s). Se este movemento pode alternarse co contrario temos **dextrosinistro** (TERMED:d), **palíndromo** para palabras (DRAG:p) e **capicúa** (DRAG) para números. Mentres tanto, con significados diferentes tamén hai cadansúas combinacións destes prefixos testemuñadas na lexicografía galega con outros segundos elementos como **-cardia** (ESTRA:s/GDXL:s/DGII:s; cf. DEHLP:l&s), **-(r) rotatividade** (ESTRA:l; cf. DEHLP:l&s) e moitos outros do ámbito médico con estes dous prefixos (TERMED:levo & sinistro).

Do mesmo xeito, tendo en conta que a terminoloxía científica é moi similar entre as linguas románicas poderíamos conxectar formas galegas paralelas ás formadas no portugués ou castelán como **levocontorto** (Font Quer/López), **sinistrógrado** (DEHLP), **levoinvóluto** (Font Quer), **sinistrómano** (DEHLP) ou os sinónimos **levovoluble** (Font Quer), **sinistrivoluble** (Font Quer) e **sinistrovoluble** (Font Quer/DEHLP s. v. *sinistrovolúvel*; cf. ESTRA s. v. *dextrivolúvel*).

Para rematar cos termos afíns, témo-la conxunción de ‘que usa a esquerda’ co seu significado oposto ‘que usa a dereita’ no adxectivo **ambidextro** (DRAG) ‘que usa os dous lados’ (**ambidestro** en DDD:1958). Compróbase ben aquí o carácter subordi-

nado do ‘lado esquerdo’ fronte a ‘lado dereito’ (só cómpre lembra-lo significado de **Dereito**).

De feito, a nivel formal hai dicionarios como o DRAG que inclúen **dextr(i/o)**- na macroestrutura pero non **sinistr(i/o)**-. A nivel conceptual, úsase só unha das lateralidades (**dextro-**) para crea-la expresión que engloba ás dúas, quedando polo tanto como non marcada, mentres que a outra non ten rendemento (***ambisinistro**). Nótese ademais que noutras linguas os adxectivos correspondentes para ‘que usa os dous lados’, ‘que usa a dereita’ e ‘hábil’ (portugués (ambi)destro, castelán (ambi)diestro) admiten unha igualdade formal gráfica e oral. Ante esta mesma situación, o galego normativo en cambio obriga a unha diferenciación cando menos gráfica (**destro~ambidextro**), distinción que no castelán académico é preferente (**diestro~ambidiestro<ambidextro**), pero que innegablemente inclúen ‘hábil’ aínda que só sexa por asociación.

Detectamos que o equivalente do termo **ambidextro** nas diferentes linguas comezou a implanta-lo seu uso nas ciencias sociais e empresariais en locucións como **organización ambidextra** ou **liderado ambidextro** contra o ano 2005 (aínda que xa existían dende 1976), co significado de ‘xestiona-lo presente xunto a busca-la innovación e adaptarse a un futuro flexible, equilibrio entre explotación e exploración’.

Moitas valoracións que se lle dan á ‘esquerda’, fóra do ámbito léxico, tamén reflicten un significado cultural. Pode aducirse que algunhas poden ser convencionais ou mesmo de fundamento práctico, como as insignias de loito (**brazal**, DDD:1958), ornamentos sagrados (**manípulo**, DDD:1958) ou distintivos deportivos (**brazal**, DDD:1958) ou militares (**remendo**, DDD:1958), así como a sortella no casamento, pero outras xa non. En honores marítimos, a banda de **labor** é inferior á de estribor (DDD:1958), mentres que a persignación xa é síntoma doutra confesión. Neste sentido, xa Aníbal Otero indicaba que ser **zurdo** era un “defecto” comparable a ser coxo (DDD:1977). Nós engadimos: non só comparable, tamén sinónimo (v. o dito para **cocheno/coxeno supra**).

2.1.4. Etimoloxía

Xa fomos vendo algunhas orixes das palabras, e aínda veremos máis, pero queremos deternos un pouco para reflexionar sobre este tema. Vimos que, en galego, o léxico da ‘esquerdeza’ amosa maioritariamente unha dependencia motivacional doutros conceptos, e non exclusivamente da ‘dereiteza’ (normalmente negativos: a incompletitude, a ausencia e o mal). Isto trasládase á etimoloxía: moitos sinónimos derivan de *man* (de **asimán** e **eskerra** a **manecho**, **manguto**, **manicho**, **manucho**, **menecho**, **manrevés**, **maniscoto**, **maniscocho**, **manzorda**, **manzurdo**, **manzurgo**, **mancino**, **mancinismo**, **man xorda**, **Maniega/o**, **Manivesa** e **mano de cazo**) e de adxectivos negativos (algúns tamén derivados de *man*, como *manco*: **maneto**, **no ser cojo ni manco**). De feito, cremos que hai relación entre **coxeno/cocheno/goxeno/cochaino/cuchaino/cucho** e **cu-cha/gauche** que veremos do aragonés e francés, fronte á suposición de que **cochaino** vén de *concha* (DDD:1959) ou **cocheno** de *coxa* (DDD:1967). Isto podería trasladarse

mesmo a **escocho** (galego e portugués) e **maniscocho**, tendo **maniscoto** unha relación máis forte con *coto*. Tamén pensamos que son homólogos o **zoco** galego que aparece no ALGa e o **zueco** de Albacete e Cuenca e **zocho/zoco/zocato** que veremos ó falar do castelán (e tamén para *zoquete*: ten máis sentido relacionalo co que comenta GD:*soccus* que a diferenciación do DLE case literalmente de Coromines en **zoco(3)/zocato**, de *zoquete*, fronte a **zueco(2)**, sen étimo, e onde **zoco(1)** e **zueco(1)** veñen de *soccus*).

Vimos e veremos polisemias, sinonimias, converxencias e evolucións paralelas con varias caracterizacións humanas como ‘manco’ (**toco** (GD:*soccus*), **coto**, **mizo**, **zoco**, **zocato**, nós supoñemos que as familias **(asi)man-** e **(es)coch /cuch /cox /gox**, e quizais **cañoto** e **canho(to)/canhoteiro/canhinho**, aínda que DEHLP:*canho* a estabilidade como escura ou africanismo), ‘coxo’ (**coxeno**), ‘xordo’ (**xurdo**, **man xorda**), ‘descabezado’ (**escocho**), ‘birollo’ (**eskerra**), ‘canso’ (**stâng**, **mano stanca**) ou ‘baixo’ (**cacho**) pero tamén con negativos xenéricos como ‘medio’ (**eskerra**), ‘encollido’ (**cacho**, **zocato**), ‘encurvado’ (**zocato**), ‘torcido’ (**man torta**, **eskerra**, quizais **zoco** e **zocato**, mesmo con influencia de *zopo*), ‘absurdo’ (**manzorda**, **manzurdo**, **zurza**, **zurdo**, **xurda**, cremos que **curdo**), ‘funesto’ (**sinistro**), etc. O concepto ‘zurdo’ participa polo xermánico *slink* (GD:encliticus) na orixe de **enclenque** (e *esclenc(he)* do vello francés).

Dous casos son especiais, precisamente os vocábulos de máis frecuencia. Por unha banda, **esquerda** e as formas supostamente procedentes do vasco *ezker(ra)*, de orixe dubidosa, que sería ou ben prerromana hispanopirenaica (DEHLP: *esquerdo* seguindo a Coromines) ou ben igual á do grego *σκαίός*, ‘zurda’/‘rudo’ en EW (en grego ‘zurdo’ era *λαιός*, cognado do latín *laevus*), do lituano *kaire*, ‘zurda’ e *scaevus* do latín pero con er por anaxoxía con *dexter*, do mesmo xeito que *sinistro* (de *sinister*) ditonga por anaxoxía con *diestro* (GD:*ezkerra*). A outra excepción é **zurdo**, de suposta orixe prerromana (DGII/GDXL), aínda que tamén hai quen o orixine máis concretamente en (1) *absurdus*; (2) *surdus*, e de aí *xurdo*; (3) *zoco* influenciado por *palurdo*; (4) *zurrar*; e (5) vasco *zurr*, ‘avaro’ e este orixinado no vasco *zunurr* ‘groseiro/vil/torpe’, relacionado con *sordidus* e o portugués *churdo*, ‘sucio’ (Coromines). Para o caso de **xergo**, de orixe descoñecida (GDXL) pero que pola forma podería ter relación con *enxergar* (de *exsericare* en DGII) e *dexergar*, dásele ás veces a orixe de *sesgo*, ó que nós engadimos que pode ser con influencia de *nesgo* e *vesgo* (GD:*sesecare&nexicare&versicus*).

forma	homón	TILG					CORGA	
		lema			palabra		m	f
		m	f	adv	m	f		
xordo	mf	1084+1		35	562	248	320	167
esquerdo		2385	1133		488	2438	648	4262
torta	mf	818	162	1	361	319	84	203
zoco	mf	819	690		192	141	67	33
cañoto	mf	139			145	56	13	9
manecho	M	2			139	0	3	0
sinistro	m	257	6	4	112	6	423	93
xordán	mf				66	0	0	7
ezquerdo					38	250	0	55
xoto	mf	56+3+1	7+2+1		29	58	9	12
torcido	mf	45	31		29	43	11	23
zurdo		73			27	18	28	16
cucho	mf	53			27	5	3	0
esquerdista	2	44				18	74	0
izquierdo					18	43	0	3
izquierdo					9	83	0	0
menecho	M				9	0	0	0
xurdo	mf				8	74	0	76
sinestra/o					5	8	1	1
curdo	mf	13	1+2		5	6	16	18
isquerda/o					3	22	0	0
seestra/o		17		1	3	7	2	3
xergo	f		3+205+40		2	139	0	58
manicho		8			2	3	0	0
asimán		2			2	0	0	0
sestro					1	5	0	0
escocho	mf	1	4		1	3	0	0
esquierdo					1	1	0	0
zurdán		1			1	0	0	0
xordeiro	f		66		0	64	0	39
ezquierdo					0	2	0	0
cochaino					0	0	1	0
esquerdeiro		1			0	0	2	0
zurdeiro	f				0	0	0	1

2.1.5. Frecuencia

Moitas palabras, moitas formas, moitas variantes, pero son todas igual de relevantes? Segundo os datos de Bugarín (2007), as formas que atopamos por orde de aparición relativa (e o valor absoluto no corpus dela) son: **esquerdo**: 784 (261); **sinistro**: 5833 (21); **cañoto**: 7357 (14); **zurdo**: 12658 (6); e **esquerdista**: 16953 (3). Vese ben a preferencia de **esquerdo** e a ausencia de tódalas formas que mencionamos que non eran derivados do latín *sinister* e de *zurdo* (consideramos **cañoto** como falso positivo).

Con todo, isto non define demasiado a situación. Para iso volvemos utiliza-lo TILG e o CORGA para tódalas palabras do apartado 2.1. No primeiro fixémo-las buscas por palabra e por lema, para o masculino (m) e o feminino (f), aínda que atopamos: que en catro casos existía o lema correspondente ó adverbio (adv); que en cinco casos había máis de un lema (marcámolos como unha suma, con “+”); e que nun caso o masculino (**sestro**) estaba asignado a un lema (**sinistro**) e o feminino (**sestra**) a outro (**seestra**). Tamén atopamos 18 casos nos que había homonimia (homón) na forma masculina (m), na feminina (f), en candansúa delas (mf) ou para un epiceno (2): como exemplos disto podemos dar **xurda** (de xurdir); **Manecho** e **Menecho** (nomes propios); **xordán** e **curdo** (xeográficos); **cucho** (‘cuxo’); **xota** (‘baile’/‘tunda’); **cañoto**, **xota** e **xoto** (‘talo’); **xerga** (‘fala’/‘tea’); etc.

Non saíron aparicións en ningún dos dous corpus para 21 lemas: **cocheno**, **coxeno**, **cuchaino**, **desquerdo**, **esquecho**, **esquerdote**, **ezquerdeiro**, **ezquierdista**, **goxeno**, **manguto**, **maniscocho**, **maniscoto**, **manrevés**, **manucho**, **manzurdo**, **saestra**, **seistra**, **seistra**, **sinestre**, **xiquerda** e **zordo**, que se entenden polo tanto como moi inusuais. Os datos para o resto son os da táboa adxunta.

Tendo en conta as homonimias, a orde xa dá unha mellor impresión de máis prelacións, e, aínda que **esquerdo** volve ser predominante, nós queremos incidir en que moitos dos resultados de menos frecuencia sen homonimia, especialmente os femininos (**ezquerda**, **izquierda**, **isquerda** e **sinestra**, pero non **ezquierda** e **seestra**) remontan as súas frecuencias máis altas a tempos anteriores a 1950, ou mesmo do século XIX (**zurda**).

2.1.6. *Léxico portugués*

Non queremos deixar sen comenta-lo que pasa en portugués, aínda que sexa con pouca profundidade e baseándonos só no DEHLP. Ademais, moitas son formas repetidas que xa vimos no galego, polo que un dos puntos que máis interesa é o contraste de se son compartidas entre galego e portugués.

Un primeiro grupo está composto de adxectivos: **canho** (de etimoloxía descoñecida, pero que produce *canhestro* ‘inhábil’ e as dúas seguintes); **canhoto** (tamén ‘inhábil’; como substantivo en Brasil, tamén ‘diaño’); **canhotoiro** (de uso brasileiro, derivado do anterior); **canhenho** (en Douro ‘zurdo’, e no Minho ‘zoupón’); **escocho** (miñoto); **esquerdo** (ademais de ‘comunista’, tamén coas acepcións negativas que xa vimos: ‘inhábil; desaxeitado; desagradable; incómodo; aveso; funesto’); **sinistro** (outra vez tamén como ‘temible’ o substantivo ‘accidente’); e **sestro**. Do segundo forman parte substantivos para ‘man esquerda’: **canha**, **canhota**, **escocha** (miñoto), **esquerda**, **sinistra** e **sestra**.

Os significados básicos derivados que localizamos foron tamén parcialmente semellantes ós galegos: **esquerdear** ‘desviarse’, **esquerdismo**, **esquerdizante** e un grupo de sinónimos **sinistrismo/canhotismo/mancinismo** co significado de ‘uso maioritario da

man esquerda’ (o último, de *mancino* diminutivo italiano de *manco*). Moito outro léxico hipónimo ou afín é igual ou semellante ó galego: algúns exemplos son **bombordo** (‘babor’), **página par** (‘reverso’; DEHLP, s. v. *página*), **transtravado** (‘transtrabado’), **surdina** (‘sordina’, tamén do italiano como en galego pero influenciada non por *zurdo*, que en portugués non existe, senón por *surdo*, ‘xordo’), **braçal** (‘brazal’), etc. Tamén localizamos palabras galegas aínda non mencionadas (**ocidente/oeste/poente** na maioría das fontes; **bustrofédon**, ‘bustrofedon’ no TILG; nótase a tónica fixa fronte acentuación variable en castelán; **ribeirar** ‘marcar a ferro na pata esquerda’; aparece en ESTRA/DDD, pero con outras acepcións) e outras que teñen frecuencias e evolucións léxicas diferentes das galegas (**verso/inverso/(ao) invés**, igual que **recto/direito**).

Como comentario final, queremos menciona-la singularidade do aragonés **cucha** (EW), probablemente da mesma orixe que o francés **gauche**, neste caso de orixe xermánica emparentada co inglés *walk* e o latín *valgus*. Con significado recto, aparece **senestre** como sinónimo, e **gaucher** para a persoa que presenta esa lateralidade. Na lingua gala asóciase tamén co consabido periplo de conceptos negativos: por exemplo, as táboas ou regras poden combinarse co adxectivo **gauche**, o verbo (**se**) **gauchir** ou o substantivo **gauchissement**, porque teñen o significado de ‘curvarse, combarse’. Unha persoa pode tamén ser **gauche**, é dicir, ‘zoupona, confusa’: neste caso o substantivo cambia a **gauchement** ou **gaucherie** (LAROU).

2.2. Léxico castelán

Ademáis das coñecidas **izquierdo** e **zurdo**, a lingua estatal non se libra de lexías infrecuentes á hora de expresar ‘a esquerda’. Algunhas restrínxense ás falas de *germania*, como a palabra **mizo** (DLE, tamén co valor de ‘manco’). Outras son específicas dunha rexión, como **marucho** de Honduras (DLE), **ñurdo** en Chile, El Salvador e Honduras (DLE), **manzurdo** (GD:*absurdus*) e **manzurgo** (GD:*manus*) en Asturias, **disquierdo** en Logroño, co /d/ de *derecha* (GD:*ezkerra*), **cacho** en Navarra (GD:*coactus*), **zocho** en Andalucía (GD:*socculus*) ou **zueco** de Albacete e Cuenca (DLE/GD:*soccus*). Sen asignación topolectal pero claramente relacionadas con estas últimas aparecen **zoco** e **zocato** (DLE/GD:*soccus*/DILEGG:*izquierda*, onde **zueco** tampouco estaría localizada). Como xeneralizados atopamos tamén **esquerro** (GD:*ezkerra*, anticuado en DILEGG:*izquierda&362*), **isquierdo** (GD:*ezkerra*) e **choto** (DILEVOX:992, ausente no DLE, quizais relacionado cos galegos *xoto/coto*). Polo que aparenta, no caso de **maniego** podemos estar ante o caso dunha variación diacrónica: inicialmente cos valores tanto de ‘zurdo’ como ‘ambidextro’ (DILEGG:*izquierda&533*), en anos posteriores restrínxese só á segunda acepción (DLE).

Como substantivo para a ‘man’, tamén aquí aparecen os femininos: **ñurda** (DLE), **manzorda** (GD:*manus&absurdus*, en asturiano), **zoca** (DLE), **zocata** (DLE na 23ª edición do DLE, tamén para ‘perna’) e **zurza** (GD:*absurdus*, en Burgos). Os dicionarios recollen tamén que se recorre ás locucións **mano izquierda/siniestra/zoca/zurda** (DLE:*-mano*/DILEGG:*izquierda*).

Para presenta-lo resto da análise do léxico castelán, que baseamos todo nos datos do DLE, manterémo-lo esquema que seguimos co galego:

- como polisemia ou homonimia atopamos: **izquierdo** (‘cabalerías que sacan os pés para fóra e os xeonllos para dentro’), **mizo** (‘manco’), **sinistro** (cos mesmos valores de adxectivo e substantivo que o galego *sinistro*), **zocato** (tamén ‘manco’ e concretamente en andaluz ‘[froito] encurvado’; segundo GD:*soccus*, orixinalmente ‘coa man encolleita’) e **zoco** (igualmente ‘manco’);
- como derivados: **zurdería** (‘calidade de zurdo’), **ezquerdear** (‘levar unha arma na esquerda’/‘torcerse un muro’/‘entolecer’), **izquierdear** (‘entolecer’) e **enzurdecen** (‘facerse zurdo’);
- como metonimia, sinominia e hiponimia: **bracio ledro** (outra vez de *germanía*, ‘brazo esquerdo’, de *ledro* ‘vil’, en contraste co *bracio godo*, ‘brazo esquerdo’, todos en DILEGG:*izquierda&121&505* pero non en DLE), **mano de cazo** (‘persoa zurda’, s. v. *mano*, onde *cazo* é ‘persoa torpe’), **pie de montar/cabalgan** (‘perna ou pata esquerda do xinete ou da montura’), **caballo de silla** (‘xunguido pola esquerda do tiro’, en contraste con *caballo de mano*) e **babor** (nos barcos) e os devanditos **trastrabado** dos cuadrúpedos (que a fin de contas é o mesmo que **trabado**, ou bastante similar) e **contornado** de heráldica;
- e como conceptos afíns: ademais de **capicúa**, **palíndromo**, **levógiro**, **sinistrorsum** e **¡riá!** (interxección para que as cabalerías xiren á esquerda);

As asociacións semánticas ou etimolóxicas tampouco son favorables: **cacho** tamén equivale a ‘encollido’ ou ‘baixo’ (GD:*coactus*), mentres que tanto **mizo** como **zoco** tamén significan ‘falta de brazo(s)’ (DLE) e a **zoco** e **zocato** supónselles vir de *zoquete* (DLE). Hai asociacións co significado ‘absurdo’ na orixe de **zurdo** e variantes (GD:*absurdus*), e na de **izquierda** con ‘torcido’ pola relación co céltico *querra* (GD:*ezkerra*) e co occitano *okerr* (GD:*ezkerra*). O carácter subordinado fronte a ‘dereita’ pode verse no valor orixinal (e evolución) de **maniego**, de ‘zurdo ou ambidextro’ (a só ‘ambidextro’).

2.3. Léxico inglés

O inglés ten a particularidade de que **left** e tamén o pasado de ‘deixar’ son homónimos (non é tan enrevesado: nós usamos **sinistro** para ‘zurdo’, ‘malvado’ e ‘accidente’). Aparece, por exemplo, no soneto 113 de Shakespeare *Since I left you, mine eye is in mine mind*, publicado en 1609, que é o que leva a pensar que o escritor abandonou Londres en 1613 por estar quedando cego. Como traduce Gutiérrez Izquierdo (2011:251):

*Desde que te deixei, só coa miña alma vexo,
pois os ollos de fóra que fan que eu me oriente*

*funcionan só en parte e en parte fican cegos,
parecen ver, mais logo non ven cumpridamente.*

O título dun disco como *Left of the middle* pode significar tanto ‘á esquerda do medio’ como ‘o que queda do medio’. Se a isto unimos que **right** significa ‘dereita’ pero tamén ‘correcto’, permite inventar xogos de palabras e chistes intraducibles (*A war isn't about who is right, it's about who is left; There was a guy who got his entire left side cut off, but don't worry, now he is all right*).

Como sinónimos atopamos **nearside** (para a condución pola esquerda), **larboard**, **port [side]**, **backboard** (nos barcos); os adxectivos **southpaw** (para o zurdo, en deportes), **left-handed** (tamén ‘sen destreza’, como **heavy-handed**), **sinister**, **sinistral**, **sinistrous**, **sinistrorsal** e **sinistrorse**; o prefixo **laevo**; e os adverbios **left hand[edly]**, **sinistrally**, **sinistrously** e o galicismo **à gauche**. Como derivados modernos, **lefty/leftie** (EW) ‘que usa a esquerda/esquerdista’ e **escalefter**, ‘quen se sitúa [incorrectamente] á esquerda nas escaleiras mecánicas’ (de *escalators*). Para polisemia, **left** derivou tanto para ‘golpe coa esquerda’ como para ‘política progresista’ (tamén **[very-]left-wing** (CC:244, s. v. *middle-of-the-road*)), e como verbo en Irlanda, o pasado e participio tamén de *leave*, pero co valor de ‘permitir’ (EW).

O límite no inglés entre derivados e locucións é un pouco máis difuso e, de feito, ás veces é simplemente cuestión gráfica. Así podemos ter **left hooker** ou **left-footer**, ‘persoa católica [normalmente irlandesa]’ (pexorativo, en GB). Tamén se poden comparar **Leftpandia**, ‘anglofonía americana’ (por estar ó occidente do Atlántico), **left coast**, ‘da Costa Pacífica de EEUU’ (por ser progresistas), **left bower**, ‘na baralla americana, sota da mesma cor que a de trunfos’ (que será a **right bower**), **audience/camera/house left**, ‘parte do escenario, á esquerda visto dende fóra’ (en teatro; oposto a **stage left**) e **left recursion**, ‘composto dun sufixo’ (en Lingüística).

3. Fraseoloxía

Comprobaremos que na fraseoloxía volven aparecer similaridades e diferenzas. Para especifica-las fontes e, dado que as locucións están *sub voce*, retomámo-la convención de indica-la inicial da entrada lematizadora.

3.1. Fraseoloxía galega

Ademais desta, hai outras expresións con **esquerda** cuxo significado non se pode derivar das súas partes. As primeiras son espaciais, con valores neutros:

- **á resca** (DDD:1792 para Castro Caldelas): ‘á esquerda’;

- **[u. c./u. p.] (estar) á man esquerda/dereita** (DFGX:m): ‘(indica orientación de algo no espazo, tomando como referencia a man esquerda e/ou a man dereita) cara á dereita ou cara á esquerda’;
- **[u. p.] (coller) pola esquerda/dereita** (DFGX:c): ‘escolle-la dirección indicada e ir por ela’;

Outras segundas poden tamén ter valor lateral con respecto ás partes do corpo, probablemente orixinado no uso maioritario das extremidades dereitas por parte da poboación, pero curiosamente con dúas valoracións diferentes:

- **[u. p.] (erguerse/levantarse) co pé esquerdo**, ou alternativamente **co pé dereito** (DRAG:p/ESTRA:p/AFG:3823/GDXL:p/DFGX:p), no primeiro caso tamén **con mal pé** (DRAG:P): ‘coa sorte propicia/adversa’; é dicir, para **esquerdo** ‘[desenvolverse] de maneira infeliz; ter un mal día; saír todo mal; ter mala sorte’;
- **[u. p.] (ter) man esquerda** (DRAG:m/GDXL:m/DFGX:m), tamén **(hai que ter) ten-con-ten** (GDXL:ter): ‘(ter) habilidade para manexarse con certa sutileza; saber-se valer de argucias; [ter] habilidade, boa disposición para trata-la xente da maneira adecuada; actuar con habilidade e diplomacia’;

En contraste con esta última *man esquerda*, coñecemos-las expresións **[u. p.] (non) saber onde ten a man dereita** (DFGX:m), ‘(non) ser espelido’ (usado normalmente en negativo), e tamén (aínda que non localizada na bibliografía usada) **[u. p.] se-la man dereita [de alguén]**, ‘ser da súa confianza’ (en CC:306 explícase que se orixina en que ou ben a man dereita está asociada coa destreza e a forza, ou ben que no soldado á dereita é o responsable da cabalería, ou ben en que nas convencións sociais é o lugar de honor). Dun xeito parecido a como vimos no léxico inglés, isto permite xogos de palabras, con efectos literarios como o que se dá en *Unha noite con Carla* de Aníbal Malvar: “Agora exercía de **man dereita** do conselleiro Santos, a quen hai que **tratar con moita man esquerda**, Maside *dixit*”.

Un terceiro grupo asóciase ás consabidas concepcións negativas (tomando que a atención, a exposición, a relevancia e a habilidade sexan positivas):

- **[u. p.] facerse esquerdo** (ESTRA:e/DXSTAC:e): ‘facerse [o] desentendido’;
- **[u. p.] pasar ó esquerdo** (ESTRA:e): ‘ocultar subrepticamente’;
- **[u. p./u. c.] (ser) un cero á esquerda** (ESTRA:z (na versión en liña en 2018)/CUM:0299/DFGX:c/DRAG:c/GDXL:c), tamén: ‘carecer de influencia ou consideración; ser irrelevante; non ter influencia; non ser tido en conta; ser [alguén] moi torpe ou tardo para facer cousas que non se consideran especialmente difíciles; ter moi pouca habilidade para levalas a cabo; ser unha persoa inútil’;

Como o anterior (pois a nosa notación matemática non é a única), quedánnos dous singulares fraseoloxemas, que dependen das nosas convencións culturais modernas. Polas nosas normas de condución, a legalidade obriga a circular pola dereita, e polo tanto o volante e o espello lateral principal (e único obrigatorio) están á esquerda:

- [u. p.] ((non) poder) **mirar polo retrovisor e polo espello da esquerda** (DFGX:r): ‘non poder atender varias cousas á vez’;
- [u. p.] **adiantar pola dereita [a outra]** ‘superar crecidamente, mesmo de xeito ilegal’, que non localizamos en ningún repertorio;

3.2. Fraseoloxía portuguesa

Pouco atopamos respecto ó portugués, a verdade, e tampouco queremos nin podemos estendernos demasiado. Algúns casos son expresións compartidas con outras linguas: **lado do Evangelho** (DEHLP:l), **zero à esquerda** (DEHLP:z), **casamento de mão esquerda** (que veremos no castelán e inglés; DEHLP:c),... Noutros casos a súa idiosincrasia é obvia debido ó uso de léxico propio (**à(s) canha(s)/à canhota** (DEHLP:c&c), ‘do lado esquerdo, de esquerda a dereita; ó contrario, ó revés’) ou outros motivos (**esquerda alta/baixa** (DEHLP:e), partes do palco en teatro; **esquerda festiva** (DEHLP:e), en política, ‘militancia menos activista’).

3.3. Fraseoloxía castelá

Á parte do que xa falamos do valor da esquerda e a dereita no contexto político, as locucións hispánicas non marcan unha diferenza na asociación negativa que se lle dá ós zurdos e ás partes esquerdas. Por unha banda, están as locucións para expresar asepticamente que algo se fai coa (man) esquerda: **a izquierdas** (DILEGG:izquierda), **a zocas** (DILEGG:izquierda/DLE:zoco) ou **a zurdas** (DILEGG:izquierda/LLAZ:z). Con todo, esta última tamén pode significar ‘ó revés de como debería facerse’. Peor parados saen cando se considera **[alguien] no ser zurdo**. Aínda que fose predominantemente latinoamericano como apunta algunha fonte (DLE:z), defínese como ‘ser intelixente, experimentado, hábil’, como sinónimo de **no ser cojo ni manco** (DLE:c/LLAZ:z). Ante isto, só cabe saber facer ecuacións: *zurdo* = *cojo/manco*. Isto vén corroborado por lexemas que unen os dous sememas, como xa vimos con **mizo** (DLE).

O contraste é maior cando se comproba o significado de **Derecho** e que a fraseoloxía con **derecha** é positiva: **hecho y derecho** (DLE:h/LLAZ:h/Corpas 1996:111), ‘excelente, verdadeiro, instruído, cabal’; **(no) [decir/hacer/dar] [una/nada] a (las) derechas/al derecho** (CUM:0454/CUM:1183/DEC:d/DLE:d/LLAZ:d feminino con artigo: ‘con acerto’; DLE:d/LLAZ:d feminino sen artigo: ‘[comportarse] correctamente; acertadamente’; DLE masculino con artigo: ‘con acerto’), ‘bien, de la manera adecuada, acertadamente’, traducida en galego máis frecuentemente co adxectivo en singular; **poner la mano derecha** (CUM:0828) ‘responder por alguén, terlle confianza’; **ceder la derecha**

(LLAZ:d) ‘pórese á esquerda como sinal de cortesía’. Tamén na familia léxica **juntar diestra con diestra** (DLE:d/LLAZ:d), ‘facer amizade dúas persoas, unirse para determinado fin’; **(ir) de diestro a diestro** (DLE:d): ‘en igualdade de destreza ou astucia’; **en derechura** (DLE:d): ‘por el camino recto, sin detenerse’, en contraste con **en derechura de sus narices** (DEC:d/DLE:d/LLAZ:d) ou **en derecho de su dedo** (LLAZ:d): ‘en provecho propio’.

Hai máis expresións con valores negativos, arcaicas ou hispanoamericanas: **matrimonio de la mano izquierda** (DLE:i&m), ‘matrimonio morganático, con alguén de clase social menor’; **batear alguién por la izquierda** (DLE:i), ‘ser homosexual’ (en México); ou **por izquierda** (DLE:i) ‘ilegalmente, falsamente’ (en Arxentina).

Outro caso singular que aparenta non presentar paralelismo no galego é a combinación dos dous lados que aparece en **a diestra y (a) siniestra** (HERDER:17.18 sen artigo/DLE:d con artigo) ou **a diestro y siniestro** (CUM:0491/DEC:d/LLAZ:d/DLE:d), ‘por todas partes; en cantidade; sen orde nin miramentos’. Por unha banda restrínxese ó valor neutro de ‘[a/por/dende] lugares situados en sitios distintos’, e por outra á dificultade de atopar unha expresión análoga en galego, que os dicionarios (CUM) traducen como *a ito/á(s) toa(s)/a torto e a dereito*.

Fronte a estas expresións, hai outras moitas que si teñen o seu equivalente en galego: **de izquierda(s)** (DLE:i) ‘esquerdista’; **levantarse con el pie izquierdo** (DEC:p; [entrar] para **derecho** en LLAZ:p) ‘ter mala sorte’; **un cero (a la izquierda)** (DLE:c/CUM:0299) ‘persoa inútil; persoa á quen non se lle ten en conta’. Para o caso concreto de **tener mano izquierda** (LLAZ:m) ‘ser hábil’, suxírese unha posible orixe taurina referida a un pase “llamado natural que se da teniendo la muleta en la mano izquierda, y que se reputa el de mayor dificultad y peligro de los que se dan con dicha mano” (DEC:i&m).

Outra locución que presupoñemos que existe nas dúas linguas (e en moitas outras) é a que se formula **lo que hiciere la diestra, no lo sepa la siniestra** (CVC) ou **que no vea tu mano derecha lo que hace tu mano izquierda** (CVC), co significado de ‘[convén] ser discreto, ou compartimentalizar’: enúnciase normalmente en imperativo negativo, e conxecturámoslle unha grande difusión debido a estar orixinada no texto bíblico de Mateo 6:3. De feito, para comprobalo, buscamos no CORGA e atopámola seis veces: nun texto relixioso dunha novela de 1992 (*Memorial de agravios*: “Que non saiba a man dereita o que fai a esquerda”), nunha obra de teatro do 2000 (*Tics*: “Ás veces a miña man dereita non sabe que fai a esquerda”), nunha novela de 2010 (*Denso recendo a salgado*: “Que a túa man dereita non saiba o que fai a esquerda”) e coa orde invertida en dous artigos de 1995 (Camilo Franco: “no que a man esquerda non debe saber o que fai a dereita”) e 1999 (Carlos Mella: “Que a túa man esquerda non saiba o ben que fas coa dereita”) e nunha novela de 2007 (*Os pecados capitais*: “que non deixa que a man esquerda saiba o que dá a dereita”). En cambio, no TILG non atopamos ningún caso.

3.4. Fraseoloxía inglesa

Vimos antes que a diferenciación entre léxico e locución en inglés é difusa. Tres exemplos son os derivados dunha das combinacións xa vistas: **left-handed cigarette** (EW), ‘porro’; **left-handed** (ou **backhanded**) **compliment** (RT:932), ‘eloxio insultante, con retranca’; e **left-handed marriage** (RT:903), ‘voda morganática’, que xa vimos antes. Como no primeiro exemplo, hai un grupo de expresións que son máis específicas do inglés, ou polo menos nós non atopamos comparables ó galego e castelán: **(from/out of) left( )field** (EW), ‘de orixe ou resultado inesperado ou raro, fóra de lugar’, (orixinado no béisbol); **exit stage left** (EW), ‘desaparecendo calmadamente’ (orixinado no teatro); **swipe left** (ES), ‘desbotar’ (orixinado polo xesto en Tinder); **I have two doctors, my left leg and my right** (CVC), ‘non hai pan sen afán’; e **over the left** (RT:545) ou **over the left shoulder** (EW), ‘falsamente’ (apositivo, anticuado), ás veces con **pay** (RT:808).

Hai porén outros casos nos que si coñecemos ou encontramos algo similar a galego e/ou castelán: **[with] two left feet** (EW), ‘con dous pés esquerdos, torpe(mente)’; **[give] one’s left nut** (EW), ‘[custar] un collón [esquerdo]’; e sobre todo as versións **never let your left hand know what your right hand is doing** (CVC), **not let the right hand know what the left is doing** (RT:528), **the left hand doesn’t know what the right hand is doing** (EW) e **the right hand doesn’t know what the left hand is doing** (CC:173), para a bíblica xa mencionada de Mateo 6:3, ademais do correspondente do xa mencionado **[to be] someone’s right-hand man/woman/person** (CC:305).

Unha situación intermedia son as variantes **left and right (and centre)/right and left (and centre)** (EW) ou **left, right and centre** (GB) e **left and right** (EEUU) (CC:224), ‘en todo tempo ou lugar’ ou ‘[algo] ó que se lle dá moita importancia’, que aparenta non parecerse a nada galego pero que se adoita traducir coa castelá **a diestra y (a) siniestra**.

4. Toponimia

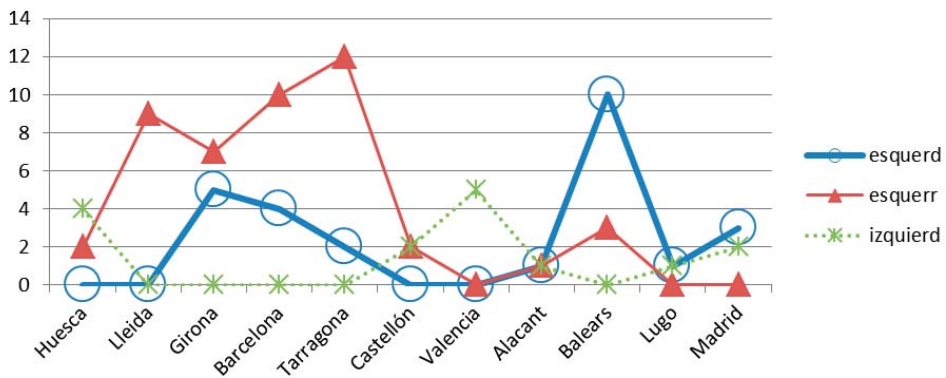
Dado o paradigmático volume e a boa documentación do tesouro toponímico galego, poderíamos analizar ben a distribución da ‘esquerda’ no territorio noroeste. Con todo, comprobamos que a lateralidade non é en absoluto significativa na toponimia galega, quizais debido a que haxa outros factores máis relevantes á hora da localización espacial (de arriba/abaixo, de dentro/fóra, do val/monte). En efecto, en Galicia só atopamos catro microtopónimos e unha entidade de poboación que poderían asociarse coa lateralidade zurda, e todos no norte de Lugo. Dous deles son *A Esquerdeira*, un cantil en A Devesa (Ribadeo) e uns prados en San Pedro de Viveiro, que están asociados respectivamente con cadanseus derivados fisiográficos: *A Pena Esquerdeira*, un farallón, e *A Fonte Esquerdeira* (xa na parroquia de San Xiao de Landrove), identificado como bosque.

Tamén en San Xiao pero de Castelo, no concello de Cervo, está o lugar de *O Pesquerdo*, que nós interpretamos simplemente como unha amálgama de *pe* + *esquerdo*. Non localizamos nada nos arredores que poida indicar cal pode se-lo lado dereito corresponden-

te, polo que o máis que podemos supor é que se debe a que a casa illada á que se refire está á man esquerda do camiño que ascende de Pazo Aguiar á capela de Santa Eufemia, subindo cara ao monte.

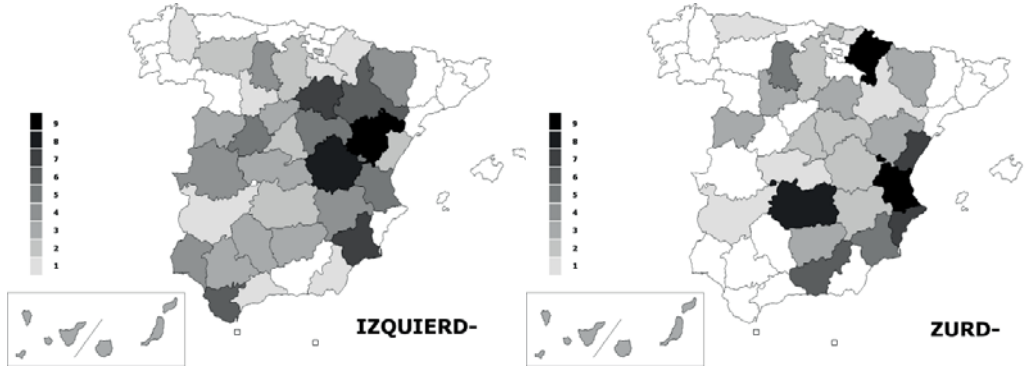
Podemos pescudar nos topónimos de todo o estado nas súas diferentes variantes buscando no Nomenclátor oficial. Nos países cataláns teñen en común a raíz *esquerd*, pero tamén teñen a autóctona *esquerr*. Nas zonas hispanófonas (e non só) aparecerá *izquierd* e *zurd*, mentres que nas de falas vascas tamén *esk(u)*. Dada a nosa dificultade na comprensión e análise da toponimia euskera e o mantemento probable da raíz con dous significados (o orixinal ‘man’ e o derivado ‘esquerda’), imos deixala á parte. No resto, podemos ver que a distribución parece seguir patróns (v. gráfica).

Nos lugares que contan con formas autóctonas, a presenza destas é normalmente máis pronunciada cá forma castelá. No catalán mesmo semellan aparecer nunha distribución complementaria: canto máis preto de Barcelona máis *esquerr* e nas Baleares é maioritaria *esquerd*. Nas zonas de menor presenza do catalán, especialmente a urbanizada Valencia, e nas zonas limítrofes como Huesca aumenta a proporción de *izquierd*. Os topónimos máis insólitos que nos atopamos foron:

- en Huesca: **Mas de Esquerra** e **Torre de l'Esquerrer**;
- en Madrid: **Calle del Doctor Esquerdo**, **Vega de Esquerdo** e **Casas de Esquerdo**, que comparten presenza con **Valleizquierdo** e **Brazo Izquierdo**;
- en Lugo: **Canal margen izquierda del Regadío Val de Lemos** [sic]

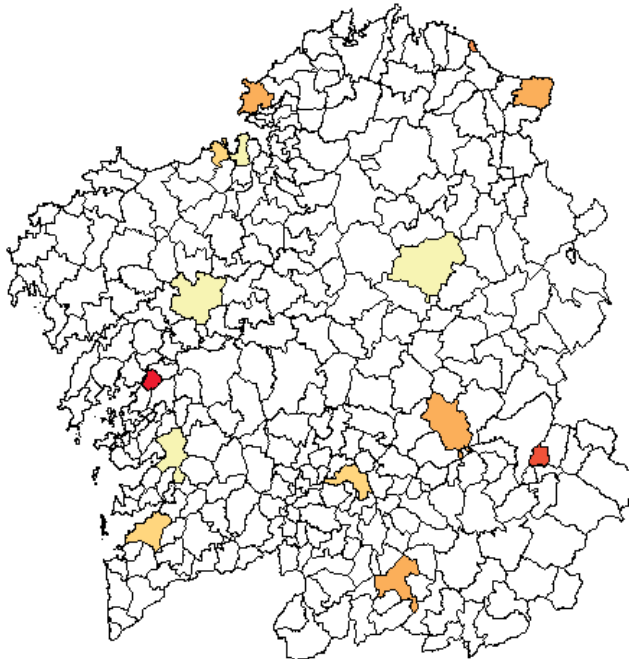
Respecto ás formas *izquierd-* e *zurd-*, sorprendentemente semellan concentrarse no levante peninsular, coas resaltables excepcións de Cádiz no primeiro caso e Pamplona e Cidade Real no segundo. Chama a atención a enorme escaseza nas zonas periféricas e occidentais, como se pode comprobar nos mapas.

5. Antroponimia

Os adxectivos en galego dan ocasionalmente lugar a apelidos. No que a ‘esquerda’ se refire, non só poderían orixinarse de alcumes descritivos, senón mesmo de *nomina humilitatis* partindo dos significados secundarios pexorativos. CAG atopamos uns cantos adxectivos:

APELIDO IZQUIERDO EN GALICIA

As cores máis intensas indican maior porcentaxe de persoas apelidadas así.

- **Cañoto**, localizado en Monforte, Pantón e O Saviñao, tamén lonxe dos lugares onde conserva significado na fala (Goián, Limia);
- **Esquerdeiro**, concentrado no concello de Barreiros, preto pero para nada igual á distribución xeográfica onde vimos no ALGa que aínda se usa na fala (Costa da Morte, Ortegal);
- **Izquierdo**, cunha presenza non concentrada (v. mapa): unha maior densidade en Catoira, Burela, A Rúa, Xinzo, Ribadeo e menor nas sete cidades. Aínda que puidese pensarse foráneo, podería responder a unha desas moitas traducións forzadas de apelidos patrimoniais galegos;
- **Maniega** (do castelán) exclusivo do Carballiño;
- **Manivesa** (de *man(us)* + (*in*)*versa*) centrado en Irixoa e Paderne, pero que chega a Ferrol e A Coruña (nótese o feminino etimolóxico tanto desta como da anterior);
- **Zurdo**, só na Coruña;

Aínda que quedarían por investigar, non nos parece que outros casos de forma máis distante como **Cochón**, **Esquer**, **Mancho**, **Mancilla**, **Maneiro(s)** ou **Sinisterra** vaian ter significado relacionado con ‘esquerda’.

6. Bibliografía

AFG = López Taboada, María Carmen; Soto Arias, María Rosario (1995): *Así falan os galegos. Fraseoloxía da lingua galega. Aplicación didáctica*. A Coruña: Galinova.

Agud, Manuel; Tovar, Antonio (1991): “Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XIII)”. En: *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo - Julio Urkixo Euskal Filologi Mintegiaren Urtekariaren Gehigarriak*, XXV-3, 805-864. Leioa, Bizkaia: Euskal Herriko Unibertsitatea - Universidad del País Vasco & Diputación Foral de Gipuzkoa.

AKAL = Freixedo Tabares, Xosé María; Álvarez Carracedo, Fe (1985): *Diccionario de usos castellano-gallego*. Madrid: Ediciones Akal.

ALGa = García, Constantino (dir.); Santamarina, Antón (dir.); Álvarez Blanco, Rosario (coord.); Dubert García, Francisco (coord.); Sousa Fernández, Xulio César (coord.) (2005): *Atlas lingüístico galego. Volume V. Léxico. O ser humano (I)* (Biblioteca Filolóxica Galega-Instituto da Lingua Galega). A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

ALGb = Xulio Sousa Fernández (2016): *Índices do Atlas Lingüístico Galego*. Publicado en liña: <<http://ilg.usc.es/indices/>> [Consultado en maio de 2018].

Aulestia Txakartegi, Gorka (1989): *Basque-English dictionary*. Reno, Nevada: University of Nevada Press.

BFLV = Benavente Jareño, Pedro; Ferro Ruibal, Xesús (2010): *O libro da vaca. Monografía etnolingüística do gando vacún*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades.

BFRGV = Benavente Jareño, Pedro; Ferro Ruibal, Xesús (1994): *Refraneiro galego da vaca*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades.

Bugarín López, María Xesús (2007): *O galego fundamental: dicionario de frecuencias* (Biblioteca Filolóxica Galega-Instituto da Lingua Galega). A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

CAG = Boullón Agrelo, Ana Isabel (dir.); Sousa Fernández, Xulio (dir.) (2018): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Publicado en liña: <<http://ilg.usc.es/cag/>> [Consultado en maio de 2018]

CC = Sinclair, John (2002): *Collins Cobuild Dictionary of Idioms*. Glasgow: HarperCollins Publishers.

CORGA = Centro Ramón Piñeiro para a investigación en humanidades: *Corpus de Referencia do Galego Actual (CORGA) [3.0]* <<http://corpus.cirp.gal/corga/>> [consultado o 21 de maio de 2018]

Coromines i Vigneaux, Joan; Pascual Rodríguez, José Antonio (1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* (6 tomos). Madrid: Editorial Gredos.

Corpas Pastor, Gloria (1996): *Manual de fraseología española*. (Biblioteca Románica Hispánica. III. Manuales, 33) Madrid: Editorial Gredos.

CUM = Pena Romay, Xosé Antonio (2001): *Diccionario Cumio de expresiões e frases feitas: castelán-galego*. Vigo: Edicións do Cumio.

CVC = Sevilla Muñoz, Julia; Zurdo Ruiz-Ayúcar, María I. Teresa [dir.] (2009): *Refranero multilingüe*. Madrid. Instituto Cervantes (Centro Virtual Cervantes). Publicado en liña: <<http://cvc.cervantes.es/lengua/refranero/>> [Consultado en maio de 2018]

DDD = Santamarina, Antón (coord.) (2003): *Diccionario de diccionarios* (Biblioteca Filolóxica Galega-Instituto da Lingua Galega). A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza. Publicado en liña: <<http://sli.uvigo.es/DdD/index.html>> [Consultado en maio de 2018] [actualizado en liña con moitas máis fontes].

DEC = Martín Sánchez, Manuel (1997): *Diccionario del español coloquial. Dichos, modismos y locuciones populares*. Madrid: Tellus.

DEGC = Rodríguez González, Eladio (1980): *Diccionario enciclopédico gallego castellano* (3 tomos). Vigo: Editorial Galaxia.

DEHLP = Houaiss, Antônio; Villar, Mauro de Salles; Instituto Antônio Houaiss de Lexicografia e Banco de Dados da Língua Portuguesa (2001): *Dicionário eletrônico Houaiss da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Editora Objetiva. [inclúe CD]

DFGX = López Taboada, María Carmen; Soto Arias, María Rosario (2008): *Diccionario de fraseoloxía galega*. Vigo: Xerais.

DGII = Domínguez Dono, Xesús (coord.); Rajó Pazó, Anxo Xoán (coord.); Varandas González, Beatriz (coord.) (2004): *Diccionario de galego*. Vigo: Edicións Ir Indo. Publicado en liña: <<http://digalego.xunta.gal/digalego/Html>> [consultado entre 2016 e 2018].

DILEGG = Casares, Julio (1990) *Diccionario ideológico de la lengua española*. Barcelona: Editorial Gustavo Gili (Reeditado en 2013 por Madrid: Editorial Gredos) [prefixamos coa palabra cando se refire á segunda parte e coa páxina cando se trata da terceira].

DILEVOX = Alvar Ezquerro, Manuel (coord.); Acordagoicoechea, Juan P. (coord.); Fornells i Reyes, Pilar (coord.); Blanco Rodríguez, María José (red.); López Guzmán, Juan Manuel (red.); Palop Peña, Isabel (red.); Pérez Lagos, Fernando (red.) (1995): *Diccionario Ideológico de la lengua española Vox*. Barcelona: Bibliograf.

DLE = Real Academia Española (2001) *Diccionario de la lengua española* (22ª edición). Madrid: Espasa. Publicado en liña: <<http://lema.rae.es/drae2001/>> [consultado en maio de 2018]. (ocasionalmente tamén usámo-lo texto da 23ª edición, publicado en liña: <<http://dle.rae.es>>)

DRAG = Real Academia Galega; Cid Cabido, Xosé (ed.); García, Constantino (dir.); González González, Manuel (dir.) (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña & Vigo: Real Academia Galega & Edicións Xerais de Galicia & Editorial Galaxia. Publicado en liña: <<https://academia.gal/diccionario>> [consultado entre 2016 e 2018].

DXSTAC = Castro Macía, Luís (1995): *Diccionario Xerais de sinónimos, termos afíns e contrarios*. Vigo: Edicións Xerais.

ESTRA = Alonso Estravís, Isaac (1986): *Dicionário da língua galega* (3 tomos). Madrid: Alhena Ediciones (Reelaborado como Alonso Estravís, Isaac (1995) *Dicionário Sotelo Blanco da língua galega* (1 tomo). Santiago de Compostela: Editorial Sotelo Blanco). Publicado en liña: <<http://www.estraviz.org/>> como *Dicionário Estraviz* [consultado entre 2016 e 2018].

EW = Wikimedia Foundation (2018): *English Wiktionary*. Publicado en liña: <<https://en.wiktionary.com>> [Consultado en maio de 2018]

Fernández Rei, Francisco (1990-2003): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

Font Quer, Pío (1953): *Diccionario de botánica*. Barcelona: Labor (Reeditado en 2000 por Barcelona: Ediciones Península).

GD = García de Diego, Vicente (1989): *Diccionario etimológico español e hispánico*. Madrid: Espasa-Calpe.

GDXL = Carballeira Anllo, Xosé Manuel (coord.); Cid Cabido, Xosé (ed.); Ares Vázquez, Carme; Hermida Gulías, Carme; Iglesias Sierra, Primitivo; Lema Suárez, Xosé María; López Fernández, Rosa (2000): *Gran diccionario Xerais da lingua*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. [reelaborado co mesmo título e autoría en 2009]

Gutiérrez Izquierdo, Ramón (2011): *Sonetos de Shakespeare*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia [2009 na portada].

HERDER = Moral, Rafael del (2009): *Diccionario ideológico. Atlas léxico de la lengua española*. Barcelona: Herder Editorial.

LAROU = Niobey, Georges (dir.); de Galiana, Thomas; Jouannon, Guy; Lagane, René (1991): *Larousse analogique* (Références Larousse). Paris: Larousse.

LLAZ = Cala, Rafael; Forment, Mar; Carratalá García, Ernesto (2001): *Larousse locuciones A-Z. Manual práctico*. Barcelona: Larousse-Spes-Círculo de Lectores.

López González, Ginés A. (2006): *Los árboles y arbustos de la Península Ibérica e Islas Baleares*. Madrid: Ediciones Mundi-Prensa.

Lütcke, Helmut (1974): *Historia del léxico románico*. (Biblioteca Románica Hispánica. III. Manuales, 33) Madrid: Editorial Gredos.

Pallares López, Manuel-Ramiro (1990): *Vocabulario do concello de Paradela*. Lugo: Servicio de Publicacións da Deputación Provincial.

Pousa Ortega, Helena (1991): “O fenómeno da ditongación goianesa, características principais”. En: Fernández Rei, Francisco (coord.); Brea, Mercedes (coord.). *Homenaxe ó profesor Constantino García* (tomo 1). Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 403-417.

Pousa Ortega, Helena (2004): “A ditongación goianesa: unha evolución particular do /e/ tónico galego”. En: Álvarez Blanco, Rosario (ed.); Fernández Rei, Francisco (ed.); Santamarina, Antón (ed.). *A Lingua galega, historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional, 16-20 de setembro de 1996, Santiago de Compostela* (tomo IV). Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega & Consello da Cultura Galega, 383-392.

RT = Roget, Peter Mark; Lloyd, Susan M. (ed.) (1852-1982): *Roget's Thesaurus*. Burnt Mill, Harlow, Essex: Longman Group Limited [Hai varias versións e ampliacións do manuscrito de 1805: dende 1962 a 1992. Nós usámo-la versión de 1911].

TERMED = Fernández Garrido, Juan (red.); Ferreirós Sánchez Guisande, Manuel (red.); Vaquero Rodrigo, Raquel (red.); Reyes Oliveros, Francisco (coord.); García González, Constantino (coord.) (2002): *Diccionario galego de termos médicos*. Santiago de Compostela: Real Academia Galega-Grafinova.

TILG = Santamarina, Antón (coord.) (2018): *Tesouro informatizado da lingua galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Publicado en liña: <<http://ilg.usc.es/TILG/>> [Consultado en maio de 2018]

7. Recoñecementos

Os mapas xemelgos do apartado 4 de toponimia baséanse no mapa “Provinces of Spain (Blank map).png” feito polo usuario *Kokoo*, dispoñible en Commons en <[http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Provinces_of_Spain_\(Blank_map\).png](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Provinces_of_Spain_(Blank_map).png)>.

O mapa seguinte tómase directamente da páxina da Cartografía dos Apelidos de Galicia.

A CARACTERIZACIÓN DO LOBO A TRAVÉS DAS EXPRESIÓNS FIGURADAS GALEGAS QUE O TEÑEN COMO REFERENTE

The characterization of the wolf through the Galician figurative expressions that have it as referent

Andrea González Pereira
Universidade de Vigo
andregonzalezp@uvigo.es

Resumo

A linguaxe figurada que se constrúe a través de referentes animais constitúe unha fonte riquísima de información na lingua galega. A través dela podemos coñecer a visión que os galegos teñen de cada animal concreto, así como a historia dese animal dentro da cultura galega.

Neste estudo analizamos unha serie de expresións figuradas galegas que teñen o lobo como referente. O noso obxectivo principal é coñecer a valoración que os galegos fan deste animal a través das imaxes que escollen del para conceptualizar certos aspectos da súa vida diaria.

Palabras chave: linguaxe figurada, expresión figurada, conceptualización, animalización.

Abstract

The figurative language that is constructed with animal referents is a rich source of information in the Galician language. Through it we can know the Galician view of each specific animal, as well as the history of that animal within the Galician culture.

In this study we analyze a series of Galician figurative expressions that have the wolf as a referent. Our main objective is to know the valuation made by the Galicians of this animal through the images they choose to conceptualize certain aspects of their daily life.

Keywords: figurative language, figurative expression, conceptualization, animalization.

1. Introducción

A través das expresións figuradas os falantes dunha lingua adoitan expresar a súa visión particular do mundo que os rodea. Esta visión será diferente segundo a realidade que cada grupo humano perciba e segundo a cultura e as tradicións asociadas ó lugar onde habite, así como a época na que viva.

Tal e como defenderon Lakoff e Johnson (1980: 115), as persoas atopamos na linguaxe figurada, e máis concretamente na metáfora, un recurso para poder comprender e expresar determinadas realidades que nos resultan frecuentemente abstractas (as emocións, as ideas, o tempo...). Deste xeito, necesitamos comprender esas realidades abstractas a través de conceptos concretos e coñecidos (orientacións espaciais, obxectos, animais...). Este proceso de comprensión recibe o nome de conceptualización¹. Así, por exemplo, podemos conceptualizar o tempo como diñeiro mediante a metáfora conceptual que propuxeron os autores (1980: 7) TIME IS MONEY (O TEMPO É DIÑEIRO), baixo a que entendemos que o tempo é algo valioso e creamos expresións figuradas como: *estou a perder o tempo / non teño tempo para ti / grazas polo teu tempo*.

A linguaxe figurada construída con referentes animais, tamén chamada deanimalística, adoita estar motivada polo aspecto, os costumes, os ruidos e outras particularidades que o ser humano lles atribúe a estes (Velasco Menéndez 2008: 182). Deste xeito, as características que o ser humano destaca no animal a través de construcións figuradas adoitan vir motivadas por dúas vías principais: o aspecto físico e o aspecto comportamental (Dobrovól'skij / Piirainen 2005: 325). O ámbito temático dos animais representa unha fonte riquísima de creación de expresións figuradas en lingua galega, posto que os galegos viven en estreita relación con eles (concretamente na Galicia rural, ámbito en que se orixinan as expresións figuradas galegas que analizaremos). Deste xeito, contamos con numerosos exemplos en que se percibe como os galegos conceptualizamos as realidades da nosa vida diaria a través de comportamentos animais, mediante a metáfora conceptual xeral que propuxo Zajčenko (1983) (*apud*. Suárez Cuadros 2006: 24), AS PERSOAS SON ANIMAIS (*burro* 'que ten poucos coñecementos ou ten dificultades para comprender as cousas'). A partir desta metáfora conceptual desagréganse outras

---

1 Lakoff (1990 [1987]: 280-281) describe esta capacidade como a competencia da que dispoñemos os seres humanos para crear estruturas simbólicas que se relacionan con outras estruturas preconceptuais da vida cotiá, dos acontecementos vinculados coa nosa experiencia física e que finalmente se ve reflectida na linguaxe.

máis concretas como AS PARTES DO CORPO DUNHA PERSOA SON AS PARTES DO CORPO DUN ANIMAL (*fociño* ‘parte da cara dunha persoa que comprende o nariz e mais a boca’), AS ACCIÓNS DUNHA PERSOA SON AS ACCIÓNS DUN ANIMAL (*fozar* ‘andar en algo alterando a súa disposición’) OU A VIVENDA DUNHA PERSOA É A VIVENDA DUN ANIMAL (*cortello* ‘casa na que está todo revolto e desordenado’), entre outras. A partir de conceptualizacións deste tipo os galegos creamos expresións figuradas como: *ser unha cabra tola* (‘insensatez’), *rabiar coma un can na corda* (‘ira’), *ser un burro cego* (‘estulticia’), *cabeza de boi* (‘teimosía’) etc., que nos axudan a comprender e expresar determinados aspectos da nosa vida diaria tomando como referentes realidades animais.

Neste estudo, que forma parte dunha investigación máis ampla sobre as expresións figuradas galegas con referentes animais², temos como finalidade principal recoller as expresións figuradas galegas que teñen o lobo como referente e descubrir, a través da súa análise, o retrato que os galegos fan deste animal.

2. Metodoloxía

2.1. Tipo de expresións seleccionadas

Para a creación deste corpus de traballo seleccionamos as expresións figuradas que se forman tomando como referente o lobo. Recollemos expresións que nos permitisen extraer ideas sobre a visión que os galegos teñen deste animal. Todas as expresións teñen como referente o lobo, sexa mediante unha alusión implícita en que se empregue o seu nome (*pórise coma un lobo*) sexa por alusións ós ruidos que emite (*ouvear/oulear*).

As expresións figuradas que recollemos presentan unha morfoloxía variada en tanto que poden ser unidades monoverbais, constituídas por unha soa palabra, de distintas categorías gramaticais (*ouvear*), ou entidades fraseolóxicas pluriverbais, constituídas por dúas ou máis palabras (*botarse a alguén coma os lobos*). Atendendo á caracterización feita por Álvarez de la Granja (2003: 11) entendemos por unidade fraseolóxica toda combinación de dúas ou máis palabras que presenta fixación dos seus compoñentes, que non segue un proceso de formación regular e produtivo, que posúe unidade conceptual e/ou funcional e que se vincula cunha situación dada. Dentro das unidades fraseolóxicas pluriverbais, e continuando coa clasificación feita por Álvarez de la Granja (2003: 20-24), forman parte do noso corpus as locucións e os enunciados fraseolóxicos. As primeiras son elementos oracionais que non constitúen actos de fala de seu senón que se insiren noutros actos de fala e que se clasifican tendo en conta o seu funcionamento no discurso e o feito de poderen ser substituídas por elementos oracionais monolexicais (*noite de lobos*). As segundas, en cambio, si constitúen actos de fala de seu e non necesitan combinarse con ningún elemento do discurso (*vid. Zuluaga 1980*) (*na terra dos lobos, hai que ouvear coma todos*).

2 González Pereira, A. (2017): *Os animais vistos polos galegos: análise das expresións figuradas galegas que retratan o mundo animal*. Universidade de Vigo. (Tese doutoral).

A grande maioría das expresións figuradas que aquí recolleemos caracterízase, ademais, por implicar a animalización ou zoomorfización do ser humano nun lobo, isto é, establécese unha relación entre a aparencia, as actitudes e o comportamento do animal e as persoas. Nestas unidades, chamadas zoomorfismos, dáse un proceso de metaforización ó aplicarlle as calidades propias dun animal a un ser humano (Cruz Cabanillas / Tejedor Martínez 1998: 383). Os zoomorfismos distínguense por empregar o nome dun animal en sentido figurado para caracterizar unha persoa ou unha cousa a través da metáfora conceptual AS PERSOAS SON ANIMAIS.

2.2. Fontes de recolleita das expresións

A recolleita de expresións levámola a cabo a través do baleirado de refraneiros e dicionarios especializados en fraseoloxía, para despois completar a información cos dicionarios de carácter xeral. Deste xeito puidemos localizar expresións figuradas monoverbais (*lobo*) que en principio non adoitan aparecer en dicionarios fraseolóxicos. Os primeiros foron o *Refraneiro galego básico* (Ferro Ruibal 1995) (RGB), o *Refraneiro galego máis frecuente* (Ferro Ruibal 2002) (RGMF), o *Dicionario fraseolóxico galego* (Martínez Seixo 2000) (DFXG); o *Dicionario fraseolóxico do mar* (Rivas 2005) (DFXM), o *Dicionario de fraseoloxía galega* (López Taboada / Soto Arias 2008) (DFG) e a achega feita por Ferro Ruibal (2006), en forma de artigo, de 9713 «Locucións e fórmulas comparativas ou elativas galegas» (LFCEG), extraídas do *Tesouro Fraseolóxico Galego* (TFG). En canto ós dicionarios xerais consultamos o *Gran dicionario Xerais da lingua* (Carballeira Anllo 2009) (GDXL), editado en papel con 100.000 entradas e que ofrece un amplo abano de elementos fraseolóxicos. Despois, fixemos a mesma busca no *Dicionario da Real Academia Galega* (2012) (DRAG), editado de xeito dixital e composto por 50.000 entradas³ (no momento de extracción das expresións). Ademais, co obxectivo de atopar outras expresións figuradas que se referisen de maneira indirecta ó lobo, acadimos ó *Dicionario conceptual galego* (Quintáns Suárez 1997) (DCG) para extraer voces referidas, por exemplo, a accións propias do animal. Con estas voces fixemos unha nova busca nos dicionarios de carácter xeral.

Consideramos que a oralidade é o contexto principal de uso das expresións figuradas, por iso decidimos crear unha enquisa fraseolóxica que nos permitise recoller expresións novas co referente animal *lobo* ou variantes daquelas que xa posuíamos mediante o baleirado dos dicionarios anteriormente citados. Realizáronse en total 300 enquisas, das que 250 foron de carácter electrónico (mediante unha plataforma web) e 50 de carácter oral (a través do contacto persoal cos/coas informantes).

2.3. Criterios de presentación das expresións

Como resultado da recolleita realizada nos distintos dicionarios e mais mediante as en-

3 Aínda que o número de entradas é menor ca no dicionario anterior, consideramos importante o seu baleirado por ter carácter académico.

quisas realizadas obtivemos un total de 68 expresións figuradas que teñen o lobo como referente. Estas expresións preséntanse desagregadas en tres ámbitos temáticos xerais que representan a opinión que teñen os galegos do animal: aspectos referidos ó seu carácter e/ou condición, características físicas que destacan del e relacións que se dan entre o lobo e outros animais. Dentro de cada un destes tres ámbitos temáticos xerais, existen outros subámbitos que concretan tematicamente cada expresión.

A seguir presentamos as expresións figuradas analizadas ordenadas alfabeticamente en cada un dos subámbitos temáticos, xunto co seu significado figurado e a obra ou obras da que foron extraídas. No caso de que se extraeran dunha enquisa electrónica (EE) ou oral (EO), tamén se especifica.

Cómpre explicar, ademais, que o significado que se ofrece en cada unha das expresións é o significado figurado, que empregamos frecuentemente para extraer o ámbito temático en que situamos a unidade. Para conseguir o significado figurado idóneo en cada caso, adoitamos transcribir aquel que se ofrece na obra da que foi tirada a expresión. Cando unha mesma expresión se rexistra en máis dunha fonte, escollemos para a nosa táboa o significado que cremos que achega unha información máis completa e clara. Nestes casos, as siglas da obra da que foi tirada a definición márcanse en letra **grosa**. Para os casos en que non atopamos ningunha definición axeitada da expresión —etiquetas xenéricas nas obras consultadas ou imprecisión de significado nas enquisas— buscamos noutras fontes que non fosen consultadas previamente (refranceros e dicionarios galegos ou doutras linguas próximas, artigos, blogs...) e que nos poidan achegar unha definición adecuada para a expresión; indicamos a fonte orixinal cunha nota ó rodapé. No caso de non atopar ningunha definición adecuada mediante esta busca, facemos unha paráfrase do seu significado baseada nas nosas lecturas e no noso coñecemento cultural. Especificamos que o significado que ofrecemos é noso mediante un asterisco (*) ó comezo da definición.

3. Expresións figuradas galegas que teñen o lobo como referente

3.1. *Expresións que retratan o carácter e/ou condición do lobo*

3.1.1. *Agresividade e/ou voracidade*

- *arrancar coma un lobo*: ‘fero’ (LFCEG)
- *atanazar/morder/picar coma un lobo*: *‘morder ou agarrar algo con moita forza’ (LFCEG)
- *botarse a alguén coma os lobos*: *‘atacar con grande agresividade’ (EO)
- *bufar/andar coma o lobo no inverno e coma cobra no verán*: ‘ira’ (LFCEG)

- *comer coma un/os lobo/s*: * ‘refírese ó feito de comer grandes cantidades e sen mastigar’ (EE, EO)
- *durar coma a ovella na boca do lobo*: ‘durar pouco’ (LFCEG)
- *esfameado coma un lobo*: ‘esfameado’ (LFCEG)
- *estar a noite coma a boca do/dun lobo; ser escura/negra/pecha a noite coma a boca dun lobo; vir unha noite negra coma a boca do lobo*: ‘escuridade’, ‘negro’ (LFCEG)
- *estar coma a ovella na boca do lobo*: ‘dificultade grave’ (LFCEG)
- *fero coma un lobo*: ‘fero’ (LFCEG)
- *fuxir coma do lobo*: * ‘escapar de algo perigoso’ (LFCEG)
- *negro/escuro coma (a) boca de/do lobo*: ‘totalmente escuro’ (LFCEG, DRAG, EE)
- *oír algo coma quen oe ouvear o(s) lobo(s) (de lonxe)*: ‘con total indiferenza, sen ter en conta o que se escoita’ (DFG)
- *pórse coma un lobo*: ‘expresión que pondera a agresividade de alguén’ (DFG, LFCEG)
- *ser coma o lobo no eido*: ‘destruír’ (LFCEG, EO)
- *ser coma se vise ó lobo*: ‘medo’ (LFCEG)
- *tirarse ás nenas coma os lobos ás ovellas*: * ‘andar un home na procura de mulleres’ (LFCEG)
- *aínda me coman os lobos; lobos te coman!; malos lobos me coman; que malos lobos me non coman!*: ‘expresión de imprecación ou de xuramento’ (DFG, GDXL, EO)
- *Deus nos libre da boca do lobo*: * ‘fai referencia ó desexo de que non veña ningunha desgraza ou contrariedade’ (RGMF, RGB)
- *do contado come o lobo (e ás veces anda gordo)*: ‘crítica o exceso de celo. Pode atraer a malevolencia o feito de comprobar demasiadas veces os bens ou as cousas consideradas valiosas. Denota tamén que se adoita perder o que máis se coida, por moito que se faga para resgardalo’ (RGB, RGMF)

- *do taberneiro novo fuxe coma do lobo*: *‘aconsella ter conta coa xente inexperta’ (RGMF)
- *estar/meterse na boca do lobo*: ‘nunha situación perigosa’ (GDXL, EE)
- *faiite ovella e comerate o lobo; o que se fai ovella, cómeno os lobos*: * ‘refírese á situación na que outras persoas se aproveitan de alguén de carácter inocente’ (RGB)
- *lobo famento non ten asento*: * ‘fai referencia a que quen anhela moito algo non descansa ata conseguilo’ (RGB)
- *lobo tardeiro non volve baleiro*: * ‘refírese a que aquel que sabe esperar recibe a súa recompensa’ (RGB)
- *noite de lobos*: * ‘fai referencia a unha noite pecha’ (EE)
- *mentres o can dorme, o lobo mata e come*: * ‘úsase para contraponer unha persoa preguiceira a outra traballadora’ (RGB)
- *mirarlle/verlle as orellas/barbas/dentes ó lobo*: ‘presentir un perigo ou unha dificultade, apañar medo’ (DFXG, GDXL, EE, EO)
- *onde non ves lobo, cata lobo*: * ‘aconsella a alguén para que sexa precavido debido a un posible perigo inminente’ (RGMF, RGB)
- *o lobo, farto de carne, meteuse a frade*: ‘fartura’ (RGB)
- *o lobo non come tantas ovellas como se di*: ‘[expresión que se usa para comentar unha posible esaxeración] as cousas non son exactamente como se contan’ (DFG)
- *o porco que é para o lobo, non hai San Antón que o garde*: * ‘fai referencia a unha situación fatal que xa non ten solución’ (RGB)
- *o tempo non o come o lobo*: * ‘invita a aproveitar o tempo, considerado algo valioso que enseguida se vai’ (RGB)
- *o que entre lobos se mete, gandido sae*: * ‘fai referencia ás amizades que inflúen negativamente sobre nós’ (RGB)
- *poñer o lobo a coidar das galiñas*: * ‘deixar a alguén nunha situación perigosa’ (EE)
- *quíttalle/sácalle lobos!*: ‘expresión para indicar que alguén está esaxerando’ (GDXL)

- *toda a carne come o lobo, menos a súa, que a lambe*: ‘agresividade’ (RGMF, RGB)
- *saír ó camiño do lobo, coma o curcio tolo*: ‘temeridade’ (LFCEG)
- *(seica) viches o lobo?: ‘díselle a quen vai cos pelos de punta’* (DFXG, GDXL)

3.1.2. Falsidade

- *facer coma a cabra que pariu para o lobo*: ‘engano’ (LFCEG)
- *falso coma un lobo*: * ‘refírese á falsidade de alguén cara ós demais’ (EE)
- *ben parva é a ovella que co lobo se confesa; mal lle vai á ovella que co lobo se aconsella*: * ‘confiar en alguén hipócrita adoita traer malas consecuencias’ (RGB)
- *lobo con pel/pelica de carneiro/cordeiro/ovella/año*: ‘persoa que esconde a súa agresividade ou maldade baixo unha aparencia bondadosa’ (DFG, GDXL, EE, EO)
- *meterse o lobo (a) frade*: ‘dise ironicamente para mostrar certa reticencia ante a mudanza para mellor de alguén’ (DFG)
- *ó lobo*: ‘ás agachadas, sen que se saiba; a traizón’ (DFG)
- *palabra!, díxolle o lobo á cabra (para ver se a aloumiñaba)*: * ‘fai referencia a unha persoa mentireira e hipócrita’ (RGMF, RGB, EE)

3.1.3. Maldade e/ou crueldade

- *ter un peito coma un lobo*: ‘crueldade’ (LFCEG)
- *do lobo un pelo (aínda que sexa do fío do lombo); do lobo, un pelo; e aquel, do medio do lombo*: ‘[expresión de conformidade] máis vale algo que nada’ (DFG, RGMF, RGB)
- *lobo*: ‘persoa moi cruel’ (GDXL)
- *muda o lobo os dentes mais non as mentes; o lobo muda o pelo mais non o vezo; o lobo cambiará de pelo pero non de condición*: * ‘refírese a que aínda que as persoas queiran mudar de forma de ser, sempre quedará a súa esencia’ (RGB, EE)

3.1.4. Valentía

- *fluxir de alguén coma o lobo das ovellas*: * ‘non ter ningún medo’ (LFCEG)
- *terlle tanto medo a alguén coma o lobo á(s) cabra(s)*: ‘non lle temer en absoluto’ (DFG)
- *ter peito/valor coma un lobo*: ‘valentía’ (LFCEG)

3.1.5. Intelixencia e/ou sabedoría

- *lobo de mar*: ‘mariñeiro vello e con moita experiencia’ (DFG, DFXM, RAG, GDXL)
- *lobo tardeiro non volve baleiro*: * ‘refírese a que aquel que sabe esperar recibe a súa recompensa’ (RGB)

3.1.6. Astucia

- *cando o lobo vai roubar, lonxe das casas vaino buscar*: ‘astucia’ (RGB)

3.2. Expresións que retratan as características físicas do lobo

3.2.1. Ruído

- *oulear [o vento] coma un lobo*: * ‘facer ruído o vento’ (LFCEG)
- *ouvear/oulear*: ‘[vento] emitir, ó soprar, un son semellante ó ouveo’ (DRAG)
- *ouvear/oulear*: ‘[persoa] emitir sons agudos e fortes ou palabras en voz moi alta’ (DRAG, GDXL)

3.2.2. Fealdade

- *feo coma o lobo*: ‘fealdade’ (LFCEG)
- *ter unha boca coma un lobo*: ‘boca fea’ (LFCEG)

3.2.3. Velocidade

- *correr máis có lobo*: ‘correr moito’ (LFCEG)

3.2.4. *Fortaleza*

- *ter un peito coma un lobo: ‘fortaleza’ (LFCEG)*

3.2.5. *Grandura*

- *ter dentes coma (os dunha) a/unha loba / ter dentame coma a loba: * ‘ter os dentes grandes’ (LFCEG)*

3.3. *Expresións que retratan as relacións que mantén o lobo cos demais animais*

3.3.1. *Respecto*

- *nunca un lobo come outro / nunca o lobo mata o lobo / cun lobo non se mata outro / un lobo a outro lobo non se comen nin se morden / un lobo nunca comeu outro: ‘as persoas con intereses idénticos disimulan mutuamente os seus defectos⁴’ (RGMF, RGB, EE)*
- *o que a loba fai, o lobo non o desfai: ‘autoridade’ (RGB)*

3.3.2. *Agrupación*

- *en/na terra de/dos lobos, ouvea/hai que ouvear coma todos/coma eles: * ‘fai referencia a que hai que axeitarse ós costumes dos lugares onde un se atopa’ (RGMF, RGB, EE, EO)*
- *lobos da mesma camada: ‘persoas do mesmo rango ou condición moral que se moven por intereses afíns’ (DFG, EE)*

4. *Análise das expresións*

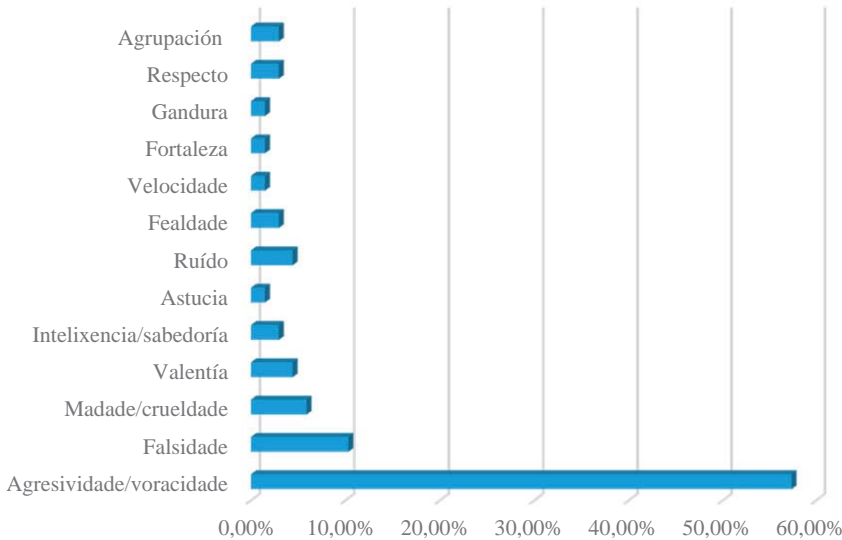
As expresións figuradas galegas que recolleemos reflicten aspectos do carácter e/ou condición do lobo, das súas características físicas e mais das relacións que este animal mantén con outros animais.

Sobresaen sobre as outras aquelas expresións que reflicten o carácter e/ou condición do lobo cun 82,35 % de aparición. Deste xeito, os galegos empregan a figura do lobo para conceptualizar valores como a ‘agresividade/voracidade’, a ‘falsidade’, a ‘maldade/crueldade’, a ‘valentía’, a ‘intelixencia/sabedoría’ e a ‘astucia’. As expresións nas que se proxectan as características físicas do lobo teñen unha porcentaxe de aparición dun 11,76 %. Así, os galegos constrúen expresións tendo como referentes

---

4 Definición tirada do *Refranero multilingüe* (2016).

concretos do lobo os ‘ruídos’, a ‘fealdade’, a ‘velocidade’, a ‘fortaleza’ e a ‘grandura’. Por último, as expresións figuradas nas que se pon de manifesto a relación que mantén o lobo con outros animais, neste caso outros lobos, representan o 5,89 % do total. Nelas destacan os valores de ‘respecto’ e ‘agrupación’. A seguir mostramos, de maneira gráfica, os valores exactos de aparición das expresións que se insiren en cada subámbito temático concreto, o que nos permite descubrir a imaxe que teñen os galegos do lobo:

Gráfico 1. Percentaxe de expresións figuradas correspondentes a cada subámbito temático.

Como adiantamos no primeiro apartado, cómpre ter en conta que a visión do animal que se extrae destas expresións figuradas se corresponde con imaxes procedentes de escenarios rurais, en grande medida do pasado, en que a figura do lobo estaba máis presente na sociedade e mesmo se achegaban mandas ós núcleos de poboación. Este contacto co animal é o que probablemente propiciou a creación daquelas expresións figuradas en que se destaca a ‘agresividade e/ou voracidade’ do animal, a súa ‘maldade e/ou crueldade’, a súa ‘intelixencia’, a relación de ‘respecto’ mutuo e ‘agrupación’ entre lobos, así como os valores relacionados coas súas características físicas. Dentro destas, o valor concreto da ‘fealdade’, pode responder a unha valoración subxectiva por parte dos galegos, pois expresións como *feo coma o lobo* (‘fealdade’) ou *ter unha boca coma un lobo* (‘boca fea’), probablemente foron creadas polas persoas que, antano, vían o seu gando ameazado polo lobo.

O comportamento deste animal pode ser distinto hoxe en día, ou interpretado de xeito diferente, moi en especial, aínda que non só, polos habitantes de núcleos urbanos. Na actualidade os lobos galegos viven máis dispersos, en parellas ou mesmo en solitario, e non se adoitan agrupar en mandas para cazar (Perozo 1999: 230). O coñecemento da situación actual que vive o lobo, unido á imaxe televisiva do animal e aqueloutra que se extrae de determinadas fábulas (La Fontaine 1966; Esopo 1815 e 1999) poderían estar detrás de valores como os de ‘falsidade’, ‘astucia’ e ‘valentía’, entre outros.

5. Conclusións

A análise das 68 expresións figuradas galegas que teñen o lobo como referente permítenos coñecer a visión que a poboación galega ten deste animal, xa sexa mediante a imaxe extraída de experiencias directas co animal ou pola súa caracterización en contos infantís.

Estas expresións son frecuentemente empregadas para animalizar o ser humano (*meteuse o lobo a frade*), pero tamén para denotar outras circunstancias en que a figura do lobo é determinante para a comprensión do enunciado (*fuxir coma do lobo*).

Os galegos recorren á figura do lobo (ó seu carácter, ás súas características físicas e ós seus costumes) para conceptualizar determinados aspectos da vida cotiá das persoas e, así, podelos comprender e explicar mellor.

Bibliografía

- Álvarez de la Granja, M. (2003): «As locucións verbais galegas», *Verba*, Anexo 52.
- Carballeira Anllo, X. M.^a (coord.) (2009): *Gran diccionario Xerais da lingua*, 2 vols. Vigo: Xerais.
- Cruz Cabanillas, I. de la / C. Tejedor Martínez (1998): «La metaforización de algunas denominaciones genéricas de animales», en J. L. Cifuentes Honrubia (ed.): *Estudios de Lingüística Cognitiva I*. Alicante: Universidad de Alicante, 381-388.
- Dobrovól'skij, D. / E. Piirainen (2005): *Figurative language: cross-cultural and a cross-linguistic perspectives*. Amsterdam [etc.]: Elsevier.
- Esopo (1815): *Fábulas de Esopo, filósofo moral; y de otros famosos autores: corregidas de nuevo*. Barcelona: Agustín Roca.
- Esopo (1999): *Fábulas de Esopo* (trad. Xoán Carlos Domínguez). Santiago de Compostela: Xuntanza (colección Clásicos Xuntanza, 7).
- Ferro Ruibal, X. (1995): *Refraneiro galego básico*. Vigo: Galaxia.
- Ferro Ruibal, X. (2002): *Refraneiro galego máis frecuente*. Vigo: La Voz de Galicia.
- Ferro Ruibal, X. (2006): «Locucións e fórmulas comparativas ou elativas galegas», *Cadernos de fraseoloxía*, 8, 179-265.
- La Fontaine, J. de (1966): *Fables. Chronologie et introduction par Antoine Adam*. París: Garnier-Flammarion.
- Lakoff, G. (1990 [1987]): *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. / M. Johnson (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

- López Taboada, M.ª C. e M.ª R. Soto Arias (2008): *Diccionario de fraseoloxía galega*. Vigo: Xerais.
- Martínez Seixo, R. A. (dir.) (2000): *Diccionario fraseolóxico galego*. Vigo: A Nosa Terra.
- Perozo, X. A. (dir.) (1999): *Enciclopedia galega universal*, t. 4. Vigo: Ir Indo.
- Quintáns Suárez, M. (dir.) (1997): *Diccionario conceptual galego*, 8 vols. A Coruña: Xuntanza.
- Real Academia Galega (2012): *Diccionario da Real Academia Galega* [en liña]. <http://www.realacademiagalega.org/> . [Consulta do 1 de marzo de 2013].
- Rivas, F. (2005): *Diccionario fraseolóxico do mar: así falan os mariñaos*. Vigo: A Nosa Terra.
- Suárez Cuadros, S. J. (2006): *Análisis comparativo de las unidades fraseológicas que incluyen algún zoomorfismo en los idiomas Ucraniano y Español*. Granada: Universidad de Granada. (Tese de doutoramento).
- Velasco Menendez, J. (2008): «Clasificación léxico-gramatical de las unidades fraseológicas deanimalísticas de la lengua rusa», en C. Mellado Blanco (ed.): *Colocaciones y fraseología en los diccionarios*. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang, 181-192.
- Zuluaga, A. (1980): *Introducción al estudio de las unidades fijas*. Frankfurt: P.D. Lang.

CONSECUENCIAS DO *DECRETO DO PLURILINGÜISMO* (79/2010) NO PROCESO DE ADQUISICIÓN LINGÜÍSTICA¹.

Consequences of *Decreto do plurilingüismo* (79/2010) in the
linguistic acquisition process.

Ana Iglesias Álvarez
Universidade de Vigo
anaiglesias@uvigo.es

Resumo

Dado que a escola está a converterse no principal axente de transmisión lingüística do galego, por riba incluso das familias, neste artigo pretendemos estudar cal é a situación do ensino-aprendizaxe da nosa lingua no sistema educativo, centrándonos na Educación Infantil. Con este fin, partimos dunha breve análise do decreto vixente (79/2010 *para o plurilingüismo*), que derogou o 124/2007, en vigor só tres cursos. A continuación, investigamos como se está aplicando nalgúns centros educativos concretos, tanto urbanos como rurais, así como o perfil sociolingüístico do alumnado destes mesmos centros. Por último, a través dunha entrevista individual (desde unha perspectiva cualitativa), analizamos o nivel de competencia lingüística dalgúns alumnos e alumnas de cada un dos colexios estudados, intentando que nesta submostra estean representados tanto informantes procedentes de familias galegófonas como castelanófonas. Presentamos os primeiros resultados obtidos na parte empírica, xa que esta investigación forma parte dun proxecto máis amplo que aínda está en marcha.

---

¹ Participar neste volume ten un significado especial para min, xa que Ramón Gutiérrez foi o meu compañeiro “de galego” en Ourense cando comecei a dar clases aquí e as miñas conversas con el foron e continúan a ser moi enriquecedoras, aínda que non sempre coincidamos ou precisamente por iso. Con esta contribución, que lle dedico con moito cariño, espero estar a tempo de convencelo da utilidade da Sociolingüística.

Palabras chave: transmisión e competencia lingüísticas, ensino e familia.

Abstract

Given that the school is becoming the main agent of linguistic transmission of the Galician language, even above families, in this article we intend to study what is the situation of teaching our language in the education system, focusing on Early Childhood Education. With this objective, we start with a brief analysis of the current decree (79/2010 for multilingualism), which derogatory of 124/2007, in force only three courses. Next, we investigate how it is being applied in some concrete educational centers, both urban and rural, as well as the sociolinguistic profile of the students of these same centers. Finally, through an individual interview (from a qualitative perspective), we analyzed the level of linguistic competence of some students from each of the schools studied, trying to show both informants from Galician-speaking and Castilian-speaking families in this sub-sample. We present the first results obtained in the empirical part, since this research is part of a larger project that is still underway.

Keywords: linguistic transmission and competence, school and family.

1. Introducción

Desde a aprobación da *Lei de Normalización Lingüística* (LNL) en 1983, todos os decretos que establecen a distribución das linguas no noso sistema educativo baséanse no artigo 14.3. de dita lei, que establece o seguinte:

Art. 14.3. LNL: As autoridades educativas garantirán que o alumnado, cando remate cada ciclo en que o ensino do galego é obrigatorio, teña un coñecemento do galego, a nivel oral e escrito, semellante ao do castelán.

Polo tanto, o sistema educativo en Galicia, no que respecta ás linguas, persegue o obxectivo de acadar individuos bilingües, polo menos desde o punto de vista da competencia. Efectivamente, dado que a escola debe garantir a igualdade de oportunidades —tamén no que se refire ás linguas—, a única maneira de facelo é dotando ao alumnado dunha competencia similar nas dúas linguas oficiais. E resulta obvio que para poder escoller *en igualdade* entre o uso dunha lingua ou outra (Costas 2009: 8), no caso que nos ocupa entre galego e castelán, é requisito imprescindible (pero non suficiente) un dominio semellante de ambas. Desde outro punto de vista, garantir que o noso alumnado coñeza as dúas linguas oficiais da comunidade tamén resulta o máis democrático, pois, do contrario, suporía unha discriminación para aqueles individuos que só dominen unha, por exemplo á hora de acceder ao mercado laboral².

Sen dúbida, o papel da escola é fundamental no proceso de adquisición lingüística,

---

2 A pesar de que en Galicia o “poder” do galego para acceder a un posto de traballo parece reducirse á función pública (Pinto 2017), aínda asumindo esta situación, estaríamos falando dunha parte importante das posibilidades de emprego.

máis aínda no caso das linguas minorizadas, que como tales están subrepresentadas nos demais ámbitos de prestixio, como ocorre efectivamente coa lingua galega³. Ademais, en Galicia, a familia, garante da transmisión do galego tradicionalmente, está a deixar de exercer esta función. Como recolle Loredó (2016: 54), “sete de cada dez nenos proveñen de familias onde a lingua de transmisión é o castelán”. Aínda que é urxente analizarmos os motivos da redución do galego na transmisión lingüística familiar, non é obxecto deste traballo, senón que nos imos centrar no ámbito educativo, axente que precisamente por este motivo vai acadar aínda maior relevancia na adquisición do galego por parte das novas xeracións. Así, un neno ou nena que non aprende o galego no fogar, se tampouco o adquire na escola, vai ter escasas oportunidades de facelo. Por suposto, as oportunidades son moito menores —ou case nulas— nos espazos urbanos, onde o contorno tampouco contribúe á transmisión do galego. Así, de non contarmos coa veciñanza, nin coa familia, nin cos medios de comunicación⁴, o único axente de transmisión lingüística que nos queda é a escola.

Porén, tradicionalmente a escola sempre funcionou como axente castelanizador, pois, de feito, a lingua galega estaba totalmene ausente desta institución. Coa chegada da democracia e o inicio do proceso de normalización, era esperable que mudase totalmente este papel, converténdose nun dos piares da revitalización da lingua galega. Con este fin, fóronse aprobando diferentes leis e decretos para converter o galego na lingua da educación en Galicia. Noutro artigo (Iglesias 2017) xa repasamos brevemente o percorrido lexislativo que nos conduciu ao decreto actual, o *Decreto 79/2010 para o plurilingüismo*, polo que agora imos analizar directamente este e, en especial, as súas consecuencias nesa adquisición bilingüe que a lei establece como obxectivo e que o propio decreto recorda na súa introdución.

Nesta primeira fase da investigación, centrámonos nas etapas escolares iniciais, é dicir, na educación infantil (3-6), pois a pesar de que non é aínda ensino obrigatorio, no proceso de adquisición lingüística resulta, como sabemos, o período fundamental, coñecido como “período crítico” (Escandell Vidal 2014: 326). Ademais, na actualidade practicamente todas as crianzas son escolarizadas xa desde os tres anos (4º de E.I.). Por conseguinte, a pregunta que nos facemos é se o decreto actual sitúa os nosos alumnos e alumnas no camiño de convertérense en individuos bilingües, polo menos, desde o punto de vista da competencia.

Desde o primeiro decreto que desenvolve a LNL (decreto 135/1983), establécese que, na educación infantil (daquela preescolar), se debe usar a lingua materna

3 Basta con abrir un periódico, prender a televisión ou visitar un centro comercial, por poñer só tres exemplos, para decatármonos da ínfima presenza do galego con respecto á outra lingua cooficial, o castelán.

4 As opcións de televisión en galego para os máis pequenos redúcense a unha única canle, a TVG 2, e só en determinadas franxas horarias, aínda menores durante as fins de semana. Ademais, nalgúns casos, para escoitar os debuxos animados en galego, cómpre levar a cabo o *esfuerzo* de seleccionar o idioma, xa que por defecto son emitidos na lingua orixinal (sen subtítulos) e, polo tanto, maioritariamente en inglés.

predominante entre o alumnado, “coidando que estes adquiran de forma oral e escrita o coñecemento da outra lingua oficial de Galicia”⁵. Isto mesmo reitérase en todos os decretos seguintes, incluíndo o actual, coa única excepción do decreto 124/2007, no que se mantén o artigo citado, pero engadindo que nos contextos castelanfalantes se debía empregar como mínimo o galego en igualdade co castelán, así como utilizar esta lingua no ensino da lecto-escritura, fose a lingua predominante o galego ou o castelán. Este engadido, que parte do *Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega* (PXNLG 2004, medidas 2.1.23 e 2.1.25), pretendía priorizar o galego na educación infantil, nun modelo de inmersión lingüística parcial para os castelanfalantes e de mantemento para os galegofalantes (Iglesias 2017: 55). Perseguíase así o obxectivo de que a escola compensase a situación dominante do castelán nos ámbitos extraescolares, seguindo o modelo de ensino bilingüe iniciado por Lambert en Canadá (1981). Non obstante, este decreto (124/2007) só estivo en vigor tres cursos, motivo polo cal nin sequera deu tempo a avaliar o seu posible impacto.

Así, desde o ano 1983 ata a actualidade e coa única excepción que acabamos de sinalar, mantéñense as mesmas normas canto ao uso das linguas na educación infantil, a pesar dos resultados que se van recollendo nos diferentes estudos sobre a presenza do galego entre a poboación máis nova, que indican un descenso alarmante (Seminario de Sociolingüística 2016).

En definitiva, a lexislación vixente na actualidade, o *Decreto 79/2010 para o plurilingüismo no ensino non universitario de Galicia*, establece, no que se refire á educación infantil:

Artigo 5º.1.: O profesorado usará na aula a lingua materna predominante entre o alumnado, ben que deberá ter en conta a lingua do contorno e procurará que o alumnado adquira, de forma oral e escrita, o coñecemento da *outra lingua* oficial de Galicia dentro dos límites da etapa ou ciclo (DOG 25/5/2010: 9243-9244, a cursiva é nosa).

No seguinte artigo (5º.2.) establécese que a lingua materna predominante “será determinada polo centro educativo de acordo co resultado dunha pregunta que se efectuará aos pais, nais, titores/as ou representantes legais do alumno/a”, punto que orixinou unha forte polémica e que foi recorrido ante o TSXG, que acabou anulando este punto (Janeiro e Alonso 2013: 7-9). De aí que a Secretería Xeral de Política lingüística enviase un comunicado aos centros, segundo instrución do 13 de xullo de 2013, no que se engadían outros dous indicadores (“a realidade sociolingüística do contorno” e a “garantía da presenza das dúas linguas cooficiais como vehiculares...”), ademais da pregunta ás familias, que perde polo tanto o carácter vinculante. Non obstante, moitos centros continúan a realizala (incluída no propio sobre de matrícula do novo alumnado xunto con outra documentación)

5 De acordo cos artigos 13.1. e 13.2. da propia LNL. En calquera caso, o “dereito a recibir o primeiro ensino na lingua materna”, que por parte dalgúns sectores se ten utilizado para argumentar contra a introdución do galego no ensino en contextos catelanófonos, cómpre interpretalo con todas as reservas e matices que precisa, empezando pola distinción entre linguas débiles e ameazadas, por unha parte, e linguas fortes e dominantes, pola outra (Costas 2009: 48-49).

e a utilizar o seu resultado para xustificar o reducido uso do galego (case inexistente ás veces) nas aulas de infantil. En efecto, noutra parte da investigación na que comezamos a entrevistar a docentes, estes comunicánnos o seu descoñecemento da devandita instrución e, incluso, nalgúns casos, do propio decreto que estamos a comentar. No seu defecto, o documento legal que empregan é o Decreto 330/2009, polo que se establece o currículo da educación infantil na Comunidade Autónoma de Galicia, que conta cun único artigo destinado ao “Tratamento das linguas oficiais” (artigo 13), no que se recolle o texto coincidente co artigo 5º.1., obviándose polo tanto os artigos 5º.2., 5º.3 e 5º.4. do decreto 79/2010, que tamén fan referencia á Educación Infantil e nos que se tratan aspectos tan importantes como, por exemplo, a obrigatoriedade de elaborar un proxecto lingüístico. De todos os xeitos, con respecto á visión do profesorado, aínda nos encontramos nunha fase incipiente da investigación, pero estas primeiras entrevistas apuntan sen dúbida á existencia dun problema canto á posta en práctica do decreto do plurilingüismo, que comeza polo descoñecemento por parte dos seus principais destinatarios, polo menos no que atingue á educación infantil, problema sobre o que será necesario profundar en futuros estudos.

2. Hipóteses

As nosas hipóteses de partida eran fundamentalmente dúas:

- No hábitat urbano, a competencia en galego do alumnado de infantil pertencente a familias castelanfalantes vai ser moi reducida.

En efecto, sabemos, pola situación derivada de decretos anteriores, que este tipo de artigos nos que só se establece a introdución da “outra lingua” de forma xenérica, sen indicar tempos nin funcións concretas, acaba provocando unha presenza moi escasa nas aulas desta lingua e, en moitos casos, meramente anecdótica. Ademais, tamén deriva, na práctica, nunha gran diversidade en función do centro e/ou do profesorado implicados, de xeito que podemos encontrar casos nos que a “outra lingua” se use máis ou menos na mesma medida que a “predominante” e outros nos que se utilice só de forma puntual, con motivo de celebracións como o magosto, samaín ou letras galegas, por exemplo, dependendo da interpretación da lei realizada ou mesmo das inercias establecidas. Por suposto, sobra dicir que no hábitat urbano, a “outra lingua” será, en principio, sempre a galega.

Por conseguinte, este alumnado urbano que non reciba o galego na familia e, na escola, só de forma escasa, apenas vai contar con vías de entrada da lingua galega. Nalgúns casos, de feito, o primeiro contacto con ela vai ter lugar na escola e, en moitos casos, só de forma residual. Ademais, segundo os datos estatísticos dos que dispoñemos, este perfil lingüístico vai constituír o maioritario.

- No hábitat rural, o alumnado amosará tanto competencia en galego como en castelán e, por conseguinte, acadará en maior medida o bilingüismo.

No ámbito rural, en cambio, dada a maior presenza do galego no contorno e, en consecuencia, na escola, se se respecta a lei, o alumnado estará moito máis exposto ao galego ca no ámbito urbano e, por conseguinte, presentará maior dominio desta lingua. Ademais, neste caso, tamén disporá de numerosas e prestixiosas entradas de castelán, en especial nestas idades a través da televisión, en función do tempo que dedique ao consumo deste medio, polo que tamén amosará competencia en castelán.

3. Metodoloxía

Na elaboración do presente artigo, utilizamos por unha parte fontes secundarias, como por exemplo, os datos do IGE, e por outra fontes primarias, é dicir, unha investigación empírica realizada por nós en sete centros educativos da provincia de Ourense, catro da capital (dous públicos, P1 e P2, e dous concertados, C3 e C4), e tres de concellos de menos de 10.000 habitantes (Xinzo de Limia - P5, Maside - P6 e Boborás - P7, os tres de titularidade pública)⁶. Cómpre aclarar que a cidade de Ourense se sitúa entre as máis galeguizadas de Galicia, cunha porcentaxe de galegofalantes, monolingües ou bilingües con predominio do galego, do 38,63%, fronte por exemplo a Vigo (19%) ou Ferrol (15%), segundo os últimos datos do IGE (2013). Polo tanto, dentro do hábitat urbano, situámonos en principio no espazo máis favorable para o galego. A provincia de Ourense, pola súa parte, é a segunda con máis presenza da lingua galega (63,06% de falantes exclusivos ou maioritarios), por detrás de Lugo (70,52%), pero a bastante distancia das provincias atlánticas (49,69% na Coruña e 41,29% en Pontevedra).

Combinamos a metodoloxía cuantitativa e a cualitativa. Canto á cuantitativa, realizamos un total de 202 enquisas, de xeito que a representación de cada un dos centros na mostra total resultou como recolleemos no gráfico 1, isto é, o 60% corresponde á cidade de Ourense (P1, P2, C3 e C4) e o 40% restante aos centros dos concellos rurais (P5, P6 e P7), tamén da provincia de Ourense. En todos os casos, pasamos a enquisa a grupos enteiros, un ou dous de cada centro, dependendo do tamaño deste. A enquisa foi cuberta polo pai, nai ou titor legal do alumnado e a través dela pretendiamos acceder ao perfil sociolingüístico deste. De aí que preguntabamos pola presenza do galego non só entre os distintos integrantes da familia, senón tamén nos demais axentes de socialización, isto é, ensino, medios de comunicación e grupo de iguais. Canto á idade, priorizamos o alumnado recién escolarizado, isto é, o do cuarto curso de E.I., nenos e nenas que contan con 3 ou 4 anos. Estes representan un 61,8% da mostra, mentres que o resto se reparte entre os 5 e os 6 anos. No que respecta ao xénero, a distribución resultou totalmente equitativa (50% nenos e 50% nenas).

---

6 Queremos agradecerlles ás alumnas Sandra Álvarez Álvarez, Tania Caride Gómez, Marta Dacal Fernández, Nuria Díaz Guedella, Blanca González Alonso, Laura López Dios e Lara Rodríguez Cantón a súa contribución na realización do traballo de campo, durante o seu período de prácticas do Grao de Educación Infantil (Facultade de Ciencias da Educación de Ourense), ao longo dos cursos 2015/2016, 2016/2017 e 2017/2018.

Con respecto á parte cualitativa, entrevistamos de forma individual a un total de 42 nenos e nenas, seleccionados dos grupos nos que pasamos as enquisas, co obxectivo de medir o seu grao de competencia lingüística oral de forma directa. Na elección dos informantes, intentamos que estivesen representados os diferentes perfis lingüísticos en todos os centros, pero non sempre foi posible, pois nalgún grupo non encontramos ningún alumno galegofalante, nin monolingüe nin bilingüe. Na táboa 2 (epígrafe 4.3.) pode consultarse a distribución dos casos estudados individualmente en función dos centros.

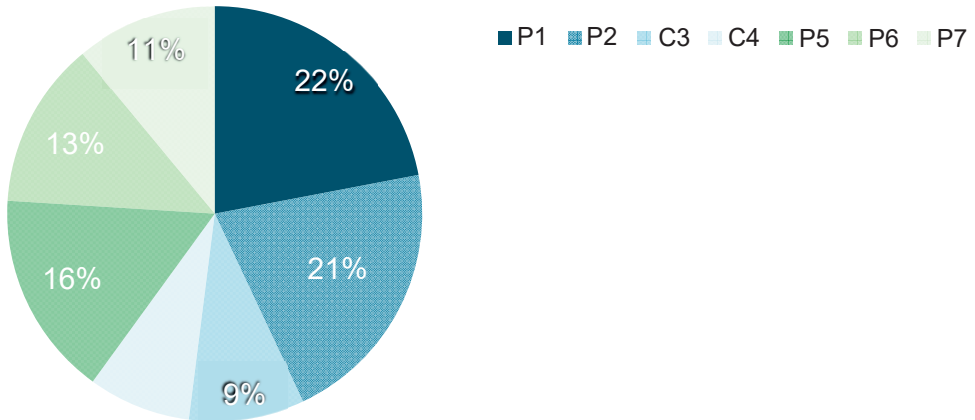

Gráfico 1: Distribución da mostra en función dos centros

A entrevista individual constaba de dúas partes, de xeito que a primeira estaba destinada a recoller a fala da forma máis espontánea posible, para o cal preguntabamos ao alumnado por aspectos da súa vida cotiá. En cambio, a segunda centrábase en comprobar o seu nivel léxico, para o que lles pediamos que identificasen unha serie de imaxes relacionadas con vocabulario incluído nos contidos do currículo de infantil (decreto 330/2009 xa mencionado). As imaxes ofrecidas eran as seguintes:

- Campo léxico dos animais: rato, can, cabalo, ovella.
- Campo léxico das cores: amarelo, vermello.
- Campo léxico dos números: un.
- Campo léxico das partes do corpo: ollos.
- Campo léxico das froitas: mazá.
- Campo léxico de elementos da vida cotiá: neno, chuvia, lúa/noite, botella de auga, chave/porta.

As entrevistas, gravadas e transcritas integramente, realizámolas sempre cara ao final de curso, posto que o noso obxectivo radicaba en investigar as posibles consecuencias da escolarización na competencia lingüística do alumnado.

4. Resultados

4.1. Perfil sociolingüístico da mostra (familia, grupo de iguais e medios de comunicación)

Se atendemos aos datos do IGE, no ámbito urbano, salvo algunha excepción (barrios especialmente galeguizados), a lingua predominante vai ser sempre o castelán, mentres que no rural predominará o galego. De feito, constatamos que isto mesmo é o que encontramos na nosa mostra. Unicamente o 13% das familias residentes na cidade de Ourense identifica os seus fillos e fillas como galegofalantes (monolingües o 4% e bilingües con predominio do galego o 9%), mentres que esta porcentaxe sobe ao 57% nos concellos do rural (20% e 37,5% respectivamente).

Se xa estes datos son negativos para o galego por si mesmos, aínda resultan máis preocupantes se os comparamos coas dúas xeracións anteriores, tal como se pode comprobar no gráfico 2. Este descenso interxeracional, ao longo de tres xeracións, pon en evidencia que asistimos actualmente en Galicia a un grave problema de non reprodución lingüística no caso do galego, que xa se ten denunciado en anteriores estudos (por exemplo Loredó 2016) e que aquí corroboramos a partir dos datos da nosa mostra. Ofrecemos os datos referidos á liña feminina de descendencia (nais e avós maternos), porque detectamos que a influencia desta no proceso de adquisición lingüística é maior, o que apunta a un certo mantemento do modelo de familia tradicional na sociedade galega de hoxe en día. En efecto, o nivel de reprodución no caso dos proxenitores galegofalantes (exclusivos ou maioritarios), que se concentran sobre todo no rural⁷, é dun 49% no que respecta aos pais, fronte a un 70,8% cando se trata das nais. Isto no que se refire ao galego, porque, cando se trata do castelán, a reprodución supera o 85% en ambos casos: 86% nos pais e un alto 91% no caso das nais (véxase Iglesias 2018).

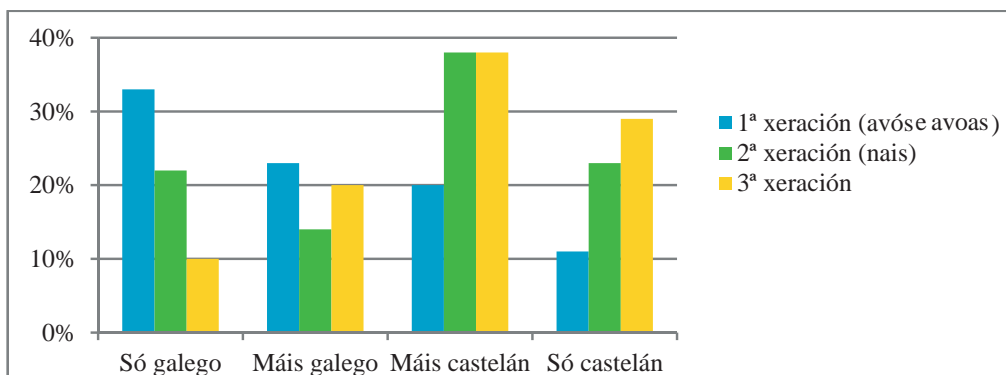

Gráfico 2: Lingua habitual nas tres xeracións.

⁷ Mentres no rural o 66% das nais se autodeclara galegofalante, a porcentaxe descende ao 19% en Ourense cidade (diferenza de 47 puntos porcentuais). No caso dos pais, a diferenza é algo menor: 79% fronte ao 38%, é dicir, 41 puntos porcentuais entre o rural e o urbano. Repárese en que o uso do galego é superior entre os pais, pero son as nais as que exercen máis influencia na transmisión lingüística familiar.

No que respecta aos medios de comunicación, é incuestionable que o máis consumido nestas idades é a televisión. Segundo a información que nos proporcionaron as familias, un alto 76,7% dos nenos e nenas pasa entre unha e dúas horas diarias diante do televisor, mentres que a porcentaxe restante supera incluso as dúas horas. Deste tempo, a gran maioría destínase ao visionado en castelán, xa que as canles escollidas en maior medida son Clan, Disney Channel e Boing, que emiten todas nesta lingua. Nesta orde de preferencia, a TVG2 ocupa un lugar residual, pois tan só unha familia das 202 enquisadas escolleu esta opción en primeiro lugar. De feito, o 99% afirma que os seus fillos e fillas ven os debuxos animados total ou maioritariamente en castelán. Nesta elección, á parte da cuestión do idioma, seguramente tamén estean influíndo outros factores, como os horarios de emisión (vinte e catro horas de debuxos animados nas canles temáticas, fronte a un horario restrinxido na TVG2), ou simplemente as modas, que se ven reforzadas ademais polas potentes campañas de mercadotecnia que adoitan acompañar as series de animación das canles temáticas (actualmente, por exemplo “Patrulla canina” ou “Lady bag”). Quedou atrás o éxito acadado polo Xabarín Club nos anos 90, que levou incluso a falar da xeración Xabarín.

A lectura de contos tamén é unha práctica habitual entre as familias, pois o 81% afirma que lles le contos aos seus fillos todos ou algúns días á semana. Pero, de novo, nesta actividade predomina o castelán: o 40% faino sempre ou case sempre en castelán e o 43% nas dúas linguas por igual, mentres que só o 10% recorre sempre ou case sempre ao galego (a porcentaxe restante opta por outros idiomas). Ademais, nesta variable non inflúe de forma relevante o tipo de hábitat (proba do chi-cadrado non significativa), senón que atopamos resultados similares na cidade e no rural.

Por último, o 77% dos nenos e nenas dedican diariamente entre unha e tres horas a xogar cos seus iguais, pero os seus compañeiros de xogos usan no 60% dos casos o castelán, de forma exclusiva ou maioritaria, sempre segundo a información que as propias familias nos proporcionaron a través do cuestionario. Neste caso, como era esperable, si encontramos diferenzas significativas en función do tipo de hábitat, de xeito que a presenza do galego aumenta nos concellos rurais.

En definitiva, observamos que o castelán predomina en todos os axentes de socialización, agás na familia no caso do hábitat rural, aínda que, tanto neste como na cidade, a presenza do galego se reduce de xeración en xeración.

4.2. Uso do galego como lingua vehicular

A través da observación participante, rexistrouse a lingua vehicular do profesorado que impartía clase nos grupos estudados, é dicir, aqueles nos que pasamos as enquisas e dos que extraemos posteriormente o alumnado ao que lle aplicamos a entrevista individual. Presentamos os resultados na seguinte táboa.

Hábitat	Público concertado	Curso	Uso das linguas
Urbano	P1	4º E.I.	Castelán, tanto a titora como os especialistas, agás as fichas do método, que son en galego. Tamén se usa o galego, xunto co castelán, nas celebracións (nadal, magosto etc.)
	P1	6º E.I.	Castelán, tanto a titora como os especialistas. As fichas do método son en galego, pero a maioría das veces impártense en castelán. O uso do galego restrínxese a actividades relacionadas con algunhas festas, como o magosto ou o samaín.
	P2	4º E.I.	Aula A: Galego. Só usan o castelán o especialista de inglés e a profesora de apoio.
			Aula B: Castelán. Neste caso só usa o galego a profesora de apoio, de psicomotricidade e Relixión.
	C3	4º E.I.	Castelán sempre, agás na lectura diaria do conto, que se realiza ás veces en galego, e a asemblea (en galego a proposta da profesora de prácticas).
	C4	6º E.I.	Castelán sempre.
Rural	P5	6º E.I.	Titoras galego. Especialistas galego, agás o de inglés, que usa o castelán.
	P6	4º e 6º E.I.	Galego sempre.
	P7	4º e 6º E.I.	Galego sempre.

Táboa 1: Uso lingüístico do profesorado correspondente aos grupos escolares da mostra

Como se pode observar na táboa, no hábitat urbano predomina como lingua vehicular do profesorado o castelán e no rural o galego, tal como efectivamente establece o artigo 5º.1. do decreto 79/2010: “O profesorado usará na aula a lingua materna predominante entre o alumnado”⁸. En efecto, tal como expuxemos na epígrafe anterior, a diferenciación lingüística do alumnado en función do tipo de hábitat é clara. Non obstante, o mesmo artigo 5º.1. engade un matiz de gran importancia: que o profesorado “procurará que o alumnado adquira, de forma oral e escrita, o coñecemento da *outra lingua* oficial de Galicia dentro dos límites da etapa ou ciclo”. Aínda que non se especifica como nin en que porcentaxe se debe introducir a outra lingua, responsabilízase desta tarefa ao propio profesorado, pois no punto cuarto e último do

8 Os nosos datos coinciden cos do *Informe sobre a lingua galega na Educación infantil de 3 a 6 anos no curso 2015/16*, realizado pola Mesa pola normalización lingüística, no que se preguntou telefonicamente a 259 centros das sete cidades galegas. Segundo este informe, o 39,4% dos centros declara utilizar só o castelán e o 36,4% de forma maioritaria esta lingua, o que fai un total de 75% dos centros urbanos que usan o castelán maioritariamente. Só o 5% afirma empregar maioritariamente o galego, mentres que o 19% restante se decanta por un reparto igualitario.

artigo 5º, o dedicado á Educación Infantil, insistindo na necesidade da aprendizaxe de ambas linguas, establécese o seguinte:

4. Cada centro educativo deberá facer constar no seu proxecto lingüístico as actividades e estratexias de aprendizaxe empregadas para que o alumnado adquira, de forma oral e escrita, o coñecemento das dúas linguas oficiais. (DOG 25/5/2010: 9243-9244)

A pesar disto, nos grupos estudados por nós, comprobamos como estes apartados da lexislación apenas se aplican na práctica, pois na maior parte dos casos os centros decántanse pola lingua predominante entre o alumnado, introducindo a outra de forma anecdótica ou incluso obviándoa totalmente⁹. Ademais, nos casos consultados, o Proxecto lingüístico ou non existe ou ben se reduce a unhas cantas actividades de dinamización de tipo folclorizante, sen dúbida totalmente insuficientes para a adquisición lingüística, motivo polo cal consideramos necesario levar a cabo un estudo máis pormenorizado sobre a realización deste documento establecido pola lei, así como da súa posta en práctica.

Por suposto, as consecuencias para o bilingüismo desta situación van ser presumiblemente máis graves no hábitat urbano ca no rural, debido a que o input do galego para os nenos e nenas residentes nunha cidade vai ser moito menor ca o input do castelán para os nenos e nenas do rural. Efectivamente, na epígrafe anterior comprobamos como a rapazada consumía os medios de comunicación maioritariamente en castelán, sexa nun hábitat ou noutro.

4.3. Competencia lingüística do alumnado

Presentamos a continuación (táboa 2), os resultados obtidos na entrevista individual, tanto na parte espontánea como na de léxico. Na identificación dos entrevistados, seguimos os seguintes criterios: urbano/rural (U/R), xénero (H/M), idade (3, 4, 5 ou 6 anos), centro (P ou C, segundo sexa público ou concertado, numerados do 1 ao 7), guión e, por último, número de informante. Cómpre aclarar que as entrevistadoras usaron en todo momento o galego, decisión que responde ao intento de estimular o uso desta lingua por parte dos informantes. Porén, nalgúns casos parece que isto si favoreceu o intento de falar en galego pero noutros non, manténdose a entrevista en todo momento bilingüe (a entrevistadora en galego e o neno/a en castelán), sobre todo no hábitat urbano.

---

9 O único caso no que a docente se desvía deste comportamento é o da aula A de P2, a pesar do cal os resultados canto á competencia en galego non aumentan demasiado, a non ser a nivel léxico, onde este alumnado si amosa maior riqueza de vocabulario en galego. Á parte disto, si resultou relevante que o uso do galego por parte da docente parece contribuír a que o único neno galegofalante desta aula mantivese a súa lingua familiar, o que non ocorre en cambio nos grupos da nosa mostra de centros urbanos nos que a lingua vehicular é exclusiva ou maioritariamente o castelán. Nestes casos, os nenos pertencentes a familias galegófonas acaban abandonando o galego xa no primeiro curso da súa escolarización (4º de E.I.). Para unha análise máis detallada da situación que encontramos en P2, véxase Díaz Guedella (2017).

Centro	Neno/a	Lingua dos proxenitores (cuestionario)	Lingua habitual do neno/a (cuestionario)	Lingua da entrevista (parte espontánea)	Lingua das imaxes
Urbano P1	UH3P1-1	Galego	Máis galego	Castelán, con partes nas que mestura gal. e cast.	G = 11 C = 2
	UH3P1-2	Galego = nai Castelán = pai	Máis castelán	Castelán con unha única expresión en galego.	G = 2 C = 13
	UH3P1-3	Galego = nai Castelán = pai	Máis galego	Castelán con 2 palabras en galego.	G = 5 C = 9
	UM3P1-4	Castelán	Castelán	Castelán con palabras illadas en galego	G = 8 C = 6
	UM3P1-5	Máis castelán	Castelán	Castelán	G = 1 C = 14
	UH5P1-6	Galego = pai Castelán = nai	Máis castelán	Castelán, con repetición de palabras e frases da entrevistadora en galego.	G = 2 C = 3 Os dous = 9
	UM5P1-7	Castelán	Castelán	Castelán	G = 1 C = 11 Os dous = 2
	UH5P1-8	Castelán	Máis castelán	Castelán (só unha expresión en galego).	C = 5 Os dous = 9
	UM5P1-9	Castelán	Máis castelán	Castelán	C = 3 Os dous = 11
	UM5P1-10	Galego = pai Castelán = nai	Máis castelán	Castelán	G = 6 C = 2 Os dous = 5

Centro	Neno/a	Lingua dos proxenitores (cuestionario)	Lingua habitual do neno/a (cuestionario)	Lingua da entrevista (parte espontánea)	Lingua das imaxes
Urbano P2 Aula A (titora = galego)	UM3P2-11	Máis castelán	Só castelán	Castelán	G = 3 C = 5 Os dous = 7
	UH3P2-12	Galego = pai Castelán = nai	Máis castelán	Castelán	G = 3 C = 10 Os dous = 2
	UM3P2-13	Máis castelán	Máis castelán	Castelán	C = 9 Os dous = 6
	UM3P2-14	Máis galego	Máis galego	Maioritariamente castelán	C = 13 Mestura = 2
	UH3P2-15	Só galego	Só galego	Algo máis en galego ca en castelán.	G = 1 C = 6 Os dous = 8
Urbano P2 Aula B (titora = castelán)	UM3P2-16	Galego = pai Castelán = nai	Máis castelán	Máis da metade en castelán, unha intervención en galego e o resto mesturando ambos idiomas	G = 10 C = 5
	UM3P2-17	Galego = pai Castelán = nai	Máis castelán	Todo en castelán menos unha intervención en galego.	C = 15
	UM3P2-18	Galego = pai Castelán = nai	Máis castelán	Todo en castelán.	C = 15
	UM3P2-19	Só galego	Máis galego	Todo en castelán.	C = 15 2ª: G = 4
	UM3P2-20	Só galego	Só galego	Todo en castelán.	C = 15

Centro	Neno/a	Lingua dos proxenitores (cuestionario)	Lingua habitual do neno/a (cuestionario)	Lingua da entrevista (parte espontánea)	Lingua das imaxes
Urbano C3	UM3C3-21	Só castelán	Só castelán	Todo en castelán.	C = 14
	UM3C3-22	Só castelán	Só castelán	Todo en castelán.	C = 14
	UH3C3-23	Só castelán	Só castelán	Todo en castelán.	C = 13 Os dous = 1
	UM4C3-24	Máis castelán Avós: máis galego		Castelán con algunhas palabras en galego.	G = 1 C = 8 Os dous = 5
	UH3C3-25	Máis castelán Avós: máis galego		Castelán con algunha palabra en galego.	G = 1 C = 11 Os dous = 2
Urbano C4	UH5C4-26 (neno 10)	Máis galego = pai Máis castelán = nai	Máis castelán	Castelán cun par de intervencións en galego	C = 6 Os dous = 7
	UH5C4-27 (neno 9)	Máis castelán = pai Só castelán = nai	Só castelán	Castelán	C = 14
	UM5C4-28 (nena 14)	Só castelán = pai Máis castelán = nai Avó: galego.	Máis castelán	Galego	G = 12 C = 1 Os dous = 1
	UM5C4-29 (nena 7)	Só castelán = pai Máis galego = nai	Só castelán	Castelán cun par de intervencións en galego	G = 6 C = 4 Os dous = 4
	UH5C4-30 (neno 15)	Só castelán	Só castelán	Castelán	C = 10 Os dous = 4

Centro	Neno/a	Lingua dos proxenitores (cuestionario)	Lingua habitual do neno/a (cuestionario)	Lingua da entrevista (parte espontánea)	Lingua das imaxes
Rural P5	RH5P5-31	Castelán (pais venzolanos)	Castelán	Castelán	C = 14
	RM5P5-32	Galego	Galego	Galego (con castelanismos léxicos)	G = 4 C = 6 Os dous = 4
	RM5P5-33	Galego = avós (titores legais)	Castelán	Castelán	C = 6 Os dous = 8
	RM5P5-34	Galego	Galego	Galego	G = 9 C = 2 Os dous = 3
Rural P6	RH3P6-35	Só castelán	Só castelán	Castelán	G = 1 C = 12 Os dous = 1
	RM3P6-36	Só galego	Só galego	Galego	G = 12 Os dous = 2
	RH5P6-37	Máis galego	Máis galego	Metade en galego, metade en castelán.	G = 5 C = 9
	RM6P6-38	Só galego = pai Máis galego = nai	Máis castelán	Galego con intervencións en castelán	G = 12 C = 2
Rural P7	RM3P7-39	Máis galego = pai Só castelán = nai	Máis galego	Galego	G = 9 C = 5
	RH4P7-40	Máis castelán	Só castelán	Castelán	G = 1 C = 13
	RH5P7-41	Só galego	Galego	Galego	G = 13 C = 1
	RM5P7-42	Máis galego = pai Máis castelán = nai	Máis castelán	Alternando castelán e galego.	G = 4 C = 10

Táboa 2: Perfil lingüístico dos informantes e resultado da entrevista individual.

Como podemos observar na táboa, na primeira parte da entrevista, todo o alumnado dos centros urbanos respondeu total ou maioritariamente en castelán, a excepción dos casos 15 e 28. No caso do informante 15, na súa produción espontánea

predomina o galego e, de feito, os seus proxenitores declaran ser monolingües nesta lingua; ademais, este neno inclúese na única aula urbana da nosa mostra na que a titora emprega o galego como lingua vehicular. No que respecta á informante 28, trátase dunha nena que usa sempre o galego na parte espontánea e, aínda que os seus pais se declaran castelanfalantes, pasa moito tempo co seu avó, quen é monolingüe en galego. Polo tanto, comprobamos de novo a ruptura no proceso de transmisión interxeracional, pois contestan en castelán incluso informantes cuxos pais se declaran falantes de galego, como o 1, 14, 19 e 20, así como no caso das parellas mixtas. Isto non ocorre en cambio no hábitat rural, onde o alumnado da nosa mostra mantén a lingua familiar na parte espontánea da entrevista (casos 32, 34, 36, 37, 38 e 41; 39 e 42 como parellas mixtas), aínda que con introdución do castelán nalgunhas intervencións. Non obstante, a lingua familiar tamén se mantén cando se trata do castelán (casos 31, 35 e 40).

Con respecto á competencia léxica (segunda parte da entrevista), no hábitat urbano, algúns informantes intentan dicir a palabra en galego pero non o conseguen, como por ex. UM5P1-7, que di “oxos e ovexa”, ou UH5P1-8 e UM5P1-10, que din “botela”, casos que non contabilizamos como galego. No caso de UM5P1-10, a nena comenta “en castellano no, que es muy fácil”. Tamén é habitual que, ao intentar dicilo noutro idioma, ante a petición da entrevistadora, recorran ao inglés, sobre todo no caso das cores (“yellow” ou “red”).

Debemos destacar, ademais, tres alumnas pertencentes a familias galegofalantes (total ou parcialmente), que lles custa empregar vocabulario galego. É o caso de UM3P2-17, que ao preguntarlle a entrevistadora se sabía nomear algunha imaxe en galego, contesta “no sé ninguna”; ou UM3P2-19, que responde “es que no sé”, aínda que finalmente consegue dicir catro; ao igual que UM3P2-20, que igualmente di “no lo sé”. Por outra parte, UM3P2-18 reacciona intentando definir as palabras en lugar de nomealas, pero usando tamén “definicións” en castelán. Cómpre recordar que a entrevistadora en todo momento lles está falando en galego.

En definitiva, a influencia castelanizadora da escola, xunto cos outros axentes, parece ser suficiente no hábitat urbano para dar lugar o abandono do galego por parte dos nenos e nenas de familias galegófonas. En contraste, no hábitat rural non asistimos nestes primeiros chanzos educativos a unha galeguización clara do alumnado pertencente a familias castelanófonas, pero si ao mantemento do galego familiar.

5. Conclusións

O decreto actual establece para a etapa infantil o mesmo que o primeiro tras a LNL, isto é, a adecuación do profesorado á lingua materna predominante entre o seu alumnado. Non obstante, se o obxectivo é o bilingüismo temperán, o máis recomendable é o ensino na lingua menos prestixiada socialmente, é dicir, un programa de inmersión (total ou parcial), porque a lingua dominante xa conta con suficientes vías de entrada fóra da escola e, polo tanto, a súa competencia está garantida. En efecto, comprobamos na nosa

investigación que, tal como afirmaban Janeiro e Alonso (2013), “o decreto actual non aproveita a potencia normalizadora que pode acadar a escola como espazo receptivo para dar pulo á promoción de uso da lingua propia na etapa infantil.” É máis, podemos afirmar, a raíz dos resultados da nosa mostra, que a escola segue a funcionar como axente claramente castelanizador. O decreto vixente, coa súa ambigüidade e falta de concreción, prexudica, como era de esperar, a lingua máis débil, a lingua minorizada na sociedade, o galego, en favor da lingua dominante, o castelán. Isto ocorre de maneira contundente nos ámbitos urbanos, ao priorizar a lingua predominante entre o alumnado e dada a presenza maioritaria do castelán nas cidades. Aínda que o decreto establece para estes casos a introdución da outra lingua oficial, neste caso o galego, ao facer recaer a responsabilidade de como e cando facelo nos propios docentes, o resultado na práctica é que en moitos casos se obvia esta parte da lei.

En definitiva, tal como xa explicabamos noutro artigo, o decreto 79/2010 supón un programa de submersión para os galegofalantes de contornos maioritariamente castelanófonos, o que provoca polo tanto o abandono do galego no tránsito da familia á escola, como xa advertía hai anos o Consello Escolar de Galicia (2006) e denunciaban Monteagudo e Bouzada (2002: 61), ao poñer de relevo que nos ámbitos urbanos “os nenos de familias galego-falantes, na práctica, carecen do dereito a seren escolarizados na súa lingua, ante a pasividade xeral”. Máis de quince anos despois, semella que non avanzamos nada. Ademais, o decreto vixente tampouco contempla a aplicación de programas de inmersión para os castelanfalantes destes mesmos contornos, nin sequera de forma experimental.

No que respecta ao ámbito rural, a situación é algo mellor, xa que a lexislación si establece para estes contornos programas de mantemento. Pero non podemos desprezar a forza dos demais axentes de socialización, en especial a televisión, que están tamén a exercer unha alta presión castelanizadora.

A partir destes resultados, estamos a ampliar a nosa investigación no sentido de realizar estudos de caso lonxitudinais de alumnado pertencente a familias galegófonas e escolarizado en centros urbanos, así como entrevistas en profundidade a pais e nais, por unha parte, e profesorado pola outra, co fin de contar coas diferentes perspectivas de todos os axentes implicados no proceso.

En calquera caso, ante a gravidade da situación, consideramos urxente o seguimento da aplicación do decreto 79/2010, así como a realización dun estudo exhaustivo e en profundidade das súas consecuencias, por parte das autoridades competentes en materia lingüística.

Bibliografía

Costas, X. H. (coord.) (2009): *55 mentiras sobre a lingua galega*. Ames: Laiovento.

- Díaz Guedella, N. (2017): “A influencia do ensino no proceso de adquisición lingüística”, *Cumieira* 2, 85-104.
- Decreto 124/2007, do 28 de xuño, polo que se regula o uso e a promoción do galego no sistema educativo*, DOG 125, 29 de xuño de 2007, descargado de http://www.xunta.es/dog/Publicados/2007/20070629/Anuncio22C56_es.html [Consultado o 21 de marzo de 2018].
- Decreto 330/2009, do 4 de xuño, polo que se establece o currículo da educación infantil na Comunidade Autónoma de Galicia*, DOG 121, 23 de xuño de 2009, descargado de https://www.xunta.gal/dog/Publicados/2009/20090623/Anuncio24C76_gl.html [Consultado o 3 de xullo de 2018].
- Decreto 79/2010, do 20 de maio, para o plurilingüismo no ensino non universitario de Galicia*, DOG 97, 25 de maio de 2010, descargado de http://www.edu.xunta.gal/portal/sites/web/files/protected/content_type/advertisement/2010/05/25/20100525_decreto_pluringuismo.pdf [Consultado o 21 de marzo de 2018].
- Escandell Vidal, M. V. (2014): *Claves del lenguaje humano*. Madrid: Editorial Universitaria Ramón Areces.
- IGE (2013). *Enquisa Estrutural a fogares. Coñecemento e uso do galego. Ano 2013*. Santiago de Compostela: Instituto Galego de Estatística IGE. < https://www.ige.eu/web/mostrar_actividade_estadistica.jsp?idioma=gl&codigo=0206004>. [Consultado o 11 de abril de 2018].
- Iglesias Álvarez, A. (2017): “Programas de inmersión, mantemento e submersión das linguas en Galicia”, *Revista Galega de Educación* 69, 50-57.
- Iglesias Álvarez, A. (2018): “A adquisición da competencia bilingüe no alumnado de educación infantil en Galicia”, en M. Díaz, G. Vaamonde, A. Varela, Mª C. Cabeza, J. M. García-Miguel e F. Ramallo (eds.), *Actas do XIII Congreso Internacional de Lingüística Xeral*. Vigo: Universidade de Vigo, 459-466.
- Janeiro Espiñeira, X. L. e A. Alonso Álvarez (2013): “O decreto 79/2010: Penélope e a lexislación lingüística”, *A letra miúda – Revista de sociolingüística da CGENDL* 4, 1- 42.
- Lambert, W. E. (1981): “Un experimento canadense sobre desarrollo de competencia bilingüe: programa de cambio de lingua hogar-escuela”, *Revista de educación* 268, 167-177.
- Lei de Normalización lingüística* (1983): <http://www.boe.es/buscar/doc.php?id=DOG-g-1983-90056>. [Consultada o 3 de xullo de 2018]
- Loredo Gutiérrez, X. (2016): “Estabilidade e cambio de lingua de transmisión familiar nos usos lingüísticos da poboación infantil”, *Revista Galega de Educación* 65, 50-59.

Mesa pola normalización lingüística (2015): *Informe sobre a lingua galega na Educación infantil de 3 a 6 anos no curso 2015/16*. Publicado en: <<https://www.amesa.gal/wp-content/uploads/estudo-educacion-infantil-7-cidades-2015-final-pdf.pdf>>. [Consultado o 9 de abril de 2018].

Monteagudo, H. e X. Bouzada (2002): *O proceso de normalización do idioma galego. 1980-2000. Vol. II. Educación*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

Seminario de Sociolingüística (2016): *Lingua e sociedade en Galicia. A evolución sociolingüística 1992-2013*. A Coruña: Real Academia Galega.

Pinto, D. (2017): “O valor económico das linguas: percepcións da clase alta directiva de Galicia”, *Revista Galega de Filoloxía* 18, 133-158.

Plan Xeral de Normalización da Lingua Galega (2005), Xunta de Galicia, Consellería de Educación e Ordenación Universitaria, Dirección Xeral de Política Lingüística.

A MÚSICA COMO FERRAMENTA DE NORMALIZACIÓN LINGÜÍSTICA E CULTURAL: O CASO DE “SONÁRBORE”

*Music as a tool for linguistic and cultural normalization:
the case of “Sonárbore”*

Isabel Mociño-González
Universidade de Vigo
imocino@uvigo.es

Resumo

Dende que nacemos a música e a poesía forman parte da nosa vida. Na infancia ambas as dúas son esenciais para o coñecemento de un mesmo e do mundo que nos rodea. Tamén axudan a descubrir a cultura na que medramos e a identidade que nos configura como grupo social. Neste traballo faise un repaso pola evolución da música infantil dende o cancionero tradicional ata as propostas máis actuais de grupos especializados na música infantil. Prestamos especial atención á colección “Sonárbore” da editorial Galaxia, que dende o ano 2011 leva editados máis de trinta libros-disco para a infancia e se ten convertido nun referente da música familiar en Galicia.

Palabras chave: música, infancia, normalización lingüística, “sonárbore”

Abstract

Since we are born music and poetry are part of our life. In childhood both are essential for the knowledge of oneself and the world around us. They also help to discover the culture in which we grow and the identity that shapes us as a social group. In this work, a review is made of the evolution of children’s music from the traditional songbook to the most current proposals of groups specialized in children’s music. We pay special

attention to the “Sonárbore” collection of Galaxia, which since 2011 has published more than thirty books-disco for children and has become a benchmark for family music in Galicia.

Keywords: music, childhood, linguistic normalization, “sonárbore”

1. Relevancia da música e a poesía na infancia

Neste traballo detémonos na música e a poesía pensada para a infancia como etapa evolutiva do ser humano, por consideralas esenciais para a formación do gusto pola palabra, para o desenvolvemento das sensacións e dos sentimentos e para o dominio dos recursos lingüísticos como medio de expresión persoal (García Padrino 1990: 66). O cancionero infantil, primeiro contacto da infancia coa poesía musicada, é a mellor expresión da atracción que dende que nacemos sentimos polo ritmo e a cadencia das composicións repetitivas, das estruturas encadeadas, pola riqueza na versificación, a sinxeleza sintáctica e os elementais procedementos retóricos deste acervo cultural (Cerrillo 2004, 2007).

A través das formas iniciais dos arrollos e cancións de berce, das composicións líricas para desenvolver xogos de descuberta do corpo, de palmas, cancións de roda, de sortes... configúrase un amplo abano de propostas poético-musicais que contribúen ao desenvolvemento do sensorial, do emotivo, do lúdico, do afectivo e, por suposto, tamén do cultural e identitario, dado que todos os contidos están en función do propio xogo ao que acompañan. Configúrase así, unha herdanza de incalculable valor, o cancionero infantil que, ademais de propiciar o vínculo afectivo adulto-infancia, achega a lingua e a cultura de noso ás xeracións máis novas, facéndoas depositarias deste legado.

A dimensión sonora destas composicións líricas propicia traballar a palabra oída, que resulta fascinante para os máis pequenos: o ton, a afectividade da voz, a emoción que transmite o emisor e a tenrura que conteñen moitas das súas mensaxes espertan nelles toda unha serie de sensacións que viven moi intensamente, grazas ás súas ilimitadas posibilidades imaxinativas (Cerrillo 2003, 2007). Unha atracción polo texto poético que comeza moito antes da súa alfabetización e do seu coñecemento do que é a poesía, verificándose, sobre todo, a través da vertente sonora e rítmica (Ramos 2007: 79). Por que a esta dimensión sonora hai que engadir o acompasado movemento que promove a maior parte do repertorio, que ten nos xestos coas mans, as palmadas, os saltos, xiros, arrandeos... un elemento constitutivo máis. Da unión da palabra, do ritmo e do movemento deriva outro factor decisivo: a toma de conciencia do eu e o desenvolvemento de competencias motrices que inciden no autoconhecimento e na coordinación visomotora (Sarget 2003). É máis, a linguaxe musical é unha ferramenta imprescindible para traballar nos primeiros anos a conciencia fonolóxica, é dicir, desenvolver a habilidade metacognitiva de reflexionar e manipular os trazos estruturais da fala, destreza moi importante no complexo proceso da adquisición e dominio da lecto-escritura (Núñez e Santamarina 2014).

É por todo isto que a poesía e a súa vertente melódica e musical merecen toda a atención dos mediadores e educadores como instrumento lúdico e pedagóxico¹ (García Teijeiro 2010), tamén cultural e identitario, máis se cabe nunha situación tan preocupante como a que actualmente se dá co uso da lingua galega entre a infancia: a perda progresiva de galegofalantes que vai en aumento e a creba da transmisión interxeracional da lingua propia cada vez máis fonda, tal e como poñen de manifesto, entre outras fontes, o informe da Real Academia Galega, *Lingua e sociedade en Galicia (1992-2016)* (2018)², ou o informe da Mesa pola Normalización Lingüística, *A lingua galega na educación infantil de Galiza de 3 a 6 anos* (2017)³, no que se denuncia que preto dun 80% dos centros de educación infantil de ámbitos urbanos imparten as aulas maioritaria ou exclusivamente en lingua castelá.

Se as familias non transmiten a lingua e se a institución educativa a relega a un segundo plano ou a expulsa das aulas, non é mellor a situación derivada da influencia dos medios de comunicación de masas ou das múltiples opcións de lecer da infancia e a xuventude actual, consumidora de produtos culturais fundamentalmente en lingua castelá e incluso en inglés (péñese nos videoxogos, debuxos animados, filmes etc.).

Fronte ao progresivo descenso do uso da lingua entre as xeracións máis novas, na última década produciuse en Galicia un fenómeno que merece atención polo inédito e significativo para a normalización da lingua e cultura de noso: a proliferación de grupos e colectivos especializados na música infantil e familiar. Esta eclosión de propostas de alta calidade non son froito da casualidade, senón debedoras dun movemento cultural de base que transcendeu o amator para puxar pola profesionalización. Un camiño nada sinxelo, pero que adquiriu unha importante visibilización a través da edición de libros-disco, presentes nos catálogos de moitas das editoriais galegas especializadas en literatura infantil e xuvenil, as cales souberon aproveitar a inclinación natural de nenas e nenos pola música e a palabra rimada, conscientes de ofrecer unha ferramenta eficaz no achegamento á cultura propia. É esta unha vía de normalización lingüística e cultural que colocou no mercado múltiples propostas de alta calidade literaria e estética, ademais de dalas a coñecer a través de concertos en directo por vilas e cidades de todo o territorio galego, así como en numerosas propostas audiovisuais na rede, que teñen acadado uns índices de visitas insólitos no noso contexto.

---

1 O valor da educación musical está a ser reivindicado por diferentes colectivos, conscientes da súa relevancia para a formación integral na infancia e xuventude, como por exemplo a Confederación de Asociaciones de Educación Musical (COAEM).

2 Ver máis datos en <https://academia.gal/documents/10157/704901/Lingua+e+sociedade+1992-2016> (consultado o 27 xuño 2018).

3 Que se pode consultar e descargar en <https://www.amesa.gal/informes/informe-sobre-lingua-galega-na-educacion-infantil-de-galiza-de-3-6-anos-curso-20162017> (consultado o 27 de xuño de 2018).

2. Do cancionero infantil galego ás primeiras mostras de poesía musicada en Galicia

O cancionero infantil galego tradicional conta cun rico elenco de composicións líricas que configuran as primeiras experiencias literarias recibidas pola nenez a partir do canto ou do recitado, unha serie de rimas e ritmos, de cantigas que transgreden os vocábulos comúns e provocan o gozo estético polo seu carácter lúdico. A preocupación por fixar na escrita un legado eminentemente oral e difundilo para o seu coñecemento entre os potenciais destinatarios deuse xa de modo esporádico nas publicacións do Rexurdimento, pero sobre todo a inicios do século XX en publicacións como o *Boletín de la Academia Gallega* na súa sección “Folk-lore” ou na revista *Nós*, cuxa sección “Arquivo filolóxico e etnográfico de Galiza”, acolleu “Recitado para nenos”, asinado por Vicente Risco, e “Ditos, xogos e costumes dos nenos”, recollidos por Francisco Lanza (Roig 2000, 2015; Roig, Neira e Agrelo 2009).

Estas primeiras mostras textuais⁴ tiveron continuidade superada xa a segunda metade do século XX, por mor da ruptura que supuxo o levantamento militar que provocou a Guerra civil española e a posterior implantación da ditadura franquista. De feito atopamos a primeira recompilación de lírica da transmisión oral en 1967 cando saíu do prelo *Cantos de Nadal, Aninovo e Reis* (Castrelos), ordenada e prologada por Xosé María Álvarez Blázquez. Unha obra que ben puido ser do gusto dos máis novos polo ludismo, a musicalidade e o ritmo, ademais da súa utilidade para os mediadores.

Nestes anos o cancionero popular infantil tamén foi a base para as reescrituras de creadoras pioneiras como as irmás Pura (Ourense, 1918-2006) e Dora Vázquez (Ourense, 1913-2010), do que deixaron boa mostra nas súas obras *Rondas de Norte a Sur: poesía infantil* (Caixa de Aforros de Ourense, 1968), *Un poema cada mes* (La Región, 1969), *Campo e mar aberto. Contos, poemas e textos galegos pra ler os nenos* (Celta, 1975) e, sobre todo, *Oriolos neneiros. Poesía infantil galega* (La Región, 1975)⁵, no que ambas as mestras achegan dende cancións de berce e xogos dos primeiros anos ata panxoliñas, cantigas de Nadal e formas poéticas que experimentan coas palabras, coa musicalidade e os ritmos en ecolalias, onomatopeas, anáforas, comparacións... que demostran o gran dominio poético destas creadoras no emprego de imaxes animistas e da vangarda hilozoísta (Blanco 1991: 203).

Entre as voces pioneiras na (re)creación da lírica para a infancia é de salientar unha das figuras máis relevantes pola vinculación da súa poesía e a música nesta década.

4 Entre as que habería que facer referencia tamén a volumes como o de Amador Montenegro Saavedra, *Fábulas i-epigramas* (1892) e *Fábulas galaico-castellanas* (1897, 1912), no que recrea composicións rimadas de intencionalidade didáctica e moralizante que dedica ao lectorado infantil e nas que, asumindo a militancia rexionalista, ofrece un conxunto de composicións en liña coa poesía popular galega, alén de incidir na problemática cultural, política e social (Agrelo e Mociño 2007; Roig 2015).

5 É de sinalar tamén neste momento a recolla que levou a cabo Paco Martín, coa axuda dos escolares de Bretoña, que viu luz no volume *O libro das adiviñas* (Akal, 1975), que recompila máis de trescentas cincuenta composicións para o seu uso pedagóxico nos centros escolares.

É o caso do poeta Manuel María (nome literario de Manuel María Fernández Teixeiro, Outeiro de Rei, Lugo, 1929-A Coruña, 2004), cuxos poemarios *Os soños na gaiola: versos pra nenos* (Cartonajes Amni, 1968) e *As rúas do vento ceibe. Versos pra nenos* (Xistral, 1979) foron obxecto de recorrentes versións musicais ao longo do tempo⁶. O primeiro serviu de inspiración a músicos como Suso Vaamonde, quen gravou un dobre LP homónimo en 1978, no que se recollen vinte e cinco poemas musicados. Este traballo discográfico⁷ foi recoñecido como o mellor disco infantil do ano polo Ministerio de Cultura e distinguido polo suplemento “*Babelia*” do xornal *El País*. Outros poemas formaron parte dos repertorios de grupos musicais galegos que nestes anos xurdiron ao redor do movemento da “canción protesta” (Seoane 2014), caso de Voces Ceibes, Fuxan os Ventos ou a cantante María Manuela quen, despois dun sinxelo coas cancións “Pedro Chosco” e “Ana Mariña”, publicou os discos *Panxoliñas* (1977), *Cantigas para nenos e neneiros* (1979)⁸ e moitos anos despois *Imos cantar xuntos* (Xerais, 1991), traballo de música infantil realizado coa colaboración do grupo Leticia do Colexio Manuel Masdías de Caranza.

3. O lento camiño cara á normalización da música familiar en Galicia

Coa instauración da democracia e dentro do marco legal derivado da aprobación do Estatuto de Autonomía (1981) e da Lei de Normalización Lingüística (1983) viron a luz traballos como *Cantarolas para a xente miúda* (1986), de Suso Vaamonde, con textos de Xosé Neira Vilas; ou *Romance. Historia da lingua galega* (Sons Galiza, 1988), de A Quenlla, con textos de Darío Xohán Cabana e música de X. Luís Rivas Cruz. Entre as iniciativas que botaron a andar nesta década cabe salientar polo seu papel normalizador da lingua entre a infancia a través da música a “Cantareliña”, festival de agrupacións musicais de nenas e nenos de toda Galicia promovido polo colectivo Saraibas, que fomentou o contacto coa lingua e a posta en valor do patrimonio cultural entre as xeracións máis novas, proxecto no que contou coa colaboración da Dirección Xeral de Cultura dunha Xunta de Galicia que se viña de poñer en marcha. Boa mostra da perspectiva ideolóxica que promovía esta iniciativa é o título dos discos que se editaron, como *Cantareliñas 1 e 2. Mentres canten os meniños Galicia será inmorrente*.

O grupo Saraibas ademais de manifestar que esta iniciativa nacera para ser unha festa, para facer que nenas e nenos cantaran xuntos, que compartiran experiencias, se encariñaran coa terra, apreciaran a fala, a lingua e os costumes por medio do canto, o ritmo e a expresión corporal, tamén sinalaban que o máis importante era:

6 Ademais de que o propio creador foi promotor do selo discográfico Edigsa-Xistral (1968-1983), que publicou dezaseis discos da chamada “Nova Canción Galega”. Ver máis información en: <http://cancionypoema.blogspot.com/2012/10/el-colectivo-voces-ceibes-y-los-poetas.html>

7 Reeditouse da man da AELG, AS-PG, CIG e a MESA pola Normalización Lingüística en 2006 acompañado dun libreto con propostas didácticas para traballar coa lingua e a música de cada composición.

8 Con músicas de Miguel Varela e poesías de Rosalía de Castro, Emilia Pita, Manuel María e Ana Caxiao.

Axudar a reconciliar os nenos de Galicia coa súa fala mediante o canto, conquistar o aprecio polo propio mercede a unha harmonía interna que non sexa lograda con imposicións e á forza; queremos que os nenos canten e que cantando amen a vida, o mundo en que se desenvolven, a terra que os viu nacer, o universo enteiro que os abraia coa súa inmensidade. Por eso é bo que os nenos canten, que aprendan a fala da música, que é a fala da terra e do pobo e tamén é bo que canten xuntos, que saiban que unha voz non é case que nada sen a suma de outras voces, que o futuro dun pobo é coma esa cantareliña na que cada unha das voces, sen perda do seu valor persoal, intégrase no conxunto da melodía que é a obra de todos (Iris Producións 2012).

Estes obxectivos de normalización foron os que guiaron na década seguinte outro fito ineludible no percorrido pola evolución da música entre a infancia e o seu valor normalizador da lingua e a cultura galegas: o *Xabarín Club*. Trátase dun programa da compañía da Radio Televisión de Galicia que botou a andar o 18 de outubro de 1994 e que segue en emisión. É probablemente un dos programas de entretemento infantil máis lonxevos da televisión no marco ibérico, que na década dos anos noventa chegou a contar con cento cincuenta mil nenas e nenos afiliados ao seu club de seguidores/as. Ademais, tal como sinala Manuel Gago (2016: 337-339), foi unha aposta clara pola música galega contemporánea, ao se converter nunha plataforma de lanzamento insólita para grupos do pop e o rock, como: Siniestro Total, Víctor Coyote, Heredeiros da Crus, Blood Filloas, Os Diplomáticos de Monte Alto, Aerolíneas Federales, The Killer Barbies ou Nación Reixa, introducindo mesmo bandas do mundo lusófono. A edición de cinco discos titulados *A cantar con Xabarín* e as “XabaXiras” propiciaron un espectáculo itinerante por vilas e cidades galegas de enorme éxito entre a xuventude, que atopou na rebeldía e inconformismo das variadas propostas deste programa unha vía de identificación co propio e a modernidade (Camino 2017), nun dos proxectos transmedia máis relevantes das últimas décadas, capaz de actualizar conceptos, inserir a lingua galega no circuíto internacional⁹ e

poida que fose inspirador de determinados fenómenos, como o auxe da BD galega [...]. Galicia vive unha efervescencia creativa en banda deseñada ou audiovisual que se cadra se deba aos chuviosos seráns nos que un simpático porco bravo acompañaba as merendas de volta ao cole (Gago 2016: 339).

Nesta década dos anos noventa tamén viron a luz traballos como *Arrolín arrolán* (Sons Galiza, 1994) e *Vente vindo, ven cantando* (Fontel, 1996), ambos de Uxía López e Manuel Rico Vereá; *Polo correo do vento* (Xerais, 1997), de Leticia, grupo fundado no colexio público Manuel Masdías de Caranza (Ferrol), baixo a dirección de Xosé Lastra. A eles hai que sumar o labor pioneiro do grupo Migallas, que no seu traballo *Canta connosco!* combina as potencialidades da dramatización, da contística e da música. Durante décadas este dúo, formado por Carlos Yus e María Campos, percorreu dúcias de centros educativos, concellos, auditorios, asociacións e todo tipo de colectivos culturais achegando a música á infancia e con ela a lingua e cultura galegas. Mostra da pervivencia e éxito deste traballo entre o público máis novo é a súa reedición en 2016 da man de Kalandraká para conmemorar os vinte anos da edición orixinal. Trátase dun libro-disco de coitado deseño, no que salienta o traballo ilustrativo, colorista e persoal

9 Un impacto social que levou á convención de se referir ás xeracións que na actualidade teñen entre 25 e 40 anos como “Xeración Xabarín” (Quiroga 2009; Pérez Pena 2013, 2017).

de Óscar Villán, a esclarecedora introdución de Manuela Rodríguez e as divertidas letras dos doce temas musicais recollidos no CD, que ademais se poden cantar no karaoke ou gozar a través dos vídeos do DVD gravados no verán de 2016 en diferentes lugares da provincia de Pontevedra. Trátase dun versátil instrumento para traballar de xeito lúdico e interdisciplinar, demostrando que as súas cancións, malia o paso do tempo, non perderon frescura nin interese (Mociño 2017).

4. A eclosión de grupos musicais para o público familiar

Nos primeiros anos do século XXI o panorama da música infantil galega non experimentou grandes cambios, agás polo feito de que xurdiu outro grupo pioneiro que ía marcar o devir da música infantil en lingua galega nos anos seguintes: Mamá Cabra, un grupo estable que dende o ano 2000 produciu máis dunha ducia de espectáculos musicais para os máis novos, cuxo xerme foi a necesidade de crear cancións para as clases de Educación musical da súa vocalista, Gloria Mosquera Roel. O seu primeiro traballo foi *Cantos rodados* (Primerapersona, 2002), no que puxeron música a composicións dalgúns dos poetas máis relevantes das últimas décadas na literatura infantil galega, como Antonio García Teijeiro, Concha Blanco, Ana María Fernández, Antón Cortizas, Helena Villar Janeiro ou Gloria Sánchez. A dilatada traxectoria de Mamá Cabra converteunos nunha referencia no panorama musical infantil en Galicia e serán eles os que, como veremos, inauguren unha das coleccións de libros-disco máis relevantes das últimas décadas, “Sonárbore” de Galaxia.

Á par destas agrupacións estables, tamén houbo algúns outros colectivos que fixeron as súas achegas á música infantil con traballos puntuais. É o caso do grupo de teatro infantil Touporrotou, creado en 2003, que editou o libro-CD *Vicentinho e as árbores da paz*, e, sobre todo, da Asociación de Gaiteiros Galegos e Pai Música que publicaron dous excelentes traballos: *Cantos para o Nadal. Quiquiriquí!* (2006) e *Pelo gato 24* (2008). Ambos os proxectos presentan un libreto, un CD e un DVD nos que se ofrece música tradicional, adaptada aos novos gustos da infancia. No primeiro, os trece temas xiran ao redor das tradicións propias do Nadal: as panxoliñas, nadais, aguinaldos, cantos, danzas e rondallas de reis, o tizón de nadal... na voz de Guadi Galego, Ugía Pedreira, Uxía Senlle, Pilocha, Tino Baz e Mini e Mero, configurando unha viaxe á esencia dos costumes propios desta época do ano. O seu valor divulgativo e didáctico queda patente nos personaxes protagonistas, un avó e os seus netos que guían aos máis novos polos vídeos e propostas interactivas para (re)descubrir e valorizar a identidade cultural galega. No caso do segundo, *Pelo gato 24*, tamén se reúnen trece temas da tradición oral para achegalos á infancia nas voces de Leilía, Fuxan os Ventos, Migallas, Xabier Díaz, Sonia Lebedynski, Mercedes Arribe ou Xurxo Souto. Como sinalan os directores musicais deste proxecto, Paulo Nogueira e Magoia Bodega (2010: 20-21), con estes traballos ofrécese un recurso de música tradicional infantil atractivo, suxestivo e motivador; unha ferramenta de calidade para o tratamento da música tradicional nas aulas; aproxímase o repertorio tradicional infantil ao público e foméntase unha actitude de valoración e respecto cara á música e a lingua.

Superada a primeira década do século, o sistema editorial galego fixo patente a súa capacidade e interese por ofrecer produtos culturais nos que a música é un elemento fundamental. A partir deste momento proliferaron proxectos multidisciplinares que tiveron a súa mellor expresión no formato de libro-disco no que conviven diferentes linguaxes: a textual, a visual e a sonora, polo que se comezou a dar a coñecer o traballo de numerosos grupos e colectivos moi activos e innovadores.

Entre as editoriais, cabe citar o labor de Kalandraka, que publicou a colección “Sondeconto” (2000), composta por relatos acompañados da súa versión musicada; “Óperas” (2009), colección na que a literatura, a música e a arte se combinan para provocar o interese dos máis novos polo xénero da ópera, de aí que se seleccionen títulos tan populares como *Turandot*, *Aida*, *O elixir do amor*, *Orfeo e Eurídice*, *O barbeiro de Sevilla* e *A frauta máxica*; ademais dos libros-disco de coidado formato *Tic Tac* (2009), de Pablo Díaz, ilustrado por Marc Taeger; *Na punta do pé* (2010), de Pesdelán, ilustrado por João Vaz de Carvalho; *Pan de millo* (2013), de Migallas, ilustrado por Dani Padrón; *Non hai berce coma o colo* (2014), de Paulo Nogueira e Magoia Bodega, ilustrado por Mariona Cabassa; ou *Brinca vai!* (2014) e *Radio BuleBule* (2017), ambos de Paco Nogueiras e ilustrados por David Pintor.

A editorial Galaxia creou as coleccións “Árbore. Musicontos” (2008), libros-CD nos que a música da Real Filharmonía de Galicia acompaña as diferentes historias; e “Audiocontos” (2009), que reúne versións dunha selección de contos de autores clásicos transcritos en papel e narrados nun CD, como os irmáns Grimm ou Charles Perrault, xunto a outros de raizame popular, o que favorece o acceso a estas historias a través da súa versión oral. Edicións Xerais de Galicia publicou propostas como *A caza do Ghazafello* (2011), de Denis M., Marcos Paino e Valentín Torrado, con ilustracións de Sara López; *A miña primeira Rosalía* (2013), de Xiana Lastra, Xosé Lastra e María Manuela, que conmemora o 150 aniversario da poeta; ou *A música das árbores* (2014), de Anxo Moure e Servando Barreiro. A editorial OQO reuniu nos volumes *Contos en cantos* (2008) e *Máis contos en cantos* (2017) versións musicais dalgunhas das historias dos seus álbums ilustrados máis coñecidos, como é o caso de *Corre corre cabaciña*, *Chocolata*, *A princesa do Caurel*, *Carabuñas*, *A mellor sopa do mundo...* Versións musicais cantadas por Almudena Janeiro, quen lle imprime así un carácter máis lúdico ás múltiples historias tradicionais de todo o mundo que recrean estes volumes¹⁰.

Outros exemplos da aposta pola música para a infancia son traballos como: *O año pitaño* (Pai Edicións, 2011), con doce poemas musicados de creadoras como Ana María Fernández, Marica Campo, Xosé M.ª Álvarez Blázquez, Darío Xohán Cabana, Xosé Rodríguez Ferrer e Yolanda Castaño; *Xogos musicais* (2013), de Luís Prego e ilustracións de María Iglesias; *Té, chocolate, café* (2014), de Golfiños, ilustrado por Beatriz Liz de Cea; *A banda dos cueiros* (2015), do grupo homónimo e ilustracións de David Rodríguez; *Fíos do querer* (2016), de Cé orquestra pantasma e ilustracións de

10 Cfr. con “Música gravada para as escolas”, da Biblioteca Bre Segade. Disponible en <https://www.edu.xunta.es/biblioteca/blog/files/musicagalega.pdf> (consultado o 20 maio 2018).

Cristina Ouro; ou *Gatuxo* (2014) e *A nena e o grilo* (2010), ambos os dous de Magín Blanco e ilustracións de Erica Maradona. Estas e outras moitas propostas¹¹ recollen un amplo abano de composicións musicais para a infancia e poñen nas mans dos mediadores (pais, nais, docentes, animadores culturais) un instrumento eficaz e diverso para acompañar os primeiros anos, para gozar coa descuberta do mundo e facelo a través da lingua galega. En todos estes traballos está moi presente o cancionero infantil, que aparece actualizado, versionado e adaptado aos gustos e estilos dos creadores e creadoras que forman parte destes proxectos, pero sempre vivo e versátil, pois en moitos casos ofrécense explicacións para guiar os adultos no goce da música e dos xogos cos máis novos.

De entre todas as propostas merece unha especial atención a colección “Sonárbore” de Galaxia, tanto polo volume de traballos editados (supera a trintena) coma polo impacto e repercusión que teñen acadado moitos dos seus títulos. Un amplo e diverso repertorio no que conflúen estilos moi heteroxéneos, tanto polo amplo abano de agrupacións, coma polas propostas, os potenciais destinatarios ou a lectura visual que propician estes libros-disco, todos con CD musical e moitos deles tamén con DVD, configurando unha aposta inédita no panorama galego pola unión da música e a literatura para a infancia.

4.1. “Sonárbore”: exemplo de calidade musical, estética e literaria

A partir do nome dunha das máis emblemáticas coleccións de literatura infantil de Galaxia, “árbore”, precedido do lexema que remite cara á música como soporte fundamental das propostas, “son”, naceu a colección “Sonárbore”, cuxo principal obxectivo foi a aposta pola unión da música e da literatura para toda a familia en lingua galega. O primeiro traballo editado en 2011 foi *Ola, ola, la!*, de Mamá Cabra, ao que seguiron nestes oito anos unha trintena de títulos que teñen achegado un rico repertorio musical en lingua galega á infancia e xuventude. Moitos dos traballos incluídos nesta colección acadaron un insólito nivel de popularización entre os seus seguidores, tanto polo número de exemplares vendidos, coma pola concorrida asistencia aos seus concertos, así como pola visibilización que a través das redes teñen os seus videoclips.

A aposta pola imaxe, por producións de alta calidade e a innovación, o humor e o ludismo, xunto coa heteroxeneidade de estilos, fixeron dos produtos desta colección un referente ineludible de familias e docentes na música infantil. Mostra do seu impacto social son os datos de visualizacións que teñen algúns dos vídeos na canle homónima en Youtube¹², onde se poden gozar en aberto de dúcias de propostas audiovisuais (vi-

11 Ver información destas e outras propostas en <http://musicaengalego.blogspot.com/2014/07/infantil.html> (consultado o 28 xuño 2018). Tamén é de interese como ferramenta didáctica e para coñecer outras versións musicais de temas da tradición oral seleccionados nalgúns dos traballos citados recursos en liña como *Orella Pendella* (<https://orellapendella.gal/>) ou Son de poetas (<http://sondepoetas.blogspot.com/>).

12 Ver en <https://www.youtube.com/channel/UCtWyi9gk0RlyV2T3Gng8kjg>.

deoclips) dos diferentes traballos publicados. Casos como as cancións “Eu teño alguén” (con máis de 370 mil visualizacións), “O galo canta” (máis de 260 mil), “Fun ao mercado” (máis de 227 mil) ou “A miña tía”, “Lúa” e “A horta de Balbina” (que se aproximan ás 200 mil), entre outras moitas, demostran o altísimo nivel de popularización entre os usuarios galegos/as, que tamén as poden seguir a través das redes sociais facebook, twitter ou soundcloud.

Grupos como Mamá Cabra, María Fumaça, Pitusa Semifusa, as Maimiñas, Gramola Gominola, Chuches Amil, Pirilampo, Oviravai... e solistas como Susa Herrera, Uxía, Pablo Díaz, Sérgio Tannus, Charo Pita... fixeron desta colección unha iniciativa editorial inédita no contexto galego e incluso en contextos lingüísticos próximos.

4.1.1. Algunhas características definidoras da colección

O proxecto que define a colección “Sonárbore” destaca pola posta en valor da música en lingua galega dirixida á infancia e ao público familiar. Pero cada unha das obras que edita destaca, sobre todo, polo coidado editorial. Son libros ilustrados de gran formato, similares aos álbums, de capa dura e alta calidade material, tanto na gramaxe do papel coma nas ilustracións a toda páxina e cor. Neles, ademais de se ofrecer as letras de cada un dos temas musicais que reproducen os CDs, aparece a proposta ilustrativa que ofrece unha lectura visual e dá unidade aos traballos, que manteñen a través do libro a esencia do diálogo musical, visual e textual, pois en moitos casos as obras propician xogos que transcenden o musical para desenvolver viaxes, historias e aventuras con personaxes protagonistas que poden ser traballados de forma paralela ás cancións. A isto hai que sumar as versións audiovisuais que se ofrecen nos DVDs ou a través da rede, que propician a aprendizaxe das letras das cancións, os bailes e o xogo musical, ademais da posta en valor das industrias de produción audiovisual en Galicia.

A heteroxeneidade, a mestizaxe e a diversidade de estilos é outro dos valores da colección, polo que responde aos gustos e intereses dun amplísimo abano de público destinatario, que vai dende as cancións para bebés a temas próximos á preadolescencia e xuventude, pasando polo público adulto en xeral, que é o que selecciona, merca e recomenda¹³. Ademais, a maior parte dos traballos amosan unha clara vontade de diálogo entre o patrimonio popular e tradicional e a modernidade, presente na selección de temas e motivos das cancións, na linguaxe visual dos libros, con ilustradores consagrados e novos valores, ou na produción dos vídeos, nos que predomina o humor, o ludismo e a ruptura de estereotipos e prexuízos.

Outra das características das propostas audiovisuais de “Sonárbore” é a sensibilidade e atención á diversidade, tal como amosan boa parte dos seus vídeos, nos que está

---

13 Non se esqueza que unha das características que define os produtos da Literatura Infantil e Xuvenil é a existencia dun “dobre destinatario”, adulto-infancia, polo que ten que responder ás expectativas de ambos.

presente a perspectiva inclusiva, ao empregar diferentes linguaxes para a comunicación e combinar a oralidade cos pictogramas, cos subtítulos e coa linguaxe de signos, nunha atención á diversidade comunicativa integrada con total naturalidade.

De atendermos os contidos que abordan as cancións presentes nos diferentes traballos, podemos establecer unha serie de liñas vertebradoras que definen a colección ata o momento, como son:

- A recreación de formas e contidos propios do universo infantil, como os arrollos, os xogos lingüísticos e os motivos dos animais e a natureza como descuberta do mundo da infancia, como *Unha viaxe polo mundo* (2014), de As Maimiñas, ilustrado por Patricia Castelao; *Un conto ao revés* (2015), de Chuches Amil, ilustrado por Javi Prieto; ou *Serpe de cristal* (2018), de Pirilampo, ilustrado por Federico Fernández.
- A recuperación de elementos da nosa tradición, especialmente pola recreación de formas propias de festividades como o Nadal e os Reis a través de panxoliñas, doutras festas como o San Xoán ou o Samaín, pero tamén de personaxes tradicionais como o Apalpador e romances populares como o de “O piollo e a pulga”, como en *Toc Toc* (2014), de Pablo Díaz, ilustrado por Nuria Díaz, Premio Martín Codax de Música Infantil 2014.
- A aposta por dar a coñecer a poesía de creadoras e creadores considerados clásicos contemporáneos da nosa literatura, nalgúns casos con traballos completos ao redor das súas obras, como é o caso de Rosalía de Castro no volume *Rosalía pequeniña* (2013), de Uxía; ou de Manuel María en *Canta o cuco* (2015), *Teatro de guiñol* (2016), de Pirilampo. A estes hai que sumar as versións musicais de poemas que se inclúen en diferentes traballos da produción de autores como Antonio García Teijeiro, Helena Villar Janeiro, Gloria Sánchez, Ana María Fernández, Antón Cortizas, presentes en *Xa me tardan estes magos* (2011), *Bicos de música* (2013) e *Estación Nadal* (2014), de Mamá Cabra.
- A diversidade como elemento caracterizador da sociedade, a visualización da diferenza e das necesidades específicas como unha forma de concienciación social que leve a unha inclusión real para lograr a superación de prexuízos. Un dos exemplos máis paradigmáticos é o proxecto María Fumaça, que ata o momento publicou tres volumes (*María Fumaça... cantar e bailar para ser máis feliz!!!*, 2013; *Xiqui Xoque Fiú Fiú*, 2015; *Aire*, 2016), cuxa repercusión social se reflicte tanto no número de vendas dos seus traballos¹⁴, coma polos premios recibidos, entre eles o Premio da Crítica 2016.

14 De feito en 2017 fíxose unha edición especial para conmemorar os cinco anos de traballo da agrupación cunha selección de temas baixo o título de *As que máis molan!* agora cun formato máis pequeno e manexable, próximo ao tamaño convencional dun cd de música.

- A integración coa lusofonía, nun diálogo intercultural que propicia un maior coñecemento a unha lingua e cultura próximas, como son a portuguesa e brasileira, presente en traballos como o citado *María Fumaça* (2013) e tamén *Alegría!* (2015), de Sérgio Tannus.

Por último, a colección “Sonárbore” nos seus nove anos de vida e a trintena de traballos editados ata o momento é, sen lugar a dúbidas, un importante axente de normalización da lingua e da cultura propias de Galicia entre as xeracións máis novas, que nalgúns casos teñen o seu primeiro contacto con ela a través destas obras. Pódese dicir que “Sonárbore” está a desenvolver un importante labor normalizador, comparable ao que tivo no seu momento a música do *Xabarín Club*, aínda que agora minimizado polo impacto doutras industrias culturais foráneas e hábitos de lecer máis diversos. Aínda así, é moi de valorar o poder destas propostas para o fomento e goce compartido de adultos e infancia, nunha (re)descuberta do propio e dun mesmo.

5. Conclusións

Por todo o sinalado, a música dirixida á infancia é un potente instrumento cara á normalización da lingua e cultura galegas no seo das familias, un recurso de inesgotables potencialidades para docentes e mediadores que poden traballar a educación artística, a educación literaria, a expresión dramática... a través destas obras, pois sabido é que a música como experiencia sensorial favorece o equilibrio no desenvolvemento psicomotor, cognitivo e emocional, contribuíndo ao desenvolvemento de aspectos como a lateralidade, a espacialidade, a linguaxe, a adquisición de vocabulario, a memorización, a socialización, a creatividade, a orixinalidade e un sen fin de aspectos que inciden no desenvolvemento integral das persoas, de aí que debería estar moito máis presente no día a día da escola.

A aposta na actualidade por este tipo de obras significa un contacto en positivo coa lingua a través de libros que están pensados para ler, ver, escoitar e sobre todo para compartir. Esta unidade do proxecto, así como a súa heteroxeneidade, contribúe á súa capacidade de cohesión entre os máis novos. Levar estas obras ás aulas e ás familias, significa gozar e contaxiar o gusto pola música, identificarse coa herdanza cultural do pobo no que nos desenvolvemos como individuos sociais e desenvolver aprendizaxes significativas, á vez que valorizacións do propio, perspectivadas dende a transversalidade, o dinamismo e a formación integral.

Bibliografía

Agrelo, Eulalia/ Isabel Mociño (2017): *Obra narrativa en galego de Amador Montenegro Saavedra*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades/Xunta de Galicia.

- Araguas, Vicente (1991): *Voces ceibes*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Blanco, Carmen (1991): *Literatura galega de muller*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Camino, Javi (2017): «Xabarán Club, los años dorados del porco bravo», en *Notodo.com*. Disponible en <http://www.notodo.com/cine-y-tv/xabarin-club.htmlv> [Consulta 25/06/2018].
- Cerrillo, Pedro (2003): «Hacia una didáctica del cancionero infantil: un nuevo marco para la recepción de la lírica popular infantil», en A. Mendoza, A. / P. Cerrillo (coords.). *Intertextos: aspectos sobre la recepción del discurso artístico*. Cuenca: Ediciones de la UCLM, 99-122. Tamén en *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes* (<http://www.cervantesvirtual.com/obra/hacia-una-didactica-del-cancionero-infantil-un-nuevo-marco-para-la-recepcion-de-la-lirica-popular-infantil/>) [Consulta 10/05/2018].
- Cerrillo, Pedro (2004): «Literatura y juego: Las canciones escenificadas infantiles», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* LIX, 2, 175-194.
- Cerrillo, Pedro (2007): «Sobre el aprovechamiento didáctico del cancionero infantil», en *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes* (<http://www.cervantesvirtual.com/obra/sobre-el-aprovechamiento-didctico-del-cancionero-infantil-0/>) [Consulta 10/05/2018].
- Cerrillo, Pedro (2011): «Cancionero popular infantil: intertextualidad e hipotextos de lectura», texto lido no II Simposio Internacional sobre “Perspectivas de innovación e investigación en formación receptora: leer hipotextos”, en <https://blog.uclm.es/pedrocesarcerrillo/2015/11/10/cancionero-popular-infantil-intertextualidad-e-hipotextos-de-lectura/> [Consulta 17/05/2018].
- Gago, Manuel (2016): «Xabarán Club», en R. Villares (ed.): *Galicia 100. Obxectos para contar unha cultura*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Accesible en: http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2016_100-Galicia-cen-Obxectos-para-contar-unha-cultura.pdf [Consulta 17/05/2018].
- García Padrino, Jaime (1990): «La poesía infantil en la España actual», en P. Cerrillo / J. García Padrino (coords.): *Poesía infantil: teoría, crítica e investigación*. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, 65-85.
- García Teijeiro, Antonio (2009): *A poesía necesaria*. Vigo: Galaxia.
- Iris Produccións (2012): «Promo Cantareliña 1989». Disponible en <https://www.youtube.com/watch?v=GSjzGDd9UGk> [Consulta 17/05/2018].
- Mociño, Isabel (2017): «Canta connosco! », *Revista Galega de Educación* 69, 99.
- Nogueira Porto, Paulo / Magoia Bodega Pérez (2010): «O Quiquiriquí e Pelo Gato 24: dúas propostas de música tradicional», *Revista Galega de Educación* 47, 20-21.
- Núñez Delgado, Mª Pilar / María Santamarina Sancho (2014): «Prerrequisitos para el proceso de aprendizaje de la lectura y la escritura: conciencia fonológica y destrezas orales de la lengua», *Lengua y Habla* 18, 72-92.

- Pérez Pena, Marcos (2013): «A potencia da ‘Xeración Xabaráin», *Praza Pública*. Disponible en <http://praza.gal/cultura/3868/a-potencia-da-xeracion-xabarin/> [Consulta 21/06/2018].
- Pérez Pena, Marcos (2017): «Esa Xeración Xabaráin hoxe é o sector máis activo da sociedade e iso incrementa a importancia do programa», *Praza Pública*. Disponible en <http://praza.gal/cultura/14069/esa-xeracion-xabarin-hoxe-e-o-sector-mais-activo-da-sociedade-e-iso-incrementa-a-importancia-do-programa/> [Consulta 21/06/2018].
- Quiroga, Lucía M. (2009): «Larga vida al Xabaráin», *El País*, 16 abril. Disponible en https://elpais.com/diario/2009/04/16/galicia/1239877104_850215.html [Consulta 21/06/2018].
- Ramos, Ana Margarida (2007): *Livros de Palmo e Meio. Reflexões sobre Literatura para a Infância*. Lisboa: Caminho.
- Ramos, Ana Margarida (2014): «Ilustrar poesía para a infancia: entre as rimas cromáticas e as metáforas visuais», *Ocnos* 11, 113-130. Disponible en https://www.revista.uclm.es/index.php/ocnos/article/view/ocnos_2014.11.06 [Consulta 02/05/2018].
- Roig Rechou, Blanca-Ana (coord.) (2015): *Historia da Literatura Infantil e Xuvenil Galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Roig Rechou, Blanca-Ana (2000): *A poesía infantil e xuvenil en Galicia*. Santiago de Compostela: Teófilo Piñeiro Edicións.
- Roig Rechou, Blanca-Ana / Marta Neira Rodríguez / Eulalia Agrelo Costas (2009): «A poesía infantil no século XXI en Galicia», en B.-A. Roig Rechou / I. Soto López / M. Neira Rodríguez (coords.): *A poesía infantil no século XXI (2000-2008)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 77-108.
- Sarget Ros, María Ángeles (2003): «La música en la educación infantil: estrategias cognitivo-musicales», *Ensayos: Revista de la Facultad de Educación de Albacete* 18, 197-209.
- Seoane, Antón (2014): *De Voces Ceibes a Milladoiro. Unha memoria do movemento popular da canción galega (1973-1978)*. Vigo: Galaxia.

NOTICIA E REIVINDICACIÓN DE PEDRO BOADO

News about Pedro Boado and vindication of him

Gonzalo Navaza

Universidade de Vigo

gnavaza@uvigo.es

En lembranza de tantas horas inesquecibles
compartidas con Moncho Guti,
este exercicio de salvamento e socorrismo
nas augas do Leteo.

Resumo

Este artigo revela a verdadeira identidade de Pedro Boado Sánchez (1777-1823), avogado, político e escritor en lingua galega, que en 1822-23 exerceu o cargo de Xefe Político da provincia de Ourense. Ofrécese un resumo da súa biografía, ata o de agora mal coñecida, e salientase a súa condición de afillado de Pedro Antonio Sánchez, a vinculación coa Sociedade Económica de Amigos del País de Santiago e co liberalismo coruñés, así como o seu papel no fracasado pronunciamento de Porlier en 1815 e no triunfante de febreiro de 1820, que abriu a porta ao trienio liberal. A *Sociedad Patriótica de La Coruña*, promovida por Boado, foi posiblemente o primeiro partido político de Galicia e de España. Demóstrase igualmente que este avogado nacido en Boimorto e o Pedro Boado guerrilleiro e heroe da guerra contra os franceses en 1809, líder da Xunta de Defensa e Armamento de Lemos e partidario da independencia de Galicia, eran a mesma persoa.

Palabras clave: Pedro Boado Sánchez, liberalismo, literatura galega do XIX, diálogos propagandísticos

Abstract

This paper reveals the true identity of Pedro Boado Sánchez (1777-1823), a lawyer, politician and writer in Galician language, who in 1822-23 held the position of Political Head of the province of Ourense. It offers a summary of his biography, which was badly known, and highlights his status as nephew of Pedro Antonio Sánchez, the relationship with the *Sociedade Económica de Amigos del País de Santiago* and with the military and civil liberalism of A Coruña, as well as his role in the failed pronouncement of Porlier in 1815 and in the triumphant one in February 1820, which opened the door to the Trienio Liberal (1820-1823). The *Sociedad Patriótica de La Coruña*, promoted by Boado, was possibly the first political party created in Galicia and Spain. It is also shown that this lawyer born in Boimorto and Pedro Boado, a guerrilla hero of the Peninsular War in 1809, leader of the Xunta de Defensa e Armamento de Lemos and supporter of the independence of Galicia, were the same person.

Keywords: Pedro Boado Sánchez, liberalism, Galician literature of of the nineteenth century, propagandistic dialogues

1. Pedro Boado, autor en lingua galega

Na historia da literatura galega o nome de Pedro Boado Sánchez relaciónase cunha única obra, un libríño de 62 páxinas publicado en Ourense en 1823, nos últimos días do Trienio Liberal, no obradoiro de Xoán María de Pazos Morán, co título de *Diálogo entre dos Labradores gallegos afligidos y un abogado instruido, despreocupado y compasivo*. Na portada non figura o nome do autor, pero si no seu reverso, onde se fai constar, nunha nota con data do 2 de xuño: “Publica este papel D. Pedro Boado Sánchez, actualmente Gefe político de la provincia de Orense, amigo de la verdad y enemigo de la mentira: y se constituye responsable de la verdad y exactitud de cuanto en él se contiene.”

A peza de Boado insírese na tradición dos diálogos políticos ou propagandísticos das primeiras décadas do século XIX. Tal como se di no título, este recrea unha conversa onde un avogado lles expón a dous aldeáns as razóns históricas e xurídicas polas cales non están obrigados a satisfacerlle á Igrexa os chamados *dereitos de estola e pé de altar*. O avogado e o amanuense que rexistra a conversa exprésanse en castelán e os labradores en galego. O castelán é a lingua non marcada, a lingua por defecto do texto, pois está tamén en castelán o marco narrativo que contén o diálogo propiamente dito, ademais do título e outros elementos paratextuais, fóra dunha cita inicial en latín (*Quis talia fando / temperet à lacrymis*, ‘Como conter as bágoas ante tales cousas!’).

Por mor das circunstancias políticas e militares de 1823 e da restauración do absolutismo, esa edición tivo difusión moi restrinxida. Dezaioito anos máis tarde, en 1841, o mesmo impresor Pazos publicou unha segunda, agora cun antetítulo: *O tío Farruco: Diálogo entre dos labradores...* etc. Nesta nova edición, o editor inclúe un prólogo ou nota introdutoria onde dá algunha noticia biográfica do autor, ademais da relativa á súa

condición de *Gefe Político de Orense en la anterior época constitucional*, que agora figura tamén na portada, o mesmo ca o seu nome e apelidos. Nese prólogo lemos:

El 19 de agosto del año de 1823 salió de Orense este sabio patriota, con la columna de tropa y nacionales que llevó el general Roselló en su retirada y por desgracia fué para nunca mas volver. Su memoria llena de tan gratos como tristes recuerdos á todos sus contemporáneos amantes de la prosperidad nacional. Como tanto brillaron sus virtudes morales, políticas y religiosas, bastan su nombre y su memoria para dar á este *Diálogo* el aprecio que merece y proporcionar que por segunda vez vea la luz pública, pues que en la primera, por la agitacion en que fluctuaban los asuntos políticos, solo circularon en los pueblos de esta provincia, á los que amaba con predileccion, los pocos egemplares que mandó sacar, con ánimo de hacer nueva edicion. Aunque habia ofrecido publicar una segunda parte, en la que se sabe estuvo trabajando en Oporto luego despues de su emigracion, no pudo tener efecto porque habiéndose embarcado para ponerse mas en franquía, se incendió el buque en que iba, y con él sin duda perecieron éste y otros preciosos manuscritos, producto de su incansable laboriosidad; por lo que hemos tenido en aquel naufragio dos muy grandes pérdidas, la provincia un padre amoroso, y la nacion las luces de un Sabio. (pp. 3-4)

Dúas décadas despois desa segunda edición, no *Diccionario de escritores gallegos* salientaba Manuel Murguía os méritos literarios da prosa galega do texto, *llena de sabor local*, e ofrecía brevísimas notas acerca do autor, na maior parte tiradas do prólogo de Pazos, que logo se repetirán noutros autores, como o tópico de caracterizar a Boado como un gran *canonista*. Murguía interpreta erradamente que o incendio e naufragio do barco se produciron non cando Boado fuxía, senón cando regresaba do exilio. Non deixa de ser significativo que na entrada dedicada a Boado se laie Murguía do difícil que lle resultaba dar con nova información acerca do personaxe malia o pouco tempo transcurrido: “Parece mentira que pasados apenas cuarenta años, y cuando todavia viven personas que le conocieron y trataron, sea imposible al escritor de hoy, dar las mas principales noticias de la vida de este ilustre gallego” (Murguía 1862: 124). Precisamente na entrada dedicada a Boado repite Murguía unha das variantes da sentenza de que ningún pobo esquece impunemente a súa historia. Hoxe sabemos, por traballos coma os de Josep Fontana (2006), que o esquecemento que caeu sobre moitos dos primeiros liberais non foi produto da incuria ou do azar senón dunha política intencionadamente destinada a facelos desaparecer da memoria pública, que afectou de xeito singular á documentación escrita, pois houbo destrución de arquivos e documentos. Lémbrese, como exemplo significativo, no outono de 1823, nas primeiras semanas da restauración do absolutismo, o traslado dos restos de Porlier desde a capela de San Roque na Coruña a unha sepultura do cemiterio xeral de San Amaro coa orde expresa de desfacerse de calquera sinal, monumento ou epitafio que lembrase a súa memoria. Canto a Boado, a crenza de que era ourensán dificultou sen dúbida as pescudas de Murguía.

Autores posteriores que se ocuparon do *Diálogo* seguen no esencial a Murguía e achegan poucos novos datos biográficos. Carré Aldao, en *La literatura gallega en el siglo XIX*, repite o comentario do *sabor local* do seu galego e dálle agora precisión xeográfica, contribuíndo a asentar a opinión de que eran ourensáns tanto Boado coma a lingua usada no texto: “El gallego empleado es el subdialecto de la provincia de Orense y está escrito en prosa correcta y rebosando sabor local que la hace estimadísima en su

aspecto literario” (Carré 1903: 23). En realidade, o galego falado polos labradores do diálogo non se corresponde coa fala de ningunha área lingüística do territorio ourensán.

Nun artigo posterior, o mesmo Carré engade dous datos de importancia para a biografía de Pedro Boado Sánchez: a súa participación no pronunciamento da cidade da Coruña a favor da Constitución o 21 de febreiro de 1820 e mais a súa condición de membro da Xunta de Galicia (en realidade foi o seu primeiro Secretario) que se creou a raíz dese pronunciamento (Carré 1929: 73-74).

Na *Historia da literatura galega contemporánea*, Ricardo Carballo Calero (1963, 1975) emenda o erro de Murguía no relativo ao incendio e naufraxio da morte de Boado, que tivera eco noutros autores (Varela Jácome 1951: 162; Couceiro Freijomil 1951: I. s.v. Boado) e volve á versión do impresor Pazos, de quen Murguía se tería desviado “sen dúbida por confusión”, e ademais recolle de Carré a noticia da participación de Boado no pronunciamento da Coruña do 21 de febreiro de 1820. O máis salientable da achega de Carballo, con todo, afecta á propia identidade do autor e apóiase en informacións fornecidas por Otero Pedrayo. Aínda que segue ignorándose a data exacta de nacemento, agora o lugar e a filiación semellan incontrovertibles, dada a precisión con que se informa deles.

O 21 de febreiro de 1820, a Cruña pronunciouse pola Constitución. Participou neste movemento don Pedro Boado de Sánchez, doutor en Leises. Nacera no lugar das Quintás, freiguesía de Santa María da Barra, na Peroxa, provincia de Ourense. Os seus pais eran don Gabriel Boado e dona Gabriela Sánchez, veciños do estado nobre do couto da Barra. A familia materna era a moi distinta dos Sánchez da Somoza. (Carballo Calero 1975: 42-43)

Á beira desta primeira noticia sobre a posible orixe familiar e a nacemento, Carballo Calero incorpora á biografía de Boado algúns datos do Trienio Liberal en Ourense, comunicados por Otero Pedrayo, quen xa os incluía nun artigo sobre a vida municipal da cidade no século XIX (Otero Pedrayo 1959: 239-240).

A partir desa identificación, que en rigor só se fundamenta na coincidencia dos apelidos, ninguén volveu cuestionar a orixe ourensá do autor do *Diálogo*. Unha análise afinada dos trazos con distribución dialectal da lingua empregada polos labradores do texto conduciría sen dúbida ao que Fernández Rei chama Área Central de Transición (nas terras de Sobrado e Mesía, situadas entre Lugo e Santiago, atravesadas polo camiño dos peregrinos), que presenta na súa fala algúns trazos, como a forma pronominal *llelo*, que han de ser vestixio dunha vella dependencia lucense, do primeiro milenio, anterior á era xacobea e á influencia das formas lingüísticas irienses ou occidentais (*ti* por *tu*, por exemplo) irradiadas desde Compostela. A filiación e natureza formuladas por Carballo e Otero parecían tan persuasivas que os estudos do *Diálogo*, ao aceptaren que Boado é ourensán, conclúen que este empregou na súa obra un galego literario convencional, supradialectal (Mariño Paz 2003: 109).

2. Boado, político liberal na Coruña, Zamora e Ourense

A partir da década de 1980, sucesivos traballos sobre o primeiro liberalismo galego foron fornecendo os vimbios para a construción da biografía de Boado nunha orde cronolóxica inversa, cara atrás. Ata ese momento, só se coñecían detalles dos tres últimos anos da súa vida, comezando coa participación activa no pronunciamento coruñés de 1820, e aínda esta dun xeito un tanto impreciso, pois son varios os autores que omiten a súa condición de primeiro secretario da *Junta de Galicia* (inicialmente *Suprema* isto é, soberana en tanto o rei non aceptase a Constitución) nacida dese pronunciamento. Que o lugar de Boado no alzamento de 1820 non foi o de mero participante no que respecta á planificación e á execución, non só nolo confirman agora numerosas fontes senón que se pode inferir do propio texto do *Manifiesto que la Junta de Gobierno de Galicia creada por el pueblo en 21 de febrero de 1820 para restablecer la Constitución Política 1812 (...) hace a la Nación Española*, pois nun dos seus parágrafos declara o recoñecemento “al Licenciado D. Pedro Boado Sánchez, primer Secretario de la Junta, por su laboriosidad infatigable en este encargo, por su celo patriótico y por los servicios con que había cooperado para el alzamiento del 21 de Febrero” (Manifiesto 1820: 25).

En canto puido confirmarse na Coruña que a acción tivera eco e éxito noutros territorios, antes de concluír o mes de febreiro constituíuse na cidade a *Sociedad Patriótica de La Coruña*, que se mantivo viva e moi activa todo o trienio, con ese nome ou ben co de *Tertulia Patriótica* no período en que as sociedades patrióticas foron ilegalizadas (González Fabre 2004: 163). Podería dicirse que é o primeiro partido político creado en Galicia e en España (Gil Novales 1975: I, 169). O seu primeiro secretario foi Pedro Boado, quen renunciou ao cargo pouco despois ao ser designado para a xefatura política de Ourense, e ocupou o seu lugar Casiano de Prado.

En 1982 deu a coñecer Xosé Ramón Barreiro o escrito de delación do ano 1814 titulado *Lista de los enemigos más furiosos de la Religión y del Rey que hay en La Coruña* (Barreiro 1982: 165-173). Na lista figura Boado, de quen se di: “Don Pedro Boado, electo ministro del tribunal de Pamplona y secretario del político perseguidor de los defensores de V.M.”. No contexto en que se produce, esa breve nota ofrece moita información do noso autor: o seu cargo político na Coruña no ano 1814, a relación co *Club del Café de la Esperanza*, connotado de liberal e masón, a frustrada carreira na xudicatura... (Barreiro 1982: 168; Cal y Cortina 1997: 242). Xa ten presente esta nova información a sucinta biografía de Pedro Boado Sánchez que acompaña a edición máis recente (ano 2008) do *Diálogo*:

Pedro Boado Sánchez. Residía na Coruña en 1814 cando foi denunciado polos absolutistas como un dos liberais máis radicais. Era secretario do xefe político e acababa de ser nomeado maxistrado de Pamplona cando a restauración do absolutismo freou a súa carreira. Formou parte da conspiración de 1820 na Coruña, que concluíu coa restauración do réxime constitucional. Despois de prestar varios servizos administrativos no novo réxime foi designado gobernador da provincia de Ourense. Defendeu o sistema constitucional mobilizando as milicias nacionais. Cando caeu o réxime, refuxiouse en Portugal. Nunca máis tornou a Galicia. (Aneiros / Barreiro / Mariño 2008: 242)

A diferenza das outras notas biográficas publicadas anteriormente, todo o que se afirma nese parágrafo ten confirmación documental. O máis relevante dos “varios servizos administrativos” non especificados no texto, ademais da secretaría da Xunta de 1820 e a fundación da Sociedade Patriótica, é a xefatura política da provincia de Zamora, que Boado exerceu desde outubro de 1820 ata marzo de 1822. Designado inicialmente para Ourense, na primavera de 1820 chega á cidade das Burgas e é recibido calorosamente polos constitucionais locais. Daquela o territorio administrativo estaba suxeito a discusión, en tanto non se aprobaba a reforma do mapa provincial, de aí que Boado non chegase a tomar posesión formal do cargo na primeira etapa ourensá do ano 20, aínda que si o exerceu de facto ata o verán dese mesmo ano. Como a reforma do mapa se demoraba, foi nomeado xefe político de Zamora. En marzo de 1822, concluída a reforma da división territorial, regresou a Ourense para ocupar, agora si formalmente, o cargo de máxima autoridade política provincial, que exerceu catorce meses, ata a primeira semana de xullo de 1823.

A etapa zamorana de Boado coñecémola agora con certo pormenor grazas ao libro de Matilde Codesal sobre o Trieno Liberal nesa cidade. Na súa condición de primeira autoridade civil de Zamora, e acompañado de Juan Martín *el Empecinado* como primeira autoridade militar, participou Boado nun dos actos simbólicos do liberalismo do Trienio: a exhumación dos restos dos comeneiros Padilla, Bravo e Maldonado o 13 de abril de 1821 (Codesal 2008: 192). No opúsculo que recolle as formalidades do acto dise que Pedro Boado emitiu un oficio “enérgico y patriótico” para a ocasión (Reinoso 1821: 4).

Polo que se refire ás actividades de Boado como Xefe político provincial de Ourense, os comunicados impresos emitidos dando conta das súas actividades, os máis deles asinados polo propio Boado, foron recollidos na prensa de 1822 e 1823, española e estranxeira. As accións militares despregadas contra as partidas realistas que operaban na raia con Portugal, causándolles numerosas baixas, valéronlle as cualificacións de “el atroz y sanguinario Boado” na prensa servil do ano 23, por exemplo en *El Restaurador*, onde tamén o denominan “el Robespierre Boado”.

3. Boado no pronunciamento de Porlier

Os feitos salientables da biografía de Pedro Boado no sexenio absolutista (1814-1820) non se limitan ás consecuencias da súa presenza na lista de delación do ano 1814. Aínda que foi inmediatamente efectiva a condena que truncou nese ano a súa carreira na maxistratura, se non figura na relación final de condenados na Coruña polas acusacións desa lista ou por pertenceren ao *Club del Café de la Esperanza* é porque o seu expediente se incorporou aos poucos meses ao proceso militar dedicado ao pronunciamento de Porlier en setembro de 1815. A extensa documentación da chamada *Causa de Porlier*, conservada no Arquivo General Militar de Segovia, permite afirmar que o militar insurrecto reservaba para Boado a dirección política do seu alzamento.

En 1915, con motivo do centenario do alzamento de Porlier e da execución na forza do seu protagonista, Carré Aldao publicou un artigo titulado “La causa de Porlier” (1815-1819)”, que serviu de fonte para moitos traballos posteriores; alí reproducía o resumo da sentenza cos nomes de todos os procesados. Por un erro de copia ou de lectura, ademais da alteración da orde dos apelidos de Boado (pois así aparece no orixinal), Carré copia *Pedro Suárez Boado*, mudándolle o patronímico. Iso explica que o propio Carré non identificase ese avogado liberal coruñés da causa de Porlier co outro chamado Pedro Boado Sánchez, tamén avogado pero supostamente ourensán, autor do *Diálogo* de 1823, de quen se ocupara no seu libro sobre a literatura galega do XIX publicado uns anos antes.

Houbo que agardar ata a tese de Carballal Lugrís sobre Porlier (1994), que tirou proveito dos papeis conservados no arquivo segoviano, para podermos ler correctamente o nome que figura neles: “*Pedro Sánchez Boado, Abogado. Porlier le envía carta para que se incorpore a su Secretaría.*” (1994: 517). O interese e a intensidade dramática das cartas dirixidas a Boado ou relacionadas con el fan ben comprensible que Carballal levase tamén ese material a unha novela (1993). A documentación do proceso achega moita información sobre Boado e a súa relación con outras personalidades do liberalismo coruñés daquel tempo. Carballal non reproduce todo o que eses manuscritos ofrecen de interese para construímos a biografía do autor do *Diálogo*, pois non é o obxecto central do seu estudo, mais sen pretendelo achega unha nova dificultade para aclararmos o enigma da súa orixe e identidade: en setembro de 1815, cando Porlier reclama a súa presenza, Boado non estaba na Coruña: atopábase oculto (outros incluídos na lista de delación de 1814 estaban en prisión ou optaran polo exilio) na casa familiar nunha aldea de Mesía. Por un novo erro de copia ou lectura, fatalmente, Carballal Lugrís transcribe *Muxía* en lugar de *Mesía*. Tendo en conta que o batallón rebelde de Porlier vai da Coruña ata Ordes, vólvense inverosímiles ou ben a cronoloxía dos intercambios de mensaxes escritas (varias no mesmo día) ou ben a velocidade dos mensaxeiros.

4. Boado, heroe da guerra contra os franceses e independentista galego

Na tradición de estudos sobre a guerra contra os franceses en Galicia, sobre todo nos que se ocupan especificamente do asunto en terras de Monforte e de Melide, salienta un combatente civil, promotor e membro da Xunta de Defensa e Armamento de Lemos en 1809, tamén chamado Pedro Boado, sinalado por historiadores clásicos como Gómez de Arteché (1886: 94) entre os principais guerrilleiros galegos daquel tempo. “Valeroso e audaz guerrillero”, chámalle Moure Mariño na súa historia de Monforte (1997: 234).

En terras de Lemos organizou este Boado un exército de máis de mil paisanos e puxo en marcha en Monforte a factoría de material bélico descrita con admiración polo personaxe de Chinto nas *Proezas de Galicia* (1810). Desde o estudo de Frei Juan Legísima (1912) coñécense as actividades desenvolvidas polas dúas xuntas de Lemos na primavera de 1809 (desbaratada a inicial no masacre de Monforte en abril dese ano, foi reconstituída en poucas semanas na veciña vila de Ferreira) e o papel que ten nelas

ese Pedro Boado, protagonista tamén na vitoria sobre o exército francés en Melide o 18 de xuño dese ano. Aínda que Taboada Roca en *Terra de Melide* (1933) non menciona o seu nome ao tratar desa acción, pois descoñece algunhas fontes imprescindibles coma os *Sucesos militares* de García del Barrio (Cádiz, 1811) ou a prensa do propio ano 1809 (hai crónica da xornada de Melide en *El Patriota Compostelano*), si o fan todos os autores posteriores que se ocuparon dela, como Portela Pazos (1964: 179), Moure Mariño (1997: 229-249), Osuna Rey (2006: 267-281) ou Barreiro Fernández (2009: 110-111). Dado que non parecía haber dúbida de que este Pedro Boado era natural e veciño de Monforte, segundo a historiografía local (Moure Mariño 1997: 238), os estudosos deberon de interpretar que a relación dese Pedro Boado co avogado liberal que publicou o seu *Diálogo* sendo xefe político de Ourense en 1823 era a dun simple caso de homonimia. A través de internet podemos acceder na actualidade a fontes documentais contemporáneas, tanto impresas (Schepeler 1827: II, 363, n.) como manuscritas que permiten confirmar taxativamente que son a mesma persoa.

Nas comunicacións da Xunta de Defensa e Armamento de Lemos dirixidas á Xunta Central de Madrid que se conservan (poden verse en internet en PARES), reflíctese a desconfianza que suscitaba nos civís o exército regular dirixido polo Marqués de la Romana. A punto de consumarse a definitiva expulsión das tropas napoleónicas de Galicia, é na Xunta de Defensa de Lemos onde xorde a proposta de creación dunha nova Xunta *Suprema* de Galicia, con poderes soberanos, que habería de nacer dunha reunión das xuntas locais. Osuna Rey, que reconece o protagonismo de Boado nesas reivindicacións, non vacila en interpretar a vontade de reconstrución da Xunta Suprema de Galicia como un movemento de carácter independentista:

Ciertamente, no se puede hablar de una autoridad fuerte en una España que la necesitaba, por eso no es raro comprobar que en la misma Junta de Monforte, aparece la figura de Pedro Boado, que encabezó un movimiento para la independencia de Galicia, en vista de que a su juicio era débil la resistencia que las provincias españolas hacían a las tropas de Napoleón (Osuna Rey 2006: 32).

Nos textos emitidos pola xunta de Lemos podemos recoñecer algúns trazos significativos atribuíbles a Boado. Un deles a reiterada mención de Galicia como “este hermoso Reino”. Pero teñen máis evidente significación ideolóxica outros detalles. Por exemplo, na comunicación á Xunta Central do 29 de maio de 1809, onde outras alarmas e xuntas locais apelan á consabida tríade de Deus, Patria, Rei, a de Lemos declara que seu obxecto único é “rescatar a su amado y lexítimo Monarca Nro Sr. Dn Fernando Septimo y *asegurar bajo sus auspicios un gobierno solido, justo y equitativo*”. Máis significativo aínda, o texto do xuramento dos membros da alarma reconstruída en Ferreira o 12 de maio de 1809, onde os voluntarios declaran recoñecer “por Rey de España y de las Indias a nuestro soberano don Fernando VII o al que por disposición tomada deba sucederle y en su Real Nombre a las Cortes Generales de la Nación” (*El Patriota Compostelano* nº 54, 23-02-1811, 220; Legisima 1912: 350).

5. Anotacións para unha biografía de Pedro Boado

A continuación dou unha sucinta cronoloxía da vida de Pedro Boado Sánchez para situar nela a información precedente e encher os ocos que deixa. O máis significativo das achegas refírese á propia identidade, pois Pedro Boado era sobriño e afillado de Pedro Antonio Sánchez Vaamonde (1749-1806), “Antonio Filántropo”, cóengo e catedrático compostelán, un dos fundadores da Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en 1784. Foi no ambiente desta sociedade onde o futuro avogado liberal se formou e socializou.

Con dous protexidos de Pedro Antonio Sánchez, o farmacéutico Xulián Suárez Freire e o matemático Xosé Rodríguez, tivo Pedro Boado trato fraternal desde neno, segundo se desprende das cartas do matemático (AHUS, Cartas Rodríguez, carta do 29-05-1819). Son representantes dunha primeira xeración compostelá liberal, formados nos círculos da Sociedade Económica de Amigos do País, que viviron á idade de vinte e tantos a onda expansiva da Revolución Francesa e que ao son dos acontecementos históricos foron transformando o seu pensamento social desde o filantropismo cristián e ilustrado á ideoloxía política revolucionaria. No caso de Boado, que vive na cidade da Coruña na primeira década do novo século, esa transformación viuse estimulada polo contacto co liberalismo civil e militar coruñés. Precisamente é Boado quen presenta os profesores universitarios composteláns constitucionalistas (Camiña, Patiño, Rodríguez, Fontán..., acusados en 1814 de pertenceren ao *Club del Café de la Esperanza*) nos ambientes liberais coruñeses.

O silencio caído ou imposto sobre a memoria de Boado despois da súa morte contrasta co renome que tivo no seu tempo. Quizais xa desde moi novo. Foi estudante moi precoz e o padriño, que se ocupou atentamente da súa formación, adoitaba levalo consigo aos actos públicos. A unha “sesión de lecturas” (sobre a política francesa) na casa de Benito Xil Taboada na primavera de 1791 asiste o cóengo con “don Pedro Boado, su sobrino” (PARES, OM-Caballeros_Santiago, Mod.88). Este *don Pedro* ten daquela trece anos e rematou xa o segundo ano de Filosofía na Universidade de Santiago. Aínda non fixera os catorce cando comezou no outono dese mesmo ano o primeiro curso de Leis. A media de idade dos matriculados para ese curso na época era de algo máis de 19 anos (Gasalla / Saavedra 1998: 497).

Na “Oda a Pedro Antonio Sánchez Baamonde a nombre de los labradores gallegos”, obra do segundo cura de Fruíme, Antonio Francisco de Castro (1841: 74), posiblemente datada a comezos da década de 1790, aplícaselle ao destinatario do poema (e benfeitor económico do poeta desde a morte do anterior protector, o bispo auxiliar Varela Fondevila, en 1785) o alias latinizante de *Sancio Boadino*. Tendo en conta que o apelido que comparten tío e sobriño é o outro (o *Sánchez*), o adxectivo ou sobrenome de *Boadino* aplicado nos versos ao primeiro só se explica por referencia ao segundo.

Unha vez que Boado obtivo o grao de bacharel en Leis, e máis tarde o título de avogado na Audiencia da Coruña, alentou e colaborou nas empresas filantrópicas do tío

e actuou en representación súa, executando algúns antigos proxectos como a creación dunha biblioteca pública de excelencia, a coruñesa *Biblioteca do Real Consulado do Mar*, inaugurada en 1806 en ausencia do promotor, Pedro Antonio Sánchez, que non asistiu por razóns de saúde e morrería pouco despois (BM 1836: 515).

O cóngo ilustrado, aínda que na actualidade non é raro velo citado cos dous apelidos, en vida era habitualmente coñecido e mencionado co mesmo nome con que asinaba os seus escritos, o dobre nome de pía seguido do patronímico, Pedro Antonio Sánchez, sen o Vaamonde¹. Despois da súa morte, a notoriedade do sobriño debeu provocar que a lembranza do cóngo fose derivando en algo así como “o defunto tío do célebre avogado Pedro Boado” nos ambientes universitarios composteláns e en xeral en Galicia. Da celebridade de Boado en tempos de Fernando VII temos referencia nunha anotación dos *Diarios* de Arias Teixeira en 1830, onde se refire ao suicidio do coronel de artillería José Sánchez Boado e di del que era “hijo del célebre abogado” (Barreiro 2012: 94, n.102)²; a información dese parentesco é errada, mais para nós ten interese o adxectivo. Esa celebridade do sobriño explica que o retrato de Pedro Antonio Sánchez que posúe a Universidade compostelá, realizado en tempos de Isabel II, leve rotulado erradamente o segundo apelido, e onde debería dicir “Sánchez Vaamonde” lese “Sánchez Boado”. Pódese ver no pazo de San Xerome.

Cronoloxía

1777. 16 de setembro. Nace Pedro Boado na Casa do Aguillador, en Liñeiro, freguesía de Santa María dos Ánxeles, hoxe pertencente ao concello de Boimorto. Recibe bautismo na igrexa parroquial dos Ánxeles. Consérvase o asento nos libros parroquiais:

[na marxe: Aguillador / Pedro Francisco]

En la Yglesia parrochial de Sta M^a de los Angeles a diez y seis dias del mes de noviembre de mil sieteientos setenta y siete, yo el infrascrito cura de ella baptizé y puse los santos oleos a un Niño que nacio esta noche proxima pasada, hixo lexítimo de legitimo matrimonio de don Juan Boado y doña María Raymunda Varela Vaamonde, su muger, mis feligreses, y aquel tambien natural de esta feligresia y ella natural de la de Santa Eulalia de Curtis. Púsosele de nombre **Pedro Francisco. Fue su Padrino don Pedro Sanchez, juez eclesiástico de este Arzobispado y**

1 Tal como aparece no título do libro que lle dedicou Xosé Manuel Beiras: *La economía gallega en los escritos de Pedro Antonio Sánchez* (1973).

2 Inclúe en nota esta referencia Xosé Ramón Barreiro na súa biografía *Murguía* (Barreiro 2012: 94, n. 102). É erro de Arias Teixeira. Este coronel non ten relación de parentesco directa con Boado. A inversión dos apelidos non sería realmente obstáculo (Boado ten un irmán chamado Joseph, o primeiro bibliotecario da Biblioteca do Real Consulado do Mar na Coruña, que usa sempre o apelido Sánchez en primeiro lugar), pero os anuarios militares permiten saber que ese coronel era alférez en 1805, cando Pedro Boado contaba 28 anos: demasiado novo para ter un fillo alférez.

hermano de la dicha doña María Varela, quien por medio de don Francisco Sanchez su hermano, tuvo y sacó / de la pila al dicho Niño. Y para que conste lo firmo dicho día, mes y año ut supra,

Manuel Fernández Noguero

Na actualidade a casa natal de Boado recibe o nome de *Pazo de Liñeiro* na documentación e a rotulación municipais de Boimorto e a de *Casa de Corona* (polo nome da propiedade actual) na veciñanza.

1782. Decembro. Pedro Antonio Sánchez en Madrid. Lectura pública na Sociedad Matritense da memoria asinada como *Antonio Filántropo* sobre o fomento da industria dos curtidos en Galicia, orixe da Real Cédula de 1782 sobre a dignidade dos oficios. O problema que denuncia o texto debía de ser tema recorrente na casa natal de Boado, pois o avó Joseph Caetano Boado dirixira unha empresa de transporte de viño e nos papeis (por exemplo nas respostas do *Catastro de Ensenada*, 1753), para non comprometer a executoria de fidalguía declaraba que o facía “por medio de un criado”.
1784. Fúndase en Santiago a Sociedad Económica de Amigos del País: Os cinco promotores: Antonio Páramo e Somoza, Pedro Antonio Sánchez, Luís Marcelino Pereira, Benito Xil Taboada e Antonio Xil Taboada.
1788. Pedro Antonio Sánchez é nomeado cóengo do cabido compostelán e deixa a cátedra universitaria. Primeira referencia documental da presenza de Pedro Boado en Santiago co tío.
- 1789-1792. Boado cursa na Universidade os dous anos de Filosofía e primeiro de Dereito (AHUS, Leyes y Cánones. Expedientes, caixa 4741, exp. 11). É alumno manteísta, non adscrito a un colexio. Asiste regularmente ao curso de matemáticas con Luís Marcelino Pereira, pero noutras materias como Filosofía Moral non asiste a clase e preséntase ao exame tras preparar o programa *con maestro particular* (o seu propio tío, Pedro Antonio Sánchez).
1792. Viaxa por España e Portugal co seu padriño. En Valladolid visitan a L. M. Pereira, que deixara ese curso a Universidade de Santiago para ocupar praza de maxistrado na Audiencia desa cidade. En Madrid con Xosé Rodríguez e Xulián Suárez Freire. En setembro tío e sobriño están en Cádiz. O cóengo regresa a Santiago e o estudante queda en Andalucía, quizais en Cádiz co seu parente Xoaquín Fondevila (o *don Joaquín* das cartas do matemático Rodríguez, que no trienio sería ministro por un día).
1793. Pedro Boado solicita desde Sevilla o traslado do expediente académico e matrículase na Universidade de Sevilla, onde supera as materias de 2º de Leis.

- 1793-94. Inicia 3º de Leis en Sevilla pero non chega a concluír o primeiro trimestre. Posible viaxe a París con Antonio Xil Taboada. Solicita certificación de estudos, que lle expiden en Sevilla o 7 de xaneiro de 1794.
- 1794-1795. En outubro está de novo na Universidade de Santiago, onde remata 3º ano de Leis, que deixara inconcluso en Sevilla o ano anterior.
- 1795-96. Supera as materias do cuarto ano e en maio presenta solicitude para someterse ás probas de obtención do Grao de Bacharel en Leis. Realiza o Exame o 25 de novembro de 1796.
- 1796-1799 / 1797-1800 (?). Na Coruña, como asistente dos tribunais na Real Audiencia. No seu expediente universitario compostelán non se conserva documentación posterior ao Grao de Bacharel en Leis. Este título xa o habilitaba para asistir aos tribunais. A condición de avogado adquiriuna examinándose na Real Audiencia despois de cumprir catro anos como “asistente”.
1798. Inaugúranse as escolas de Curtis promovidas por Pedro Antonio Sánchez.
- 1805-1806. Pedro Boado, avogado na Coruña. Ocúpase de negociar co Consulado as condicións da biblioteca promovida polo seu padriño e colabora con el e con Suárez Freire na redacción dos seus estatutos.
1806. Inaugúrase a biblioteca do Consulado. É proba da repercusión que tivo no seu tempo o feito de que o texto dos seus estatutos integra o volume de informes manexados pola Cámara dos Comúns de Londres en 1835-36 para a reforma administrativa do *British Museum* (BM 1846: 515-519).
- 1808-1809. *Relator* nos tribunais da Real Audiencia (Schepler 1827: II, 363, n.; Schepler 1829: II, 341, n.). En xaneiro de 1809, ao entraren os franceses en Galicia, deixa a cidade e sae en dirección a Monforte coa intención de organizar a resistencia naquela zona. Ten paralelo en Baltasar Casqueiro, tamén relator na Audiencia, que deixa a Coruña para organizar no Ribeiro “una instrución para el arreglo de los paisanos” (PARES, AHN, Estado 32, A, 112).
1809. Xaneiro-Maio. Xunta de defensa de Lemos, creada primeiro en Monforte, reconstituída máis tarde en Ferreira despois do masacre de Monforte o 20 abril.
1809. 18 de xuño. Xornada de Melide, protagonizada polo batallón de Lemos.
1809. Segundo Von Chepeler (1827: II, 363, n.), Pedro Boado retirouse á súa casa familiar no distrito de Mesía despois de derrotar un destacamento francés (refírese á xornada de Melide).

1809. As comunicacións da Xunta de Defensa de Lemos e a pretensión de reconstituír unha Xunta Suprema de Galicia seguen tendo eco durante o verán de 1809 e provocan a reacción das autoridades en Madrid e A Coruña (Garay / Noroña; PARES, AHN Estado 77A; AHN, Estado 77B).
- 1810-13. Pedro Boado no exército regular: asesor do mariscal de campo Francisco Xavier Losada en Asturias, Cantabria e outras zonas do norte de España. Losada encarece ante as autoridades centrais os servizos prestados por Boado (*Gaceta de la Regencia de España e Indias*, 5-02-1811). No seu cargo de asesor dirixe operacións de intendencia para equipamento da tropa, coma unha factoría de calzado en Cangas de Onís (Calvo 2008). Coñece a Sinforiano López, que tamén se ocupaba nas mesmas datas de fornecer as tropas en Asturias desde o seu obradoiro de monturas en Oviedo (Carballal 1994: I, 114, 199-200).
1813. Novembro. A Coruña: Pedro Boado exerce a avogacía privada como socio do auditor de guerra Manuel Santurio García-Sala. Na cidade é o anfitrión dos profesores composteláns que na restauración absolutista serán acusados de pertencer ao *Club del café de la Esperanza*. Os contactos iniciáranse en 1811 co obxecto de promover como deputado nas Cortes de Cádiz a Antonio Xil Taboada (fillo do Conde de Taboada e cofundador, xunto co pai, da Sociedade Económica de Amigos do País de Santiago).
1814. 28 de febreiro. “Pedro Boado y Sánchez, Abogado” entre os asinantes da comunicación enviada por “trescientos y treinta individuos de la Coruña” ás Cortes, felicitándoas polo decreto do día 2 dese mesmo mes (que establecía que “no se reconecerá por libre al Rey, ni por tanto se le prestará obediencia, hasta que en el seno del Congreso nacional preste el juramento prescrito en el artículo 173 de la Constitución”). A relación de asinantes constitúe unha auténtica nómina do liberalismo coruñés.
1814. Boado, Secretario do xefe político provincial, o Xeneral Santocildes, desde o mes de marzo ou talvez antes. Menciónase por primeira vez ocupando ese cargo en *El Procurador General de la Nación y del Rey* do 14-03-1814.
1814. Abril. Días antes do regreso de Fernando VII publícase o nomeamento de Boado como maxistrado da Audiencia de Pamplona (*Gaceta de la Regencia de las Españas*, sábado 23-04- 1814).
1814. Maio. Boado aparece na “Lista de los enemigos más furiosos de la Religión y del Rey que hay en La Coruña” (1814), enviada ao Rei por Frei Nicolás de Castro e o cóengo Baqueriza. Frústrase a súa carreira na maxistratura. Retírase á aldea.
1815. 18-22 de setembro. Pronunciamento de Porlier. Pedro Boado, chamado a ser a autoridade política.

- 1815-1819. Proceso xudicial coñecido como *Causa de Porlier*. En 1820, a prensa liberal do Trienio, na súa exaltación de Porlier, reproduciu algunhas das cartas incluídas na causa e hoxe podemos lelas nas hemerotecas dixitais (p. e. en maio e xuño de 1820, nunha serie baixo o título de “La revolución de Galicia”, no diario *La Colmena* de Madrid).
1819. Boado, retirado na Casa do Aguillador, Os Ánxeles, Boimorto. Nalgunha ocasión vai a Santiago. En maio, o matemático Rodríguez mándalle a Suárez Freire saúdos para os “amigos y apasionados, principiando por su hermano de Vd y mío Don Pedro” (AHUS, Cartas Rodríguez 29-05-1819).
1820. 21 de febreiro. Pronunciamento coruñés do 21 de Febreiro. Creación dunha Xunta de Galicia. Boado, secretario. “Fue nombrado primer Secretario de la Junta D. Pedro Sanchez Boado, y segundo D. Jayme Quirós. Pocos días despues se dio á éste el destino de Auditor de Guerra, y a Boado de Gefé Político de Orense” (Urcullo 1820: 22).
1820. 23-27 de febreiro. Constitúese a *Sociedad Patriótica* da Coruña. Boado, secretario. O día 6 de marzo expón os seus obxectivos (ARG, Xuntas Superiores, caixa 50C; cit. por González Fabre 2004: 163).
1820. 20 de abril. Boado chega a Ourense para tomar posesión como xefe político dos distritos de Ourense e Tui o 28 de abril de 1820 (Varela Sabas 1995: 219).
1820. Agosto. Segue en Ourense e exerce de facto como Xefe Político (o día 21-08-1820 asina como tal unha das respostas oficiais á *Representación al Augusto Congreso Español* mandada imprimir polo concello constitucional de San Salvador de Coiro e Tirán, Morrazo [en *Galiciana*]).
1820. 4 de outubro. Boado Toma posesión como Xefe Político da provincia de Zamora (Codesal 2008: 1000).
1822. Seguindo as instrucións das Cortes (*Diario de Sesións*, 19-03-1822), Boado participa co Gobernador Militar da provincia (Juan Martín *El Empecinado*) na exhumación dos restos de Padilla, Bravo e Maldonado (Codesal 2008: 1009). Como autoridade política de Zamora, Boado emite un oficio “enérgico y patriótico” (Reinoso 1821: 4).
1822. Marzo, día 28. Boado chega a Ourense para tomar posesión como Xefe Político.
1822. Maio, 26. Descubrimento dunha nova lápida da Constitución en Ourense. Participa o cóengo Bedoya cun discurso que foi impreso no obradoiro de Pazos.
1822. Nos números do 19 de xaneiro e do 5 de xuño, o xornal *El Mensajero* de Sevilla inclúe a Boado entre os membros da sociedade secreta *del anillo*, con Quinta-

na, Toreno e algúns liberais galegos coma o matemático Rodríguez ou Xoaquín Fondevila. Por erro no nome, é mencionado como “Joseph Sánchez Boado, jefe superior político de Galicia”.

- 1822-23. Comunicados da xefatura provincial de Ourense dando noticia das accións contra o “Ejército de la Fe” e da colaboración cos constitucionalistas portugueses (*El Universal* 25-05-1822, 1-10-1822, 5-04-1823, 16-04-1823...)
1823. O 2 de xuño Imprímese no obradoiro de Pazos o *Diálogo entre dos labradores gallegos afligidos...*
1823. O 2 de xullo, ante a conduta do xeneral Morillo, que en vez de obstaculizar o avance das forzas absolutistas que se dirixían a Galicia acabou uníndose ao inimigo, Boado lanza unha proclama acusándoo de traidor e tamén de ingrato con Galicia, recriminándolle que os honores que recibira pola guerra en 1809 foran gañados en realidade polo sangue dos galegos. As novas autoridades mandan “recoger y destruir” todos os exemplares da proclama e non sabemos se se conserva algún, pero dispoñemos dunha versión extractada e con comentarios de reprobación na prensa absolutista (*El Restaurador*, 12-10-1823).
1823. 2 de xullo. É verosímil que Boado abandonase Ourense o mesmo día en que se difunde a proclama contra Pablo Morillo. Cruza a fronteira de Portugal, posiblemente con intención de chegar a Cádiz por mar desde a cidade do Porto.
1823. 10 de xullo. Parte da cidade do Porto o paquete *Vapor Lusitano* con cerca dun cento de pasaxeiros. Na madrugada do 11 naufraga na costa de Torres Vedras. Non hai relación oficial de vítimas. O asegurador Joaquim Ferreira Duarte, encargado de indemnizar perdas e danos (Torre do Tombo, PT/TT/JIM/I/0003/00015) figura co seu enderezo na axenda da derradeira viaxe do matemático Rodríguez a Portugal³; na páxina contigua á que rexistra o enderezo de Juana Boado en Lugo.
1823. 13 de xullo, data da Acta de traspaso de poderes en Ourense e constitución dunha nova corporación municipal. Aínda que figura a sinatura de Boado, da segunda parte do texto dedúcese que el non está presente. Xa o advertiu Otero Pedrayo (1959: 239), que na narración do acto intercala unha didascalía teatral: “Se ausentan el Jefe político y otras autoridades”.
1823. Agosto. A prensa absolutista cre erradamente que Boado segue en Ourense cos militares liberais Palarea, Roselló etc. (*El Restaurador*, 27 e 31 de agosto). Pero hai relación de todos os oficiais e autoridades liberais que acompañan a Roselló na súa rendición e Boado non está entre eles (*El Restaurador*, 2 de setembro).

---

3 1824. Consérvase en fotocopia no cartafol de documentos de Rodríguez que Filgueira Valverde recibiu de Ramón Aller, conservados no Museo de Pontevedra.

1823. Outubro. A investigación sobre o paradoiro de Boado deriva nun proceso contra varios funcionarios realistas de Ourense, baixo acusación de que foran masóns no Trienio (*El Restaurador*, 4 de decembro).

Bibliografía

[As publicacións periódicas que se mencionan no corpo do texto consultáronse en *Galicianana* e na *Hemeroteca Digital* da BNE]

ACS = Arquivo da Catedral de Santiago. Fondos documentais en <http://csa.archivo3000.es/jopac/controladorconopac> [consultado: 29-07-2018].

AHN = Archivo Histórico Nacional, Madrid. PARES: <http://pares.mcu.es/> [consultado: 29-07-2018].

AHUS = Arquivo Histórico Universitario de Santiago de Compostela: <http://www.usc.es/gl/servizos/arquivo/> [consultado: 29-07-2018]

Aneiros / Barreiro / Mariño (2008) = Aneiros Díaz, Rosa / Barreiro Fernández, Xosé Ramón / Mariño Paz, Ramón (2008): *Papés d'emprenta condenada: a escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega

Barreiro Fernández, Xosé Ramón (1982): *Liberales y absolutistas en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2009): *Historia social da Guerra da Independencia en Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012): *Murguía*. Vigo: Galaxia.

Beiras Torrado, Xosé Manuel (1973): “Notas previas para una economía política de la Ilustración Gallega” / “Reseña biográfica del autor”. Limiar de Introducción a *La economía gallega en los escritos de Pedro Antonio Sánchez*, pp. 7-43. Vigo: Galaxia.

Boado, Pedro (1823): *Diálogo entre dos Labradores gallegos afligidos y un abogado instruido, despreocupado y compasivo*. Ourense: Pazos.

Boado, Pedro (1841): *O tío Farruco: Diálogo entre dos Labradores gallegos afligidos y un abogado instruido, despreocupado y compasivo*. Ourense: Pazos.

BM 1836 (British Museum) = House of Commons (1836): “Condition, management and affairs of the British Museum”, in *Selection of Reports and Papers of the House of Commons*, vol. 33 (Literary and Scientific), 1835-1836. London: House of Commons. [Os estatutos da Biblioteca do Real Consulado ocupan as pp. 515-519]

Cal y Cortina, Rosa María Gabriela (1997): *Nacimiento y consolidación del municipio constitucional en Galicia*. A Coruña: Diputación Provincial.

Calvo, José Luís (2008): *“La indumentaria militar de los regimientos asturianos durante la guerra de la independencia (1808-1814)*. Oviedo: ARHCA, Asociación de

- Recreación Histórico Cultural de Asturias [http://www.arhca.es/v1/IndumentariamilitarAsturias_u1811.htm]
- Carballal LUGRÍS, Julio (1993): *Porlier. El vuelo libre de la espada*. [Novela]. A Coruña: Deputación Provincial, Publicacións.
- Carballal LUGRÍS, Julio (1994): *Economía y conflicto. La logística de la guerrilla y el pronunciamiento: Porlier. 1808-1815*. Coruña: Universidade da Coruña: Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales. Departamento de Historia e Instituciones Económicas. (Tese de doutoramento inédita; accesible en Dialnet dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=20616).
- Carballal LUGRÍS, Julio (1997): *Porlier*. A Coruña: Via Láctea Editorial. Biblioteca Coruñesa.
- Carballo Calero, Ricardo (1975): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Carré Aldao, Eugenio (1903): *La literatura gallega en el siglo XIX*. A Coruña: Librería Regional de Carré.
- Carré Aldao, Eugenio (1915) “La causa de Porlier” (1815-1819)”, *Boletín de la Real Academia Gallega* nº 98, 25-31. A Coruña: Real Academia Galega.
- Carré Aldao, Eugenio (1929): “Memoria acerca de la imprenta y el periodismo en la provincia de Orense”, VIII, *Boletín de la Real Academia Gallega* nº 207-208: 72-80.
- Cartas Rodríguez = Cartas de José Rodríguez (1770-1824), AHUS, FU, SH, 22 [consultado: 29-07-2018]
- Castro, Antonio Francisco de (1841): *Poesías de don Antonio Francisco de Castro, cura párroco de S. Martín de Fruíme en el arzobispado de Santiago*. Ourense: Oficina de Juan María de Pazos.
- Codesal Pérez, Matilde (2008): *La ciudad de Zamora en el Trienio Liberal (1820-1823). Conflictividad sociopolítica en un contexto de crisis*. Zamora: UNED - Ayuntamiento de Zamora.
- Couceiro Freijomil, Antonio (1951-1953): *Diccionario bio-bibliográfico de escritores*, Santiago de Compostela: Ed. Bibliófilos gallegos.
- Fernández Neira, José (1810): *Proezas de Galicia, explicadas baxo la conversación rústica de los dos compadres Chinto y Mingote*. A Coruña: Imprenta de Vila
- Fontana, Josep (2006): *De en medio del tiempo. La segunda restauración española, 1823-24*. Barcelona: Editorial Crítica.
- Galiciiana = biblioteca.galiciiana.gal [consultado 29-07-2018]
- García del Barrio, Manuel (1811): *Sucesos militares de Galicia en 1809 y operaciones en la presente guerra del Coronel don Manuel García del Barrio, comisionado*

del Gobierno para la restauración de aquel reyno y electo comandante general por los patriotas gallegos. Cádiz: Imprenta de D. Vicente Lema.

Gasalla Regueiro, Pedro Luís / Saavedra, Pegerto (1998): “Tempos de reformas. A universidade na centuria da Ilustración”, pp. 249-567, en Barreiro Fernández, Xosé Ramón (coord): *Historia da Universidade de Santiago de Compostela. I. Das orixes ó século XIX.* Santiago: Universidade de Santiago de Compostela.

Gil Novales, Alberto (1975): *Las sociedades patrióticas (1820-1823): Las libertades de expresión y de reunión en el origen de los partidos políticos.* Madrid: Técno.

Gómez de Arteche y Moro, José (1886): *Guerra de la Independencia. Historia militar de España de 1808 á 1814.* Historia militar de España, VI. Madrid: Imprenta y Litografía del Depósito de la Guerra.

González Fabre, Miguel (2004): *Aportación científica del ingeniero de minas D. Casiano de Prado y Vallo (1797-1866) en su contexto histórico.* Tesis doctoral. Madrid: Universidad Politécnica de Madrid. Escuela Superior de Ingenieros de Minas. [oa.upm.es/416/1/06200417.pdf]

Hemeroteca Digital (BNE) = *hemerotecadigital.bne.es/index.vm* [consultado 29-07-2018].

Legísima, Fray Juan (1912). *Héroes y mártires gallegos. Los franciscanos de Galicia en la Guerra de la Independencia.* Santiago de Compostela: Tipografía del Eco Franciscano.

Manifiesto 1820 = Junta de Galicia: *Manifiesto que la Junta de Gobierno de Galicia creada por el pueblo en 21 de febrero de 1820 para restablecer la Constitución Política 1812 (...) hace a la Nación Española.* A Coruña: Oficina de D. Manuel María de Vila.

Mariño Paz, Ramón (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacementa.* Revista Galega de Filoloxía. Monografías 2. A Coruña: Universidade da Coruña. Área de Filoloxías Galega e Portuguesa.

Moure Mariño, Luis (1997): *Apuntes para la historia de Monforte de Lemos.* Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

Murguía, Manuel (1862): *Diccionario de escritores gallegos.* Vigo: Imprenta de Juan Compañel.

Osuna Rey, J.M. (2006): *Los franceses en Galicia. Historia militar de la Guerra de Independencia en Galicia (1809).* Fundación Pedro Barrié de la Maza: A Coruña.

Otero Pedrayo, Ramón (1959): “Orense y las tierras orensanas en el siglo XIX”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, nº 43, pp. 233-265. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas (CSIC).

Portela Pazos, Salustiano (1964): *La guerra de la independencia en Galicia.* Santiago de Compostela: Imprenta del Seminario Conciliar.

- Reinoso, Máximo (1821): *Extracto del expediente militar instructivo formado para la exhumación de los héroes castellanos Padilla, Bravo y Maldonado y copias de la orden, acta celebrada y decreto de abrobación*. Madrid: Imprenta de Don Mateo Repullés.
- Schepeler, Andreas Daniel Berthold von (1827): *Geschichte der Revolution Spaniens und Portugals*. II. Berlin: Ernst Siegfried Mittler.
- Schepeler, Andreas Daniel Berthold von (1829): *Histoire de la Révolution d'Espagne et de Portugal*. Tome second. Liège: Chez J. Desoer.
- Taboada Roca, Antonio (1933): “A Guerra da Independencia”, pp. 157-164 de “Notas históricas”, en VV.AA.: *Terra de Melide*. Compostela: Seminario de Estudos Galegos [ed. facsimilar: 1978. Sada - A Coruña: Edicións do Castro]
- Torre do Tombo = Arquivo Nacional da Torre do Tombo. Lisboa. <http://antt.dglab.gov.pt/> [consultado 29-07-2018]
- Urcullo, José (1820): *Relación histórica de los acontecimientos más principales ocurridos en La Coruña, y en otros puntos de Galicia en febrero y marzo de este año, con el objetivo de restablecer la Constitución política de la monarquía española, que felizmente rige*. A Coruña: Imprenta de Igueta.
- Varela Jácome, Benito (1951): *Historia de la literatura gallega*. Santiago de Compostela: Ed. Porto.
- Varela Sabas, Alfredo (1995): “Vida municipal en el Orense del Trienio Liberal”, en Xavier Castro & Jesús de Juana (edits): *Actas das VIII Xornadas de Historia*, 213-221. Ourense: Deputación de Ourense.

OS ANIMAIS NA LITERATURA INFANTIL E XUVENIL: FINA CASALDERREY

*Animals in Children's and Young Adults Literature:
Fina Casalderrey*

Verónica Pousada Pardo
Universidade de Vigo/USC-ICE
vpousada@uvigo.es

Resumo

O obxectivo principal deste artigo é achegarse á Literatura Infantil e Xuvenil de Fina Casalderrey para identificar os distintos animais que aparecen nas súas obras e as funcións que desempeñan, tomando como punto de partida os diferentes movementos sociais e literarios de defensa e protección dos animais. Casalderrey destaca polo tratamento de temáticas complexas que atinxen aos cativos e cativas, sen dulcificacións nin censuras: a morte, a violencia, o divorcio, a drogadicción, o aborto, as enfermidades sen cura.... Entre elas, destacan as relacionadas coa defensa dos animais e da natureza, evidenciando a crueldade humana (abandono, maltrato...). Realizarase unha clasificación das creacións segundo o papel desempeñado polos animais para, deseguido, analizar polo miúdo tres obras representativas da autora: *Dúas bágoas por Máquina*, *Chamizo* e *O misterio dos fillos de Lúa*.

Palabras chave: Fina Casalderrey, Literatura Infantil e Xuvenil, animais.

Abstract

The main objective of this article is to approach Children's and Young Adult Literature written by Fina Casalderrey to identify the distinct animals which appear in her works and the functions carried out by them, taking as the starting point the different social and literary movements for the defence and protection of animals. Casalderrey stands out for dealing with complex topics which reach young people, without moderations or censorships: death, violence, divorce, drugs.... Foremost among them are the ones

in relationship with the defence of animals and nature, highlighting the human cruelty (abandonment, neglect...). It will be done a classification of creations according to the role played by animals, and then will be analysed in detail three representative books of the author: *Dúas bágoas por Máquina*, *Chamizo* and *O misterio dos fillos de Lúa*.

Keywords: Fina Casalderrey, Children's and Young Adults Literature, animals.

1. Introducción

Abogar por la protección de los animales de un sistema de vida humano que normaliza la depredación, la destrucción e invisibilización de todo ser vivo, al que por su origen no humano se encierra en la categoría de “explotable”, es simplemente un efecto lógico de la interiorización de un sistema moral que rechaza la violencia, deslegitima la desigualdad e impone como objetivo el bien común. (Verdú e García 2010: 22)

A partir do século XX a ameaza que supón o ser humano para os animais desencadea unha serie de acontecementos co obxectivo de salvagardar e protexer a súa existencia. Fúndase a Liga Internacional dos Dereitos do Animal, a UNESCO e a ONU aproban a Declaración Universal dos Dereitos do Animal e, ao mesmo tempo, comezan a aparecer publicacións que reflicten esta mesma preocupación, da man de filósofos como Peter Singer (*Animal Liberation: A New Ethics for our Treatment of Animals*, 1975) ou Tom Regan (*The Case for Animal Rights*, 1983).

Como destaca Marrero (2017: 266), as reivindicacións dos dereitos dos animais e a sensibilización ecolóxica, que xorden a finais da década dos 60, teñen unha grande repercusión sobre a literatura e sobre a crítica literaria, pese a ser un elemento externo ao fenómeno literario. Esta tendencia tivo un éxito practicamente universal, facendo que autores e autoras de condicións diversas decidiran centrar o seu interese na creación de obras que amosen a precaria situación dos animais.

No caso concreto da Literatura Infantil e Xuvenil (LIX), cómpre ter en conta que a maioría dos nenos e nenas senten curiosidade e unha forte afección polos animais, derivada da presenza de mascotas no fogar ou da variedade de especies que se poden atopar tanto nas aldeas coma nas cidades. Deste xeito, “it would seem rather intuitive that these same creatures would find a place in the stories that we tell. And they do” (Burke e Copenhaver 2004: 206).

Esta concienciación e asunción da ética animal reclama un cambio na sociedade, fomentando a creación de lectores conscientes das problemáticas actuais coa intención de erradicar certas actitudes e prexuízos, evitando que se perpetúen. Posto que a Literatura Infantil e Xuvenil conforma un dos piares fundamentais no desenvolvemento cognitivo dos máis pequenos, non é de estrañar a proliferación de producións na defensa do mundo animal e natural.

2. A presenza dos animais na obra de Fina Casalderrey

Fina Casalderrey (Xeive, Pontevedra, 1951), escritora, mestra, xornalista, gastronoma e membro da Real Academia Galega dende o ano 2013, é unha das autoras máis prolíficas das letras galegas, merecedora de galardóns de renome e distincións honoríficas ao longo da súa carreira (Premio Nacional de Literatura Infantil e Xuvenil, Premio Merlín, Premio Frei Martín Sarmiento, Premio Edebé, Premio da Cultura Galega...), conta con decenas de publicacións que abarcan diferentes ámbitos e que a converten nunha escritora polifacética e versátil.

Un dos campos que máis interese lle suscita e polo que avogou ao longo de toda a súa carreira, e segue a facelo na actualidade, é o da Literatura Infantil e Xuvenil. Nas súas obras, Casalderrey achégase a todo tipo de problemáticas sociais, non deixando de lado ningunha temática e tratando cada dificultade dun xeito realista, sen tabús nin censuras.

Casalderrey, tal é como se indica na *Historia da Literatura Infantil e Xuvenil Galega*, pertence á denominada xeración do 68, un colectivo de docentes galegos que apostaron por modalidades xenéricas novas sen esquecer as herdanzas da tradición oral (Roig 2015: 17). Entre os eixos temáticos vertebradores da súa produción infantil e xuvenil cómpre destacar a familia, o tratamento da morte, a defensa da natureza e o amor e respecto polos animais, na liña de María Victoria Moreno (Fernández e Ferreira 2015: 209).

Un dos elementos que se repite de xeito asiduo nas obras de Casalderrey é a presenza de animais. Do mesmo xeito que acontece cos contos populares e as súas correspondentes reescrituras (Roig e Ferreira 2010: 90), a autora escolle animais conectados co home por mor dunha relación conflictiva (lobo, raposo...) e outros de carácter doméstico de proximidade ao ámbito humano galego (gato, can, coello, porco, galo, ovella...), prestándolle especial atención ao mundo rural.

Para comprender mellor a variedade de funcións que poden desenvolver os animais na Literatura Infantil e Xuvenil, establecín tres tipos de categorías segundo o labor exercido por estes personaxes nos libros de Casalderrey. En primeiro lugar, estarían os animais que protagonizan a historia con pensamentos e voz propia (*Pimpín e dona Gata*, 1999; *Desventuras dun lobo namorado*, 2003; *¿E ti que farías por min?*, 2010...). Nestes casos amósanse animais antropomórficos, que teñen sentimentos, falan e razoan coma un ser humano, cumprindo na maioría das veces unha función simbólica:

Cuando los animales hablan son meras representaciones de valores humanos que sirven a una finalidad pedagógica y moralizante, como sucede en las fábulas, y, cuando no hablan, las más de las veces los animales literarios son símbolos de algo, o metáforas, o símiles, que en poco o nada atienden al animal que los sustenta, pues en primera instancia provienen de la tradición y son elaborados y reelaborados según la necesidad del contexto en el que se incluyan. (Marrero 2017: 273)

Estas obras son claras herdeiras da tradición oral estudada e analizada por investigadores de diversas áreas da literatura, caracterizada pola dualidade de personaxes e polos episodios humorísticos onde o máis forte é burlado polo débil, como acontece na reescritura *Desventuras dun lobo namorado*. Roig e Ferreira (2010: 91) destacan a brevidade, o simbolismo numérico, a linguaxe coloquial, a musicalidade, a abundancia de diálogos e a progresión lineal, ademais das características anteriormente citadas, como os trazos significativos dos contos populares e das dúas reescrituras.

O segundo grupo estaría composto por obras onde os animais son o centro da narración e cuxa presenza é imprescindible, pero sen posuír voz nin estar humanizados (*Dúas bágoas por Máquina*, 1992; *Chamizo*, 1994; *O misterio dos fillos de Lúa*, 1995; *¡Un can no piso!*, 2003; *O meu avó é unha gata*, 2005; *Cuca e o abrigo marrón*, 2014...). Nalgúns casos, amósase xa dende o título a importancia do animal na historia, posto que a escritora coloca o nome do can, do gato e da gata na cuberta: *Máquina*, *Chamizo*, *Lúa*.

No terceiro e último grupo atoparíanse as creacións nas que os animais serven como complemento ou acompañante, pese a non ter un gran peso no desenvolvemento dos acontecementos. Practicamente a totalidade dos libros de Casalderey poderían incluírse dentro deste caixón, posto que dun xeito máis detallado ou superficial, en case todos está presente o mundo animal (*¿Sobrevives?!*, 1996; *¡Prohibido casar, papá!*, 1996; *O misterio do cemiterio vello*, 1999; *¡¡Lume!!!*, 2006; *A lagoa das nenas mudas*, 2006; *Apertas de vainilla*, 2007; *Ola, estúpido mostro peludo*, 2007; *A pomba e o degolado*, 2007; *O misterio da Casa do Pomba²*, 2008; *Pesadelo no tren chocolate*, 2009; *Historia da bicicleta dun home lagarto*, 2014...). Neste grupo incluso hai casos nos que os animais soamente son incorporados á obra grazas á linguaxe visual (*Eu son eu*, 2004).

2.1. Animais como centro da narración

En relación coa defensa dos dereitos dos animais anteriormente presentada, centrareime especificamente en tres obras galardoadas e traducidas a diversas linguas, coñecidas polo público en xeral debido ás reedicións e ao número de vendas. Estou a falar de *Dúas bágoas por Máquina*, Premio Merlín de Literatura Infantil en 1991; *Chamizo*; e *O misterio dos fillos de Lúa*³, Premio O Barco de Vapor 1994 e Premio Nacional de Literatura Infantil e Xuvenil 1996.

1 Nesta novela a violencia contra os animais está moi presente, xunto coa agresividade, o maltrato e a caza como diversión. Os únicos animais polos que se amosa aprecio son os cans de caza, cara a eles os personaxes principais amosan cariño e respecto.

2 Os animais que viven con Rita e Ramón, un can, una gata e dúas parellas de papagaios son denominados en conxunto coma “o ceo”: Sol, Lúa, Estrelas.

3 As edicións usadas para as citas son as seguintes: *Dúas bágoas por Máquina*, publicada en 2016 por Xerais na colección “Merlín”, con ilustracións de Víctor Rivas; *Chamizo*, publicada en 2015 por Xerais na colección “Merlín”, con ilustracións de Luís González; e *O misterio dos fillos de Lúa*, publicada en 2014 por SM na colección “O barco de vapor”, con ilustracións de Manuel Uhía.

Como se indicou anteriormente, encaixan no marco do segundo grupo, é dicir, son libros onde os animais conforman o núcleo dos acontecementos, sen estar humanizados. Deste xeito, ofrecerase unha aproximación ás funcións que desempeñan os animais e á visión que a autora ofrece deles. Quedan fóra as creacións pensadas para un lectorado máis novo e, no caso concreto do relato *O meu avó é unha gata*, tamén polo feito de amosar, dun modo sinxelo e doce, a preocupación polos animais, entrelazada coa complicidade dun avó coa súa neta, sen achegarse á cruenta realidade, como acontece nas outras obras.

Chamizo narra a historia de Martina, unha nena de nove anos que sente devoción polos animais. Seus pais non lle permiten ter ningún, posto que viven nun piso e non dispoñen de tempo para atendelo correctamente. Un día, no colexio, atopa un gatiño tirado no lixo e decide salvalo, pese a todas as dificultades ás que debe enfrontarse para protexer a súa existencia. Ante a descuberta do animal abandonado a protagonista amosa o seu desconcerto e rabia contra as persoas que manifestan un comportamento tan desprezable: “¿Quen deixaría alí o gatiño? ¡Bestas!” (2015: 21), “¿Por que aos que queremos os animais non podemos telos e os que os teñen tiran con eles?” (2015: 27).

David e Branca son os nenos protagonistas da novela *O misterio dos fillos de Lúa*, centrada na investigación do destino da rolada da gata que desaparece sempre pouco despois de nacer. Finalmente, tras moitas teorías e aventuras, descubren a verdade e conseguen salvar a última camada de Lúa. Pese a que a gata xa forma parte da familia, indícase a súa procedencia. O irmán do protagonista, Xocas, atopa a Lúa desamparada preto do cemiterio e decide levala para a casa.

A inocencia é un dos elementos máis destacables deste libro. No seguinte fragmento pode observarse a ollada inxenua de David ante a violencia contra os animais:

Seguramente por iso teñen un can de caza. A min non me gusta nada que cacen ós animais, porque sofren e eu non quero.

Antes cazaba moscas e quitáballe-las ás porque pensei que non sufrían (...) A miña profe díxome que tódalas persoas e tódolos animais, o que teñen é porque lles fai falta. E eu xa non volvín arranca-las ás das moscas. (2014: 60)

Ademais, na obra recóllese, dun xeito un tanto latente, unha práctica bastante común no mundo tradicional galego, en voz da avoa, representante dos costumes e normas do pasado. Fálase da morte dos gatiños acabados de nacer a mans dos seres humanos e dalgúns dos procesos empregados: “Non hai ningún misterio. Foi teu pai que os enterrou na eira” (2014: 18).

En *Dúas bágoas por Máquina* cóntase a historia de amizade entre Xusta e o seu can, Máquina, que recibiu como agasallo. Ao comezo, o animal tivo o agarimo de todos, pero co paso do tempo a familia comeza a cansar del e a velo coma unha molestia:

Todos mostraban excesiva indiferenza ante Máquina. Dende que faltou o avó xa non tiña ningún aliado seguro. Talvez meu pai. Oín unha noite como falaban na cociña da inutilidade de ter can. (2016: 56)

Polo que se refire á violencia cara aos animais, é preciso destacar dous casos concretos. En primeiro lugar a que procede da avoa, presente ao longo de todo o libro:

A única que parece non cambiar é a avoa. Cada vez que Máquina se cruza no seu camiño, zúmballe unha vareada no lombo. É abraiante a reacción do can perante ela. Pon as orellas gachas, baixa a mirada e volve subila amodiño, implorando clemencia, pero nin se lle ocorre rebelarse. Non o fai por covardía, ben o demostrou o mencer en que lle puxo fronte ao ladrón. De seguro que comprende que as dores que acompañan continuamente a avoa son as causantes da súa implacable actitude. (2016: 104)

En segundo lugar, tamén se amosa a violencia por parte dos máis novos. Ricardito tiralles pedras a Máquina despois de espetarlle unha lata na cabeza. Como consecuencia, o can acaba co pescozo cheo de sangue e o corpo todo magoado.

2.2. Caracterización dos animais

Despois de analizar con detemento a presenza e calidades dos animais nas tres obras escollidas, pódense establecer varias características comúns que enlazan as creacións literarias de Fina Casalderrey:

- Preferencia polos gatos e cans. Pese a que, como xa se comentou, son moitos os animais con presenza na literatura da autora, destacan especialmente estes dous pola súa proximidade co ser humano e a súa condición de “domésticos”.
- Fidelidade e cariño como trazos recorrentes nos animais. Máquina regresa á casa malpocado despois de que o pai da protagonista o abandonase e non amosa en ningún momento rancor. Na parte final do libro sacrifica a súa vida pola avoa que sempre o tratou con desprezo, amosando a fidelidade ata o punto extremo. Pola súa banda, Lúa permite que David colla e agarime os seus gatos acabados de nacer, amosando a súa completa confianza.
- Respecto cara aos animais por parte dos máis novos. As nenas e nenos protagonistas menten para protexer o ser inocente que se atopan abandonado.
- Violencia e desagrado cara aos animais por parte dos adultos. Os animais son descritos, fundamentalmente polas persoas de maior idade da casa, como molestos, estorbos que non serven para nada e que só causan problemas, traballo e gastos.
- Abandono. Está moi presente a idea da “cousificación” dos animais, tratados coma obxectos de usar e tirar. Nos tres libros hai casos de abandono de animais baixo múltiples prexuízos. Por exemplo, o pai de Xusta decide abandonar o can a moitos quilómetros de distancia porque ten unha enfermidade e non se quere facer cargo del.

- Amizade. Os cativos e cativas protagonistas establecen un forte vínculo afectivo co animal co que comparten o seu tempo, creando unha relación de amizade profunda, moitas veces incompreensible dende o punto de vista dos adultos.

Estas particularidades non só caracterizan as obras analizadas (*Dúas bágoas por Máquina*, *Chamizo* e *O misterio dos fillos de Lúa*), senón que tamén poden extrapolarse á produción xeral da escritora, onde o mundo animal sempre ten un oco.

3. Conclusións

Ante as preocupantes cifras de abandono de animais, a precaria situación dos refuxios que non son capaces de soportar a cantidade de seres vivos que salvan e rescatan das rúas, e as terribles historias que aparecen día a día nos medios de comunicación con exemplos de crueldade e maltrato, a Literatura Infantil e Xuvenil érguese como un faro de esperanza. Grazas a obras como as de Casalderrey as nenas e nenos poden achegarse a unha realidade que está presente nas súas vidas cotiás, amosando o respecto e o amor polos animais, fundamentalmente polos que viven unha situación de desamparo.

A relación das pequenas e pequenos co mundo animal favorece o desenvolvemento mental, fundamentalmente no caso da convivencia, facilita a interacción con outras persoas e mellora a autoestima. Pero non só hai beneficios a nivel cognitivo, tamén existen estudos que demostran vantaxes relacionadas coa saúde por mor da convivencia con animais (redución do estrés e da ansiedade, menor risco de alerxias e problemas respiratorios...).

Nas obras de Casalderrey os animais están sempre en relación co ser humano, espertan sentimentos de compaixón e modifican os pensamentos e actitudes dos personaxes, fundamentalmente pola fidelidade e amor que mostran. Nos seus libros represéntase o abandono dos animais e, á súa vez, o compromiso por parte do protagonista para mudar esta situación. Deste modo, é posible establecer unha diferenza entre o comportamento das nenas e nenos, sempre dispostos a axudar, e o dos adultos, que non son capaces de ver máis alá das trabas.

A Literatura Infantil e Xuvenil galega ten a sorte de contar con escritoras e escritores comprometidos coa defensa e protección dos animais como Bernardino Graña, Paula Carballeira, Pepe Carballude e Francisco Castro, entre outros moitos. A publicación deste tipo de volumes ten como finalidade fomentar no lectorado máis novo actitudes de respecto polos animais, o valor da adopción, o compromiso, a responsabilidade e o aprecio polos seres vivos en xeral.

4. Bibliografía

- Burke, C. L. / J. G. Copenhaver (2004): «Animals as People in Children's Literature», *Language Arts* 81, 205-213.

- Casalderrey, Fina (2014): *O misterio dos fillos de Lúa*. (23ª ed.). Madrid: SM.
- Casalderrey, Fina (2015): *Chamizo*. (10ª ed.). Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Casalderrey, Fina (2016): *Dúas bágoas por máquina*. (19ª ed.). Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Fernández Vázquez, M. / C. Ferreira Boo (2015): «Narrativa infantil», en B-A Roig Rechou (coord.), *Historia da Literatura Infantil e Xuvenil Galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 185-228.
- Marrero Henríquez, J. M. (2017): «Animalismo y ecología: sobre perros parlantes y otras formas literarias de representación animal», *Castilla. Estudios de Literatura* 8, 258-307. DOI: <https://doi.org/10.24197/cel.8.2017.258-307>
- Roig Rechou, B-A. (2008): *La Literatura Infantil y Juvenil Gallega en el siglo XXI. Seis llaves para entenderla mejor / A Literatura Infantil e Xuvenil Galega no século XXI. Seis chaves para entendela mellor*. Madrid / Santiago de Compostela: Asociación Española de Amigos del Libro Infantil y Juvenil / Xunta de Galicia.
- Roig Rechou, B-A. / C. Ferreira Boo (2010): «O conto de transmisión oral na LIX galega», en B-A. Roig Rechou / I. Soto López / M. Neira Rodríguez (coords.), *Reescrituras do conto popular (2000-2009)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia/ LIJMI/ Fundación Caixa Galicia, 83-105.
- Roig Rechou, B-A. (2015): «Introdución», en B-A Roig Rechou (coord.), *Historia da Literatura Infantil e Xuvenil Galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 15-21.
- Verdú Delgado, A. D. / J. T. García García (2010): «La ética animalista y su contribución al desarrollo social», *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global* 112, 11-27.

DEBUXOS, CARICATURAS E POEMAS A MIGUEL DE UNAMUNO DOS SEUS GALEGOS COEVOS¹

Drawings, caricatures and poems to Miguel de Unamuno by his contemporary Galicians

Alexandre Rodríguez Guerra

Universidade de Vigo

Resumo

Nesta investigación estúdanse aqueles poemas, debuxos e caricaturas que, xurdidos do maxín e da man de galegos contemporáneos de Miguel de Unamuno, lle foron dedicando ó escritor vasco ó longo das tres primeiras décadas do século XX. Entre os autores, hainos anónimos e pouco coñecidos, pero tamén sinaturas consagradas como Blanco Torres, Valle-Inclán, Castelao ou Cebreiro.

Palabras chave: Miguel de Unamuno, galegos, poemas, debuxos, caricaturas

Abstract

In this research work, the author studies the poems, drawings and caricatures made by contemporary Galician artists of Miguel de Unamuno, dedicated to him during the first three decades of the 20th century. There are anonymous creators and generally less known ones, but also established artists, like Blanco Torres, Valle-Inclán, Castelao or Cebreiro.

Keywords: Miguel de Unamuno, Galicians, poems, drawings, caricatures

---

1 Como membro do grupo TALG (Tecnoloxías e Aplicacións da Lingua Galega) da Universidade de Vigo, desenvolvín este traballo dentro da *Rede de Lexicografía* RELEX (ED341D R 2016/046), financiada pola Xunta de Galicia.

Aínda lembro, ó pouco de aterrar na Universidade de Vigo a finais do ano 1999, o agasallo que recibín en forma de *Lecturas de nós*, maxistral escolma en que Ramón Gutiérrez Izquierdo vive, explica e exemplifica a literatura galega. Case vinte anos despois, estas lecturas manteñen intacta a súa vixencia atemporal.

1. Introducción

Que a creación artística é multiforme e polifacética sábese ben. E que existe unha confluencia entre a arte da palabra e as artes plásticas, tampouco xera dúbidas. Para proba, algúns artistas, grandes artistas en que confluíron ambas as vertentes, como Castelao. Miguel de Unamuno (Bilbao, 1864 - Salamanca, 1936) tamén transitou por eses dous vieiros e, contemporaneamente, houbo quen dende Galicia se dirixiu a el nalguna das facetas recollidas no título desta contribución. Nas páxinas que seguen recompilaremos algunhas poesías que, en galego ou castelán, lle dedicaron ó escritor bilbaíno dende terra galaica. Das sete poesías que reproduzo², hai dúas, afastadas entre si máis de vinte e cinco anos, que están en galego. Ordénanse respectando a súa cronoloxía: as primeiras son de 1903 e a última de 1935, un ano antes de falecer Unamuno.

Canda elas, ofrécese un pequeno gran feixe de debuxos ou caricaturas en que o protagonista é o catedrático vasco e proceden, basicamente, das publicacións periódicas galegas da época, pero non só. O arco temporal polo que se espallan tamén abrangue un período de máis de trinta anos, que se inicia, novamente, no ano 1903.

2. Poesías dedicadas

No banquete da *Reunión de Artesanos* da Coruña, na noite do sábado 20 de xuño de 1903, o murés J. Mª Riguera Montero (1844 - Viveiro, 1922) pronunciou uns versos en galego dedicados a Unamuno. Son eminentemente laudatorios co renome e a figura unamuniana e, se recolleren fidedignamente o orixinal (*cf.* as dúas variantes entre si), non brillan pola súa calidade, nin lingüística nin poética. A seguir reproducímolos nas versións que ofrecen o *Diario de la Coruña* xusto ó día seguinte da celebración do acto (Riguera Montero 1903a) e *La Voz de Galicia* dous días despois (Riguera Montero 1903b)³:

2 Non inclúo neste traballo o poema “Salutación al maestro”, asinado por José María Vela e publicado en *La Voz de Galicia* o 8 de febreiro de 1930 (*cf.* Figura 5), polas dúbidas que me ofrece a galeguidade do seu autor (é bastante plausible que se poida tratar de José María Vela de la Huerta, xornalista, poeta e crítico teatral vallisoletano). Da poesía, con motivo do regreso do escritor vasco en febreiro de 1930 da súa expatriación voluntaria, dedúcese que Vela foi alumno de Unamuno na Universidade de Salamanca nas materias de “Latín e Historia” [da lingua] (Vela 1930: 1).

3 *El Norte de Galicia* do 23 de xuño de 1903, p. 2, tres días despois do evento, publicou a variante de *La Voz de Galicia*, con lixeiras modificacións.

“A Unamuno”

Solo o teu nome puro e venerado,
 varón enxebre, inspiramento dera;
 solo a tua gloria, sí, inspirar poidera
 á quen as musas númen han negado.
 Non son cantor, mais Dios houbo prantado
 un espírito en min que sabe amar
 tua excelsa gloria e virtud sen par;
 por iso eiquí sen númen hei cantado.
 ¡Ay! oxalá qui ó homenaxe augusto
 que hoxe á Cruña rinde e che consagra
 mova n'estes homes o deseio xusto
 de seguir ó exempro da tua fama;
 Porque isto fora á mellor victoria,
 porque esa fora a mais grande gloria.

[Riguera Montero 1903a: 1-2]

Sólo ó teu nome puro e venerado,
 Varón ilustre, inspiramento dera;
 Sólo á tua gloria inspirar poidera
 A quen as musas numen han negado.
 Non son cantor; mais Dios houbo prantado
 Un espírito en min que sabe amar
 Tua excelsa gloria e virtud sen par;
 Por iso ei qu'i sen numen hei cantado.
 ¡Ay! oxalá qu'ó homenaxe augusto
 Que hoxe a Cruña rinde e che consagra
 Mova n'esta xente o deseio xusto
 De seguir o exempro d'a tua fama;
 Porqu'isto fora a millor victoria,
 Porqu'isa fora a mais grande gloria.

[Riguera Montero, 1903b: 2]

Na *Revista Gallega* de finais de xuño de 1903, despois da visita de Unamuno a Galicia, publicouse unha décima datada na Coruña o 20 de xuño de 1903. Asínaa Juan Asúnsolo Martínez, catedrático da Escola Superior de Comercio da Coruña⁴, que no poema encomiástico en castelán realzou hiperbolicamente as “riquezas intelectuais” de E. Pardo Bazán e mais de M. de Unamuno caracterizándoos como dous “xenios inmortais”:

“Un pensamiento”

Pretende algún soñador,
 que se parta por igual
 la riqueza nacional,
 y está muy bien, si señor;
 mas yo, humilde profesor,
 riquezas intelectuales
 no tengo, de ellas ayuno;
 y las tienen colosales
 los dos genios inmortales,
 Pardo Bazán y Unamuno.

[Asúnsolo Martínez 1903: 5]

Roberto Blanco Torres (Cuntis, 1891 - Entrimo, 1936) foi un dos escritores galegos contemporáneos de Unamuno que máis o soubo admirar (“no que era merecente de admiración” como precisa Fernández del Riego 1999: 13). As etapas máis marcadamente

4 *A Gaceta de Madrid* (número 296, p. 340) publicou o 22 de outubro de 1908 un Real Decreto coa xubilación de J. Asúnsolo Martínez “por exceder de la edad reglamentaria y hallarse imposibilitado para la enseñanza”. Con data do 1 de xaneiro de 1885, Asúnsolo Martínez figura con máis de 23 anos de antigüidade no Instituto de Segunda Ensinanza de Lugo coa materia Aritmética mercantil (cf. *EGCI*: 28-29).

unamunianas de Blanco Torres son, esencialmente, a súa estadía na illa de Cuba e o comezo da ditadura de Primo de Rivera (en que é xefe de redacción do xornal vigués *Galicia*). Nelas, ademais do rastro epistolar (na Casa Museo Unamuno da Universidade de Salamanca –CMU– consérvanse dezanove cartas do intelectual cuntense), detéctase unha maior proporción de referencias de Blanco Torres a Unamuno (cf. Rodríguez Guerra 1999: 19-59 para aquel e 59-72 para estas), acompañadas por cadanseu poema. No primeiro caso dedícalle ó polígrafo bilbaíno o poema en castelán titulado “Incertidumbre” (cf. Rodríguez Guerra 1999: 63-64)⁵:

“Incertidumbre”

Para Don Miguel de Unamuno
 En la cumbre caudal del pensamiento,
 en donde a veces la ilusión titila,
 avizor el espíritu vigila
 de la vida el ignoto fundamento.
 Fuerza secreta de un presentimiento
 que no concuerda con la fé tranquila,
 mueve a la duda; la razón vacila,
 e inunda el pecho enorme desaliento.
 Fulgor de dicha que a morir convoca:
 tras de tu estela que el arcano toca,
 la ciencia es vana y el afán se frustra.
 ¡Oh sempiterno sueño de bonanza...
 Si el ánimo en Jesús halla esperanza,
 lo desuela al instante Zarathustra!

[Blanco Torres 1914]

A composición anterior publicouse con posterioridade, o 27 de xaneiro 1924, no xornal *Galicia* de Vigo (na páxina 3), co título “Angor ex cogitare” e con moi poucas modificacións, a principal é o cambio da dedicatoria, que pasa a ser unha cita do Eclesiastés: “Porque quien añade ciencia, añade dolor”. En 1929 inclúese unha nova versión deste poema en galego, sen cita, sen dedicatoria e co título “Dramatismo”, no libro *Orballo da media noite* (cf. Rodríguez Guerra 2016: 94-95).

Ramón del Valle-Inclán (Vilanova da Arousa, 1866 - Santiago de Compostela, 1936) dedícalle a Unamuno o poema “Eucaristía”, que se publicou no xornal madrileño *El Imparcial* o 1 de abril de 1915. En palabras dun dos seus editores, Serrano Alonso, o contido desta composición non encaixa en ningunha das coleccións poéticas do galego, sen esquecer que algúns dos seus versos “podrían estar más dirigidos a la conciencia de Unamuno que a la generalidad de los lectores” (Valle-Inclán 1987: 410). En Rodríguez Guerra (2016: 220-242), a partir dunha perspectiva esencialmente unamuniana, estúdase a relación entre ambos os escritores e, despois de lembrar que nin “se odiaban a morte no ano 1901, nin se

⁵ Agradézolle a X. Mª Dobarro Paz que me proporcionase unha copia deste poema.

adoraban en 1935/1936”, precísase que “a relación entre eles non foi tan simple, e serán distintas circunstancias vitais, profesionais e de ideario as que, ó longo dos lustros, lles ofrezan puntos de (des)encontro” (Rodríguez Guerra 2016: 232). A pesar da “inequívoca tendencia consolidante de mutua consideración, os seus pensamentos sempre circularon libres de calquera atadura” (ib.: 231), tal e como se pode comprobar, dende a óptica do vilanovés, a partir dalgún dato e de distintos comentarios (ib.: 231-232).

“Eucaristía”

(Para D. Miguel de Unamuno)

En el pan y en el vino de la Cena
 tu eternidad nos diste, Nazareno,
 antes de despojarte de la humana
 forma sobre la Cruz.
 El Nazareno
 por el amor se trasmudó en las ansias
 de todo lo creado, y en la Idea
 del Padre Creador. La Eucaristía
 dice la eterna condición del Hijo.
 ¡Oh, misterio de amor, ciego en tu lumbre!
 ¡Oh, beata quietud de los sentidos!...
 ¡Ser y no ser! Amar la obra divina
 anegado en la luz de una tiniebla;
 vencer el tiempo y la razón que enlazan
 la ciencia y la experiencia de los siglos;
 ser amoroso centro, llama viva
 de un sentimiento y de un deleite sumos.
 Llegar a conocer por el camino
 que se olvida. Tener el alma quieta.
 Saber fuera del orden de las horas,
 y sin el trasmudar de las ideas
 que fluyen una a una, como el grano
 de arena fluye en el reloj del Tiempo.
 ¡Enséñame, retiro de este monte,
 a comulgar contemplativamente,
 a ver la obra del Cristo en una llama
 de amor, y a recibir la Eucaristía
 igual que el pan y el vino de la Cena,
 en la eterna substancia de las cosas,
 Carne y Sangre del Verbo!

[Valle-Inclán 2002: 1786]

Julio J. Casal (Montevideo, 1889 - Montevideo, 1954), sen ser galego, tivo unha forte relación coa Galicia e a súa intelectualidade, pois foi cónsul do Uruguai na Coruña entre

1913 e 1926. Na CMU consérvanse nove documentos epistolares de Casal a Unamuno (Rodríguez Guerra 2000: 189-197) e, entre outros poemas, nunha das cartas transcríbese un que é unha homenaxe ó escritor vasco (Rodríguez Guerra 2000: 193-194). Esa carta é do 31 de maio de 1915 e un ano máis tarde Casal incluírá no seu libro *Nuevos horizontes* este poema co título “Miguel de Unamuno”. Esta mesma composición publícaa o xornal coruñés *El Noroeste* o 19 de setembro de 1920. Nela destácanse as calidades humanas e líricas, sempre en positivo, do catedrático salmantino:

“Miguel de Unamuno”

Don Miguel de Unamuno, aquel Rector
de la Universidad de Salamanca,
ofrece estas dos notas de valor:
la incomparable pluma, siempre franca,
y una conciencia, más que todo, blanca...
(conciencia que no cambia de color).
Bien lo pintó la frase del poeta:
“Sin miedo del malvado á quien domina,
tiende la mano al bueno.” Y tanto reta
desde su verde é intelectual colina
al mercader que á nuestros pies camina,
como al astuto que escaló la meta.
...Yo por este “Hombre-Dios” del arte siento
latir mi admiración con mayor brio
que empuje tener puede el pensamiento,
fuerza las aguas del más vasto río,
frutos la tierra cuando llega estío
y estrellas en Abril el firmamento.
Puesto que suele hablar consigo mismo,
creo que todo el Universo cabe
en el loco magín de su idealismo...
Cuando canta me digo: he aquí el ave
que con su voz supo encontrar la llave
de un reluciente y clásico lirismo.
Por esos caminos, lleno de ilusión,
luchando a la sombra de toda razón,
en pos⁶ de lo bello, contra la falsía,
cual Rubén lo dijo ya en una canción,
lo ve eternamente la quimera mía,
con la adarga al brazo, toda fantasía,
y la lanza en ristre, toda corazón...

[Casal 1916: 123-125]

---

6 Na carta a Unamuno emprega “pro” (Rodríguez Guerra 2000: 194).

O segundo dos poemas de Blanco Torres ó publicista vasco, quince anos máis tarde do comentado antes, é o soneto titulado “Unamuno” (Rodríguez Guerra 1999: 70), que inclúe no seu poemario en galego *Orballo da media noite*. Este libro saíu do prelo a finais do ano 1929 (o tres de outubro segundo consta no colofón), pero Blanco Torres xa lle adiantou a Unamuno a existencia deste soneto na súa carta do 5 de xullo dese mesmo ano (Rodríguez Guerra 1999: 49). Constitúe unha homenaxe no desterro/ expatriación voluntaria de Unamuno (véx. o *exilio* do penúltimo verso) e, segundo a crítica, é moi probable que Blanco Torres escribise esta composición antes do ano 1929 (cf. Rodríguez Guerra 1999: 49-50, n. 100). Nela exáltanse distintas facetas de Unamuno, nomeadamente a súa calidade intelectual, humana, literaria (cunha referencia explícita ó título dunha coñecida obra unamuniana no v. 11), un quixotismo que o fai rebelar contra a miseria na súa terra e un maxisterio constante –véx. *sementeiro* v. 4, *cátedra* v. 14– (cf. [Arxi]miro Villar 1998: 58-60).

“Unamuno”

Alma ardente, de cristiano e cabaleiro
 forjador de pensamento e de conciencia,
 quixo un pobo soberano pol-a cencia,
 e foi n-il o mais preclaro sementeiro.
 A inquedanza espiritual sembrou de cote,
 con vehemencia â un tempo mística e profunda,
 e diante a visión da patria moribunda
 xurdíu sobre o ermo con azos de Quijote.
 Na fé coa razón en loita lacerante,
 con pulo aceso trais a verdade huraña,
 trazou o “Sentimento trágico da vida”.
 E, como onte Hugo, Voltaire, Esquilo e Dante,
 no exilio que fai gloriosa â terra estraña,
 prosigue a cátedra ideal nunca esquecida.

[Blanco Torres 1929: 25-26]

O ribadaviense Mario Canda (1913 - 1936) dedicalle a Unamuno un poema con motivo da homenaxe que se lle ofrece en Salamanca a finais de setembro de 1934 pola súa xubilación e na que é nomeado reitor perpetuo da universidade salmantina. De Canda aínda se conserva na CMU unha carta de outubro de 1934 en que lle envía, alén da súa admiración, un recorte do xornal con esta poesía. O escritor galego subliña ó longo de toda a composición o carácter de docente extraordinario do catedrático bilbaíno, que ensinou sempre a verdade e que trazou un camiño, difícil de seguir, pero polo que deben tentar ir os demais:

“¡Unamuno, Maestro...!”

La emoción no dejó hablar al maestro
en el día de su homenaje.
Unamuno, maestro
de la Musa ideal:
¿Es muy largo el camino?
¿Cuesta mucho llegar?...
¿No se abate el espíritu
ni se pierde el afán?
¡Quién pudiera contigo
de la mano marchar
Unamuno, maestro
de la Musa Ideal!
Caminar por la senda
que tú dejas atrás,
y hacer oro del verso
y del verso verdad;
fatigarse en la cuesta
y sentirse capaz
y soñar y saber
que se habrá de llegar.
Tener alma sublime
y en el alma un afán,
y formar juventudes
y saber educar...
Y al final embriagarse
de la miel de triunfar,
¡y esas lágrimas tuyas
un gran día llorar!
Unamuno, maestro
de la Musa Ideal...

[Canda 1934: 10]

Non podo concluír esta epígrafe sen realizar unha referencia á “Elegía en la muerte de Unamuno”, recollida no libro *Espanoles de mi tiempo*, que Salvador de Madariaga (A Coruña, 1886 - Locarno, 1978) lle dedicou a Unamuno no ano 1937. Nela a presenza da guerra civil é unha constante, Unamuno é un mestre quixotil ó que o seu país non segue e por iso se está a desangrar nunha loita intestina. Salvador de Madariaga recrea o que pode ser o percorrido da alma de Unamuno para gozar da presenza divina, mais rodeado de mortos... da guerra civil española. Na fin da composición conclúese: “Resuelta su [de Unamuno] agonía, | en la Eterna Armonía, | como un acorde más, su ser se diluía” (Madariaga 1974: 449).

3. Debuxos e caricaturas

Tal e como se indicou na introdución, nesta epígrafe recompilaranse algúns dos debuxos que, realizados a man e publicados na prensa galega da época, tiveron como protagonista a Unamuno. Agrúpoos en dúas seccións, en función de se nestes retratos se advirten esaxeracións ou deformacións dalgúns trazos do personaxe (caricaturas), ou se neles só se tenta reproducir de xeito moi fidedigno o catedrático vasco, coma se dunha fotografía se tratase.

Comezamos por algúns destes debuxos con pretensión fotográfica. Nas publicacións periódicas galegas, por veces acompáñase unha noticia ou un artigo sobre o escritor vasco dun retrato a man de Unamuno⁷. Como se comproba a continuación, localizámoslos concentrados na primeira e na terceira décadas do s. XX.

A primeira destas figuras, Figura 1, atópase no xornal coruñés *La Voz de Galicia*, a mediados do ano 1903. Trátase dun debuxo do rostro de Unamuno, ofrecendo o seu perfil dereito e marcando algúns dos trazos caracterizadores da meirande parte das representacións gráficas do catedrático bilbaíno: barba e perilla punxente, nariz destacado, ampla fronte e anteollos redondos. Non vén asinado e sitúase na parte superior da cuarta columna da portada, portada que está monopolizada pola información titulada “La velada de anoche. Dos discursos notables. Pardo Bazán. Unamuno”.

Figura 1: *La Voz de Galicia*, 20 de xuño de 1903: 1.

A Figura 2, asinada por *M. Abella* (cunha referencia da imprenta-fotogravado Ferrer na Coruña) tamén en 1903 (un día despois da Figura 1), ocupa a faixa central de dúas columnas (cuarta e quinta), no interior do artigo titulado “Unamuno en La Coruña. En la Reunión de Artesanos”. Reproduce a faciana de Unamuno dende o seu perfil dereito

⁷ Aínda que tamén poidan resultar interesantes, non me deteño nos retratos fotográficos de Unamuno, que podemos localizar espallados pola prensa galega, sobre todo segundo avanza o s. XX (cf., por exemplo, coa década dos anos trinta no xornal coruñés *La Voz de Galicia* ou no vigués *El Pueblo Gallego*).

e destaca, novamente, os mesmos trazos retratísticos do debuxo precedente (o que me fai sospeitar que ambas as dúas remiten a unha mesma fotografía de base). O seu autor é Manuel Abella Fernández, colaborador artístico do xornal coruñés *El Noroeste*, cando menos, nos primeiros anos do s. XX. Nun artigo en *Coruña Moderna* dedicado ós pintores galegos, fálase del como “legítima esperanza hace tiempo silenciada”, e engádesse de Abella Fernández que é “colaborador asiduo de *El Noroeste*, dibujante intencionado: Abella” (A. R. G. 1906: 1).

Figura 2: *El Noroeste*, 21 de xuño de 1903: 1.

Sospeito que esta última Figura 2 é a que lle serve de modelo vinte e sete anos despois á Figura 3, un pequeno deseño publicado polo xornal compostelán *El Eco de Santiago* o xoves 8 de maio de 1930, na parte superior da cuarta columna da portada, baixo o título “Figuras del día” e co pé de imaxe “D. Miguel de Unamuno, que ayer se reintegró a su cátedra de Salamanca, de orden del Gobierno” (o debuxo inclúe tamén unha sinatura no ángulo inferior esquerdo, sobreposta a algunhas liñas do deseño). Como se pode comprobar, é unha copia que respecta fielmente o orixinal e só suaviza lixeiramente algún detalle como o carácter aquilino do nariz ou o ángulo da perilla. Esta sección de “Figuras del día” localizámola neste xornal polo menos dende xuño do ano 1915, na portada, e sempre do mesmo xeito: título da sección, debuxo, probablemente a pluma e case sempre sen sinatura do autor, e un pé de imaxe coa identificación do persoeiro debuxado.

Figura 3: *El Eco de Santiago*, 8/05/1930: 1.

Figura 4: *El Eco de Santiago*, 29/09/1934: 1.

O debuxo seguinte, Figura 4, aínda que se publicou o 29 de setembro de 1934, tamén en *El Eco de Santiago*, a pesar da deficiencia da copia vese nidiamente que é exactamente igual á Figura 3. Ocupa a parte superior de dúas columnas da primeira páxina, dentro do artigo dedicado á xubilación de Unamuno e cun pé en que se identifica “D. Miguel de Unamuno”.

Concluimos esta serie co único debuxo que rompe coa monotonía dos anteriores. É a Figura 5, que se atopa no xornal coruñés *La Voz de Galicia*, riba da terceira columna da portada, en febreiro de 1930. Despois do titular “El desterrado vuelve. Salutación al maestro”, reproducíase un debuxo de Unamuno, probablemente a pluma, asinado por Cortés. Fernando Cortés Bugía (Betanzos, 1874 - A Coruña, 1948), foi redactor artístico de *La Voz de Galicia* e neste debuxo realizou un retrato frontal de Unamuno orientado dende o seu perfil esquerdo, coa cabeza descuberta e lentes redondas.

Figura 5: *La Voz de Galicia*, 8 de febreiro de 1930: 1.

3.1. Caricaturas

En total reproducíranse nesta epígrafe catorce caricaturas de Unamuno. O percorrido iníciase coas máis célebres (de Castelao e Cebreiro) e conclúe con algunhas das espaxadas pola prensa galega (ordenadas cronoloxicamente).

3.1.1. Castelao

Nun traballo recente xa desenvolvín a relación entre Castelao (Rianxo, 1886 - Bos Aires, 1950) e Unamuno e analicei as caricaturas que o escritor galego lle dedicou ó vasco (cf. Rodríguez Guerra 2016: 199-204). Alén dun debuxo de Arteché que recolle como compañeiros de faladoiro a ambos os intelectuais (ib.: 200), dei conta das catro caricaturas que coñecemos de Castelao a Unamuno. Son catro pero, en realidade, remiten a dous modelos básicos con lixeiras variantes entre si.

Das dúas primeiras, pintadas a lapis, consérvanse os orixinais na CMU (Figura 6) e no Museo de Pontevedra (Figura 7):

Figura 6: Universidad de Salamanca. Casa Museo Unamuno: 86/108⁸.

Figura 7: González Pérez 1986: 202.

Ambas as caricaturas representan o publicista vasco de fronte, con sombreiro, lentes redondas, bigote e perilla. Os trazos da face son moi marcados e angulosos (cellas, queixada, nariz e orellas). Na ficha do Museo de Pontevedra a datación para a Figura 6 é “ca. 1915-1916”, mentres que González Pérez (1986: 202) sen datar a Figura 7, sitúaa antes da caricatura correspondente á Figura 9, de 1920. A semellanza entre estas dúas imaxes (6 e 7) é moita, tanta que nos leva a sospeitar que se debuxaron contemporaneamente. Considero probable que Castelao lle fixese esta(s) caricatura(s) a Unamuno durante a segunda viaxe do escritor vasco a Galicia, en 1912. En concreto, na visita á propiedade de Perfecto Feijoo o día 20 de agosto, pois sabemos que coincidiron nela ambos os dous. Nun ambiente de festa, os debuxos realizados polo propio Unamuno

⁸ Agradézolles ás/ós encargadas/os da CMU todas as súas xestións, que me permitiron incluír esta caricatura e un fragmento da fotografía 94/673 (cf. *infra*).

propiciarían esta caricatura, áxil, de Castelao. Isto permitiríanos entender que se conserve (Figura 6) nun soporte tan pouco resistente como é unha folla de 112x86 mm, nun papel moi delgado e de mala calidade (probablemente se trate dun pequeno caderno de apuntamentos), e que se posúan dúas copias: cunha delas puido quedar Castelao e a outra púdoala levar consigo Unamuno (na CMU non se conserva ningunha carta de Castelao). A copia conservada no Museo de Pontevedra (2579 - 177), Figura 7, atópase nunha folla de 163x122 mm que, no anverso, presenta cabeceira (que interfere no debuxo do sombreiro) e pé impresos en que se le:⁹

Alfonso Rodríguez Castelao

Dp.

Rianjo..... de ..... de 19

Nesta folla a caricatura de Unamuno (Figura 7) ocupa unha posición superior centrada e, na metade inferior dereita desta mesma cara, atópase unha caricatura de Emilia Pardo Bazán de perfil. No reverso do papel, Castelao debuxou, tamén a lapis, a caricatura de López Aidillo e, para esta caricatura na ligazón do Museo de Pontevedra¹⁰, ofrécese o ano 1914 (en consecuencia, para nós esta data compórtase como o termo *ante quem* da creación da Figura 7).

A seguinte caricatura, Figura 8, conservada tamén no Museo de Pontevedra, é outro apuntamento a lapis de Castelao, nunha folla de papel timbrado coma o da Figura 7 e cunhas dimensións, 162x121 mm, practicamente idénticas. Unamuno, representado dende o seu perfil esquerdo, amosa os trazos esenciais das caricaturas precedentes (sombreiro, lentes, cellas oblicuas en xeito de V, nariz aquilino e perilla saínte), e incorpora tamén un pescozo esaxeradamente ancho e curto, ademais do colo da camisa. Na páxina web do Museo de Pontevedra que recolle a ficha desta caricatura¹¹, dátase *ca.* 1915 e González Pérez (1986: 201) sitúaa como primeira das tres que reproduce. En todo caso, son tantas as similitudes que non nos sorprendería que, en realidade, a súa datación estivese moi próxima da comentada para as dúas caricaturas precedentes (Figuras 6 e 7, sobre todo da segunda delas, coa que comparte un soporte case idéntico).

9 Vaia o meu agradecemento ás/ós traballadoras/es do Museo de Pontevedra que tan ben me atenderon durante a miña investigación.

10 Véx. <http://www.museo.depo.es/coleccion/catalogo.castelao/es.03110000.html?TCWMNIHePI>.

11 Véx. <http://www.museo.depo.gal/coleccion/catalogo.castelao/es.03110000.html?TCWMNnKePI>. A partir desta imaxe xeramos a da Figura 8.

Figura 8: Museo de Pontevedra: 2579 - 928.

Figura 9: González Pérez 1986: 202.

A última das caricaturas, Figura 9, tamén reproduce a Unamuno de perfil, dun xeito moi semellante á Figura 8, pero só cos trazos esenciais e marcadamente redondeados: cellas angulosas e prolongadas, nariz aquilino, lentes, perilla pequena e punxente, con colo da camisa e un pescozo ancho e curto. Só lle falta o chapeu que, ó non estar, é substituído por un pelo curto e en punta. Este deseño insírese nunha conferencia de Castelaio, de marzo de 1920, titulada “Humorismo. Dibuxo humorístico. Caricatura”. Nela Castelaio recompilou algúns exemplos concretos de caricaturas e aproveita para comentar os trazos máis destacados dos personaxes que caricaturiza: por exemplo, da Pardo Bazán salientará as pálpebras, de Valle-Inclán o pelo da barba e os anteollos e, de Unamuno, o “seu pescozo de boi” (Rodríguez Castelaio 1996: 60).

3.1.2. Cebreiro

O coruñés Álvaro Cebreiro (1903 - 1956) non coñeceu persoalmente a Teixeira de Pascoaes e probablemente tampouco a Unamuno. Isto non é óbice para que unha das súas caricaturas máis coñecida e repetida, a Figura 10, sexa unha do ano 1923 que representa os dous escritores fundidos, compartindo un mesmo corpo e soamente coa parte superior do tronco e as cabezas individualizadas, a de Unamuno —con chapeu, lentes redondas, nariz aquilino, perilla cellas angulosas e colo da camisa redondo— diante, a de Teixeira de Pascoaes —con paxariña— detrás. É o propio Álvaro Cebreiro quen lle dá conta desta caricatura a Teixeira de Pascoaes nunha carta do 19 de agosto de 1923: “Agora fiz un grande, de corpo inteiro os dous, V. e o Unamuno” (Pascoaes / Cebreiro 1994: 22).

Figura 10: Pascoaes / Cebreiro 1994: 37.

Mais cómpre non esquecer os avatares modernos polos que pasou esta caricatura, sobre todo a partir da edición do epistolario de Unamuno e Teixeira de Pascoaes, que inclúe unha copia da mesma, pero na información que se dá no pé cítase erroneamente como autor un tal “Cabrera” (Unamuno / Pascoaes 1957: V); na edición de Assírio & Alvim (1986) eliminouse a caricatura; na segunda edición de *Orígenes* (1990) a caricatura vén na portada do libro, sen indicación da autoría; e, finalmente, na edición das cartas entre A. Cebreiro e Teixeira de Pascoaes reproducécese correctamente a caricatura (Pascoaes / Cebreiro 1994: 37) e explícase o equívoco sufrido na edición angolana de 1957¹².

Na revista luguesa *Ronsel*, dirixida por E. Correa Calderón, inclúese no número 4, de agosto de 1924, un retrato de Unamuno realizado por Cebreiro, director artístico desta revista (Figura 11). No pé da imaxe engádesse a lenda “Unamuno, dibujo por Cebreiro”. Descoñecemos se a técnica empregada polo debuxante coruñés foi o carbón, mais realmente o efecto conseguido é relevante: os xogos de luces e sombras na cara, os distintos tons de grises, o bigote e a barba esvaecidos... Novamente dende o seu perfil esquerdo, un Unamuno de cabelo moi negro, cunha grande entrada na fronte, cellas e nariz angulosos, lentes redondas, está serio e pensativo, e ten a ollada fixa nun punto inferior indeterminado, que coincide tamén coa representada por Cebreiro, moito máis esquematicamente, na Figura 12.

Figura 11: Cebreiro 1924: 11¹³.

Seis anos máis tarde, o xornal coruñés *El Momento*, na súa portada do 26 de febreiro de 1930 (Figura 12) publica outra caricatura do artista galego. Vén precedida polo titular

12 Erro que se estendeu a algunha outra publicación: na bonaerense *La Prensa* do 30 de xuño de 1963, no interior do artigo “Unamuno en Italia” reproducécese unha “Caricatura de Unamuno, por Cabrera” (este comentario figura, así, á esquerda da caricatura) que é a Figura 10, pero mutilada porque lle falta a metade do escritor portugués e soamente reproduciron a metade unamuniana; outro tanto sucede en Blanco Prieto (2015: 12), xa que entre as caricaturas antigas de Unamuno, a número 23 (que é a nosa Figura 10) asígnase a “Cabrera” e indícase que procede da madrileña *La Estafeta Literaria* de 1958.

13 Agradézolle ó persoal da Biblioteca Central da Universidade de Vigo as súas xestións para fornecerme esta imaxe.

“El hombre del día” e seguido do seguinte texto no seu pé: “Don Miguel de Unamuno, visto por Cebreiro en el destierro” (e a continuación reproducíase o poema de Antonio Machado “Semblanza” dedicado a Unamuno). Está composta por uns poucos trazos, que combinan a liña redonda con algúns, poucos, ángulos en punta, pero que serven para caracterizar o escritor bilbaíno: cellas en arco, lentes redondas, nariz aquilino, orella esquerda ben visible, bigote e perilla en pinchos, e cabelo curto e en pugas pero coa punta roma.

Figura 12: *El Momento*, 26 de febreiro de 1930: 1.

No Museo de Belas Artes da Coruña –MBA– consérvanse outras tres caricaturas de Unamuno saídas da man de Cebreiro¹⁴. Son en total corenta caricaturas e a meirande parte delas, incluídas as do publicista bilbaíno, na ficha están sen datar, mais na propia páxina do museo se indica que “ao longo dos anos 20 e 30 do pasado século, Cebreiro caricaturizou a moitos dos personaxes sobranceiros da cultura e da política da época”¹⁵. Estas tres caricaturas son as identificadas como Figuras 13, 14 e 15.

Nun libro relativamente recente sobre caricaturas de Unamuno inclúense, entre as actuais, estas tres últimas de Cebreiro (Blanco Prieto 2015: 28): cos números 19 e 20, asignadas a Álvaro Cebreiro, aparecen as nosas Figuras 14 e 15, respectivamente, dátanse ambas as dúas no ano 1954 e a única referencia que se engade é o nome do MBA; co número 23 reproducíase (en branco e negro) a nosa Figura 13 pero dela non se dá o nome de ningún autor, nin data, e só se pon “Museo de Belas Artes da Coruña” (ib.).

A chave, alén doutros argumentos, dánola a exposición de Cebreiro na Coruña en 1997. E non só porque se date a caricatura da Figura 13 en 1928. Se revisamos a datación das 46 caricaturas incluídas no catálogo documental (AC: 124-127)¹⁶, algo máis das tres

14 Agradézolles ás encargadas do Museo de Belas Artes da Coruña a súa amabilidade e rapidez á hora de xestionar os permisos para poder incluír nesta publicación as Figuras 13, 14 e 15.

15 Véx. <http://museobelasartescoruna.xunta.gal/index.php?id=445>.

16 Optaron por datar as pezas presentadas na exposición, cf. AC: 122.

quintas partes están datadas nas décadas dos anos vinte e trinta do século XX. Para as demais, situadas nas dúas décadas seguintes, explícase que Cebreiro adoitaba “hacer ‘copias’ de sus caricaturas para regalar a los ‘retratados’ y remitir a las publicaciones” (AC: 122), publicacións que case nunca lles devolvían, por iso se “explica la similitud de piezas de los años veinte con obras de los cincuenta (retratos de Unamuno, por ejemplo)” (AC: 122). Isto é, caricaturas posteriores (décadas dos corenta ou cincuenta do século XX) como as Figuras 14 e 15 realmente pertencen a orixinais da segunda e terceira década dese século (cousa que está verificada segundo AC: 122 para a Figura 13), ós que se lles perdeu a pista.

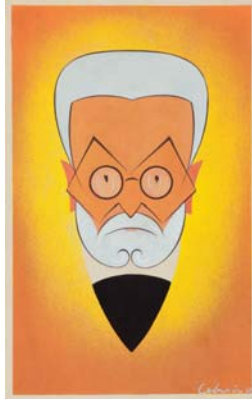
Esta argumentación vén apoiada, ademais, polo feito de que catro das seis caricaturas de Unamuno aquí reproducidas están datadas entre 1923 e 1930, as dúas que faltan comparten moitas similitudes con outras dese mesmo período e, como se verá, poden relacionarse con fotografías moi coñecidas de Unamuno que, obviamente, datan desa época.

A primeira destas tres últimas caricaturas de Cebreiro é un debuxo en papel co título “Miguel de Unamuno (caricatura)”, realizado con ténpera e tinta, e cunhas dimensións de 48,5x34 cm (cf. MBA)¹⁷. É a única caricatura das reproducidas neste traballo realizada en cor (concretamente, en cores cálidas): sobre fondo amarelo e cun marco de viñeta lixeiramente alaranxado escuro, retrátase de fronte, sen a máis mínima desviación a dereita ou esquerda, a Unamuno, con cabelo, bigote e barba branca, pero sobre todo o que máis chama a atención é o xogo que se consegue cos ángulos tan marcados polas liñas das cellas e das meixelas que, xunto a unhas lentes (con sutís reflexos de luz) que actúan a xeito de grandes ollos centrados dunha cor laranxa clara –coma os das aves rapaces nocturnas–, imitan en conxunto a face dun moucho (ou, mellor, curuxa por todo o branco da barba e cabelo, a xeito de disco facial –lixeiramente acorazonado na súa parte superior–), que mira fixamente para quen contempla o debuxo¹⁸. Neste sentido, o nariz en punta pero curto –a xeito de peteiro– e tamén as orellas cun ángulo cóncavo, sen destacaren polo tamaño, apoian esta lectura. Na caricatura sobresa tamén o tamaño desproporcionado da cabeza en comparación coa zona do colo e do tronco, en branco e negro, respectivamente, e cunha forma cónica invertida¹⁹.

17 As dimensións dadas por AC: 124 son 49,2x34,3 cm.

18 Como se comproba en Blanco Prieto 2015, son relativamente habituais as caricaturas de Unamuno que o comparan con estas aves rapaces.

19 A propósito das caricaturas a ténpera de Cebreiro, Siro afirmou que á parte de “coidadísimas de execución”, amosan “unhas cualidades excepcionais na percepción do ‘esencial’, na capacidade de síntese, no dominio do risco e no tratamento da cor” (1997: 23).

Figura 13: Museo de Belas Artes da Coruña: 5399²⁰.

A seguinte caricatura de Álvaro Cebreiro a Unamuno é a representada na Figura 14. Identificada co título “Miguel de Unamuno de boina (caricatura)” trátase dun traballo a tinta sobre papel, cunhas dimensións de 21x14,4 cm (cf. MBA)²¹. Esta caricatura presenta dúas especificidades que cómpre salientar: en primeiro lugar a orientación fronto-lateral privilexia o perfil dereito de Unamuno e, en segundo termo, a presenza da boina que, sen ser estraña nas caricaturas do escritor vasco (cf. Blanco Prieto 2015), é a única que conseguín localizar para este traballo.

Figura 14: Museo de Belas Artes da Coruña: 5386²².

Tanto a caricatura anterior, Figura 14, coma a seguinte, Figura 15, dátanse en AC: 124 no ano 1954, porque a copia que empregaron foi a publicada na revista coruñesa *Atlántida* nese ano. Pero tal e como se explicou antes, deben de pertencer realmente a caricaturas que orixinalmente debuxou Cebreiro nalgún momento das dúas últimas décadas

20 Véx. <http://museobelasartescoruna.xunta.gal/index.php?id=70&idc=3546>.

21 As dimensións proporcionadas por AC: 124 son 21,1x15 cm.

22 Véx. <http://museobelasartescoruna.xunta.gal/index.php?id=70&idc=3533>.

de vida de Unamuno. Por se isto non abundase, esta caricatura da Figura 14 está moi próxima dunha coñecida fotografía de Unamuno con boina, (EFE/Newscom/lafototeca.com, fragmento), datada o 1 de xaneiro de 1930 pola Axencia EFE²³. Como se pode apreciar, coinciden a meirande parte dos trazos entre as dúas imaxes, nomeadamente, a boina e o colo da camisa branca en punta, alén da postura.

A terceira destas caricaturas, titulada “Miguel de Unamuno de sombreiro (caricatura)” é un deseño feito con tinta nun papel de 22,8x12 cm (cf. MBA)²⁴. Representa o rostro de Unamuno, cunha perspectiva plenamente frontal, cun sombreiro de aba estreita, lentes redondas e colo da camisa en punta e, dos trazos físicos, destacan as cellas en ángulo de 90°, nariz en punta, orellas ben á vista, meixela marcada, bigote e barba.

Figura 15: Museo de Belas Artes da Coruña: 5385²⁵.

Sospeito que esta caricatura de Cebreiro se inspirou nunha fotografía moi coñecida de Miguel de Unamuno de 1925 da Agence de Presse Meurisse. No fragmento desta fotografía reproducido aquí, compróbase que as coincidencias son moitas²⁶.

23 Ana Chaguaceda confirmoume que Unamuno utilizou moito a boina durante o seu exilio en Hendaia (de agosto de 1925 a febreiro de 1930). Agradézolle, a ela e á CMU, toda a información facilitada.

24 Neste caso, as dimensións dadas por AC: 124 case son idénticas: 22,9x12 cm.

25 Véx. <http://museobelasartescoruna.xunta.gal/index.php?id=70&idc=3532>.

26 Tamén é similar, aínda que non tan parecida, ó retrato de Unamuno de ca. 1922 coa sinatura CMU-94-

3.1.3. Autoría varia

A Figura 16 apareceu publicada no xornal coruñés *El Noroeste*, o domingo 21 de xuño de 1903, na portada desta publicación. Esta caricatura ocupa unha posición medial da terceira columna, e aparece no artigo titulado “Unamuno en nuestra casa”. Nel explícase que Unamuno visitou a redacción deste xornal na tarde do sábado 20 e que sentou en fronte da mesa da redacción e, mentres falaba, “uno de nuestros compañeros” aproveitou para debuxar “á hurtadillas del sabio catedrático un apunte”. Ese apuntamento, do que se di que “salió muy bien”, é o que se reproduce como Figura 16. Nel, efectivamente, débúxase a Unamuno de corpo enteiro, sedente, diante dunha mesa, dende o seu perfil esquerdo, coa cabeza sobredimensionada (e na que destacan os seus trazos principais: nariz e perilla prominentes, cellas en arco, orellas non pequenas e con lentes redondas) e as mans ben á vista, suponse que acompañando o discurso unamuniano. Alén do nome da coñecida imprenta e fotogravado Ferrer da Coruña, o debuxo vén asinado por *MaF*, que interpreto como as siglas de Manuel Abella Fernández, debuxante deste xornal nesta época e que tamén é o autor da Figura 2.

Figura 16: *El Noroeste*, 21 de xuño de 1903: 1.

Un novo retrato a man de Unamuno, completamente de perfil, novamente o esquerdo, sitúase na parte superior da cuarta columna na portada do xornal coruñés *La Voz de Galicia* como imaxe do artigo “Los amigos de Galicia. Unamuno” de Francisco Camba

(que data, en Madrid, o día 13 e nel reproduce unha conversa con Miguel de Unamuno). Trátase da Figura 17, constituída por uns poucos trazos, angulosos, para marcar novamente as principais características do escritor vasco: prominente nariz aquilino, orella ben marcada, mesta barba e bigote, cunha perilla punzante e as habituais lentes. A particularidade desta caricatura vén destacada pola información presente no pé deste debuxo, en que se le “(Autocaricatura)”. Xa que logo, sería obra do propio Unamuno. É moi parecida a algunha fotografía conservada na CMU (CMU-94-Foto675) descrita como “Autocaricatura. Rostro de Miguel de Unamuno de perfil”. Os autorretratos dispoñibles na CMU reflicten todos o perfil esquerdo de Unamuno (alén da anterior e da Figura 12, CMU-57-103, CMU-58-139, CMU-58-239 e CMU-58-240_f). En efecto, Cuesta (2011: 5) confirma que “Unamuno siempre se hizo autorretratos de perfil, más concretamente de su lado izquierdo”. Alén diso, a propósito das autocaricaturas de Unamuno, Cuesta (ib.) tamén explica que son “de trazo muy austero y de técnica simple aprendida en su infancia bilbaína en el estudio del pintor Lecuona”.

Figura 17: *La Voz de Galicia*, 16 de decembro de 1915: 1.

Os dous últimos debuxos de Unamuno localiceinos nun xornal, o vigués *El Pueblo Gallego*. O primeiro, Figura 18, adopta unha perspectiva frontal e, feito probablemente a carbón, engade algúns trazos peculiares como son o sombreiro, o reflexo das lentes, sempre redondas, que permite ver unha ollada penetrante de Unamuno, alén dos consabidos nariz e orella esquerda notables, bigote e perilla. Non está asinado, ocupa a parte inferior das columnas centrais, tres e catro (son seis en total), e vai precedido polo titular da noticia “Don Miguel de Unamuno vuelve a su España” e no pé do debuxo explícase, dende San Sebastián, que “Don Miguel de Unamuno ha recibido un telegrama de sus compañeros” e engádese que Unamuno “en vista de los deseos de aquellos, ha expresado su propósito de regresar a Salamanca uno de estos días”.

Figura 18: *El Pueblo Gallego*, 5 de febreiro de 1930: 1.

Este rostro de Unamuno representado na Figura 18 lémbra-nos moito unha fotografía dun debuxo conservada na CMU (que se describe como “Reproducción de un dibujo del rostro de Miguel de Unamuno”), non só porque a perspectiva é case idéntica –unicamente sen sombrero– senón, sobre todo, polo reflexo vertical nas lentes: (Universidad de Salamanca. Casa Museo Unamuno: 94/673, fragmento).

O último dos deseños que reproduzo, Figura 19, rexístrase no mesmo xornal vigués ó longo do ano 1934, en concreto podemos confirmalo nos exemplares dos días 18 de xaneiro (“El ceño de Castilla. Por Miguel de Unamuno”), 3 de xuño (“Ensueños lingüísticos de madrugada. Por Miguel de Unamuno”, p. 12) e 4 de outubro. Reproduzo a copia deste último, que se sitúa na parte superior da quinta columna da portada, na sección “Perfiles ilustrados”, dedicada nesta ocasión a Unamuno. Nela, entre outras cousas, escríbese que “ya no es de este mundo, sino, (...) de las esferas del mito” e engádese que “murió su humanidad, sujeta incluso al zarandeo paradójal de la política. Es todo leyenda”. Neste debuxo do rostro unamuniano, e cun contraste acusado entre a cor negra do chapeu (de aba estreita) e da peza de roupa indefinida para os ombreiros, destaca o branco do colo e os poucos trazos que deseñan a súa fisionomía: lentes redondas que deixan ver unha ollada fixa nun punto, cellas arqueadas e nariz sobresaínte (tamén a orella) pero non así a perilla, cunha face seca e un pescozo delgado.

Figura 19: *El Pueblo Gallego*, 4 de outubro de 1934: 1.

4. Peche

Certamente, aínda que non contemos coa totalidade de caricaturas e poesías dedicadas a Unamuno polos seus contemporáneos galegos, coído que a escolma que se recompila neste capítulo é suficientemente representativa. Éo coas composicións poéticas, de grandes plumas e de autores menos coñecidos, poemas nos máis dos casos encomiásticos e cunha discutible calidade lírica, pero que translocen claramente as filias inspiradas por Unamuno entre os galegos do primeiro terzo do s. XX.

Verbo da creación plástica, as cinco, realmente catro, primeiras figuras reproducidas coinciden en representar dun xeito fidedigno, case fotográfico, o rostro de Miguel de Unamuno. Concordan todas na ausencia de chapeu e na presenza das lentes e, menos unha, optan por ofrecer a face unamuniana orientada dende o seu perfil dereito. Esta coincidencia fainos pensar no uso de modelos que se imitan, quer procedentes doutras caricaturas, como xa se amosou (*cf.* Figuras 2 e 3), quer a partir das non escasas fotografías de Unamuno segundo avanza o século XX (*cf.* Cuesta 2011: 5-6).

Por outra banda, as catorce caricaturas reproducidas escollen maioritariamente unha visión do rostro de Unamuno, só dúas o representan de corpo enteiro: quer cunha representación sedente (Figura 16), quer ergueita e grupal (Figura 10). A presenza do sombreiro – boina nun caso– tamén é maioritaria (en preto das tres quintas partes dos exemplos) pero sobre todo é significativa a preferencia por amosar o perfil esquerdo da face unamuniana: pódese considerar que hai catro caricaturas cunha perspectiva frontal (as Figuras 13 e 15 presentan unha perfecta simetría central, que non é exactamente así nas Figuras 6 e 7)²⁷, só atopei unha caricatura enfocada dende o perfil dereito (Figura 14) e todas as demais, nove (case os dous terzos do total), prefiren o xa comentado perfil esquerdo.

²⁷ Nestas dúas últimas, frontais tamén, debúxanse as dúas orellas do publicista vasco, pero mentres a do seu lado esquerdo se representa totalmente, non ocorre o mesmo coa dereita, que só se enxerga na súa parte superior.

Castelao e Cebreiro, Cebreiro e Castelao, non é casualidade que sexan eles dous, debuxantes senlleiros e irrepitibles da galegitude, os que máis caricaturas acumulen de Unamuno: cos datos que obtivemos, seis o coruñés e catro o rianxeiro. Máis espontáneo e esquemático Castelao, máis complexo e variado Cebreiro, pero ambos igual de transcendentales (dos dous, talvez só o primeiro dispuxo do modelo en persoa para poder caricaturizalo): inmortalizando a Unamuno a través da súa creación artística, inmortalizan o seu talento plástico.

Son moi poucas as caricaturas anónimas, das cales descoñecemos tamén se son orixinais ou se proceden dalgún outro xornal, pero o importante é que son todas distintas e, aínda que repiten lugares comúns, deixan marxe para a variación e, con ela, subliñan a transcendencia e repercusión do persoeiro debuxado.

5. Bibliografía

A. R. G. (1906): «Nuestros pintores. Los secuaces I», *Coruña Moderna* 46, 13 de xaneiro de 1906, 1.

AC = Gabinete de Patrimonio (1997): *Álvaro Cebreiro*. A Coruña: Concello da Coruña.

Asúnsolo Martínez, Juan (1903): «Un pensamiento», *Revista Gallega*, 28 de xuño de 1903, 5.

Blanco Prieto, Francisco (ed.) (2015): *Caricaturas de Unamuno*. Salamanca: Diputación de Salamanca.

Blanco Torres, Roberto (1914): «Incertidumbre» (poema), *Bohemia* 43, A Habana, 25 de outubro de 1914.

Blanco Torres, Roberto (1929): *Orballo da media noite*. A Coruña: Nós.

Canda, Mario (1934): «¡Unamuno, Maestro...!», *Faro de Vigo*, 2 de outubro de 1934, 10.

Casal, Julio J. (1916): *Nuevos horizontes*. Madrid: Pueyo.

Cebreiro, Álvaro (1924): «Unamuno», *Ronsel* 4, agosto de 1924, 11.

Cuesta, Raimundo (2011): *Despojos de ciencia y crisol de experiencias. Recuerdos unamunianos entre el Instituto de Bilbao y la Universidad de Salamanca*.
Dispoñible en:

<<http://www.nebraskaria.es/wp-content/uploads/2016/09/UNAMUNO.pdf>>.

EGCI = *Escalafón general de los catedráticos de Institutos de Segunda Enseñanza. En 1.º de enero de 1885*. Madrid: Imprenta del Colegio Nacional de Sordo-Mudos y de Ciegos.

Fernández del Riego (1999): «Memoria dun grande escritor e bo amigo», en J. L. Blanco Valdés, *Roberto Blanco Torres: 1891-1936. Unha fotobiografía*. Vigo: Xerais, 9-13.

- González Pérez, Clodio (1986): *Castelao: caricaturas e autocaricaturas*. Sada: Edición do Castro.
- Madariaga, Salvador de (1974): *Españoles de mi tiempo*. Barcelona: Planeta.
- Pascoaes, Teixeira de / Álvaro Cebreiro (1994): *Cartas de Pascoaes e Cebreiro (epistolário galaico-portugués)*. Notas e introducción de A. Cândido Franco e carta final de Joaquim Montezuma de Carvalho. Lisboa: Átrio.
- Pascoaes, Teixeira de / Miguel de Unamuno (1957): *Epistolário Ibérico. Cartas de Pascoaes e Unamuno*. Prefácios de Joaquim de Carvalho e Manuel García Blanco. Nota final de Joaquim de Montezuma de Carvalho. [s. l.]: Câmara Municipal de Nova Lisboa. Tamén consultei a edición de Lisboa: Assírio & Alvim, 1986 e a de Madrid: Orígenes, 1990².
- Riguera Montero, José M.^a (1903a): «En la “Reunión de Artesanos”. Un Banquete», *Diario de la Coruña*, 21 de xuño de 1903, 1-2.
- Riguera Montero, José M.^a (1903b): «El Sr. Unamuno. Coruña-Ferrol-Salamanca.-Unos versos», *La Voz de Galicia*, 22 de xuño de 1903, 2.
- Rodríguez Castelao, Alfonso Daniel (1996): *De viva voz. Castelao: conferencias e discursos*. Edición de Henrique Monteagudo. [Santiago de Compostela]: Fundación Castelao.
- Rodríguez Guerra, Alexandre (ed.) (1999): *Roberto Blanco Torres. Correspondencia inédita e obra xornalística non exhumada*. Salamanca: Xunta de Galicia / Universidad de Salamanca.
- Rodríguez Guerra, Alexandre (2000): *Epistolario galego de Miguel de Unamuno*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia (CRPIH).
- Rodríguez Guerra, Alexandre (2002): *Miguel de Unamuno e a lingua galega*. Santa Comba: tresCtres.
- Rodríguez Guerra, Alexandre (2016): *A literatura e a intelectualidade galegas vistas por Miguel de Unamuno*. Salamanca: Luso-Española de Ediciones.
- Siro (1997): «Cebreiro, o gran caricaturista galego», en AC. A Coruña: Concello da Coruña, 21-24.
- Valle-Inclán, Ramón del (1987): *Artículos completos y otras páginas olvidadas*. Edición de Javier Serrano Alonso. Madrid: Istmo.
- Valle-Inclán, Ramón del (2002): *Obra completa. II. Teatro, poesía, varia*. Madrid: Espasa Calpe.
- Vela, José María (1930): «El desterrado vuelve. Salutación al maestro», *La Voz de Galicia*, 8 de febreiro de 1930, 1.
- Villar, [Arxi]miro (1998): «Introducción», en R. Blanco Torres: *Orballo da media noite*. Vigo: Xerais, 11-82.

LINGUA E MIGRACIÓN NA DIÁSPORA: UNHA CALA A TRAVÉS DE DISTINTOS CAMPOS ASOCIATIVOS

*Langue and emigration in Galicien people of Buenos Aires:
a study on several Lexical-thematic fields*

Xosé Soto Andión
Universidade de Vigo
xsotoandion@uvigo.es

Resumo

Neste traballo céntrome na análise dunha serie de campos asociativos tomando como base aquelas unidades léxicas máis recorrentes nas mostras extraídas de gravacións feitas a finais do século XX a fillos e netos de emigrantes galegos. A partir de aquí expoño distintos aspectos do fenómeno da migración galega á cidade arxentina de Buenos Aires, dende a visión que teñen os seus protagonistas contra finais do mencionado século.

Palabras chave: campos asociativos, migración, inmigrante, vivencias, galegos.

Abstract

In this paper I pay attention to the study of several associative fields. The study is based on the most recurrent lexical words from the recorded examples. From this facts, I pretend to analyse several questions about Galician immigration in the Argentinian city of Buenos Aires.

Keywords: associative fields, migration, immigration, experiences, Galicien, Galicien Language.

Introdución

Como é ben coñecido, a emigración supón o encontro entre dúas sociedades, como son a colectividade migrante e os nativos do país receptor, feito que dá lugar a unha serie de novas vivencias, identidades e realidades.

Neste traballo visualizamos esas vivencias e realidades cotiás dende o punto de vista que manifestan os seus protagonistas de hai vinte anos. Para isto establecemos un conxunto de campos asociativos, determinados en función das unidades léxicas máis recorrentes nas mostras, o que nos permitirá poñer en evidencia algúns aspectos vinculados á realidade dos emigrantes galegos á cidade de Buenos Aires dende finais dos anos 40 do século XX, en que comeza a segunda gran corrente migratoria masiva, ata finais dos anos noventa do mencionado século, en que obtivemos as mostras, que son o resultado dun traballo empírico de quince entrevistas de media hora e de anotacións diversas.

Co obxecto de clarificar máis a nosa análise, incluímos algunhas citas completas dos informantes extraídas das gravacións, nas que aparecen un ou varios dos elementos léxicos documentados para cada campo asociativo.

De acordo con Coseriu (1989, 1991), o léxico está integrado por todas as palabras (lexemáticas) dunha lingua, que se corresponden coa organización inmediata da realidade extralingüística. A lexicoloxía, en canto ciencia que estuda o léxico, distingue familias léxicas, campos léxicos, campos semánticos e campos asociativos. As primeiras integran un conxunto de palabras que comparten o mesmo lexema e que teñen relacións de significado. O campo léxico é un paradigma léxico conformado por lexemas sinónimos, en relación paradigmática, cuxo contido total pode confluír nun arquilexema que representa a cada unidade ou lexema. O campo semántico é un conxunto de lexemas que pertencen á mesma categoría gramatical e que manifestan un contido común. Por último, o campo asociativo é unha asociación máis libre de lexemas, que non teñen como condición necesaria a de posuíren idéntica categoría gramatical. Saussure supuña que os falantes almacenan signos en series de asociación que poden seguir similitudes no plano da expresión ou no do contido (Roggenbuck&Ballero 2010: 201).

Moitos dos termos rexistrados poden aparecer nun ou na intersección de varios dos campos creados, dado que o seu significado non é unívoco e porque presentan diferentes interpretacións, denotacións e connotacións segundo o contexto (Mounin 1974: 175).

1. Situación en Galicia

i) No pasado.

- Anos da infancia: *escola, aldea, campo, terras, vacas, galego, mestres, pais, irmáns, rapaces, avós, luz de candil, xogar á pelota, coios, billarda, carrabouxos, pita cega, recordos, mal vestido, monte...*

- Economía: *pouco diñeiro, pobreza, necesidade, pan de ración, libreta de ración, traballo no campo...*
- Sociedade: *franquismo, ditadura, centralismo, nacionalidade, festas, bailes, castelán, galego, relixión, curas, mestres, médico, problemas, casa de aldea...*

ii) No presente: *bienestar, casas, coches, aldeas bonitas, carreteras, derroche, autonomía, democracia, Rei, integración europea, diñeiro, boas pensións, facilidades (para estudar), gallego nas escolas, industria, comercio, muller, moda, universidades...*

Cando os inmigrantes describen a situación do lugar de procedencia discriminan claramente o pasado do presente. A grande maioría dos que chegaron a Buenos Aires a partir da Guerra Civil sobreviviran a unha infancia terriblemente dura –conforme se pode comprobar no léxico dos textos– tanto no eido doméstico coma no escolar, relixioso ou sanitario. Fronte a isto, os termos que aluden ao presente (finais dos noventa) contrastan ben ás claras cos anteriores, de tal xeito que Galicia na actualidade pasa por ser para eles un país moderno, integrado nunha Europa que admiran, cunha certa clase media acomodada e cun medio rural totalmente transformado. Así expresan todo isto algúns dos entrevistados:

- *Naqueles anos o goberno franquista quería borrar todo tipo de nacionalidá e de cultura diferenciada.*
- *Mandábase a Galicia mestres non galegos e dicíase “no hables gallego que eso es ser torpe”.*
- *Había moitas necesidades, estaba o pan de ración, estaba todo racionado coa libreta.*
- *Traballabamos no campo, xogabamos ó truco e os homes á billarda.*
- *En cada casa hai dous ou tres coches, houbo moito derroche.*
- *Galicia modernizouse moito, pero A Arxentina quedouse e non só a colectividade galega senón A Arxentina mesma está en decadencia.*
- *A muller en Galicia non tiña posibilidades e hoxe acceden ó traballo e ó poder.*
- *Galicia ten unha moda interesante, ten tres universidades no tamaño dunha provincia arxentina.*

2. Situación en Arxentina

i) O día a día do inmigrante: *familia, familia numerosa, irmáns, pais, fortuna, inflación, jubilación, pensión, departamento, sanatorio...*

Un dos primeiros factores que chama a atención ao escoitarmos os entrevistados é o lugar preferente que ocupa a familia no día a día do emigrante, que a miúdo expresa o seu parecer sobre festividadeas, centros galegos, educación, situación laboral etc. recorrendo ás experiencias concretas dos familiares. Outras inquedanzas como a inflación, xubilacións, pensións, alugamento expoñémolas en apartados distintos. Son mostras deste punto as seguintes:

- *Pero ahora estamos contentos, temos acá a nosa familia, os catro irmáns, casados, viven os nosos pais, que están lúcidos.*

- *Bárbaro, estamos entusiasmados co colexio. Os fillos nosos xa pensan en dar clases. Hai dous anos que tiña que estar inaugurado a sede social.*

ii) Economía arxentina: *crisis constante, desastre, inflación, problemática, guerras mundiais, estampida tecnolóxica, industrias, intercambios comerciais, mentalidade ganadera (preferencia polas industrias relacionadas co gando), material humano...*

Arxentina atravesaba nos anos noventa do século XX unha forte crise económica, que queda patente ao pescudarmos algo polo miúdo nas declaracións dos informantes, que revelan como o alto nivel de inflación encarecera enormemente a vida cotiá bonaerense. Apuntaban como posibles causas do problema, entre outras, a renda insuficiente que obtivo Arxentina da súa neutralidade nas dúas guerras mundiais, o atraso no desenvolvemento tecnolóxico e industrial, o desaproveitamento do potencial humano do que se dispoñía ou a negativa a realizar intercambios comerciais de ámbito mundial:

- *Nas Guerras Mundiales Arxentina era neutral, pero non o aprovecharon. Cuando veu a estampida tecnolóxica nin se enteraron. Crear catro ou cinco industrias cunha mentalidade ganadera non quere dicir nada.*
- *Quedan galegos ricos, pero algún que tiña unha fortuna a inflación foino comendo.*

iii) Sociedade arxentina: *crisol de razas, experimento genético, bolsa de gatos (cando faltan os modais e a educación), conciencia de identidade, perda de identidade, mentalidade, imaxen, estereotipo, vergonzante, perdedores, complexo de inferioridade, medo, envidia, ciúmes, machismo arxentino, machismo ordinario...*

Ao referírmonos á sociedade arxentina un dos aspectos que sobrancea é o da mestura de razas. Para os informantes esta é a causa da débil conciencia nacional que observan entre a poboación de Buenos Aires, isto é, a falla de identidade:

- *En Arxentina a sicología do ciudadano non dá pa moito porque isto é un crisol de razas, como experimento genético é increíble, pero o resultado inmediato ó millor é unha traxedia, porque teñen que pasar moitos anos para que se cree unha conciencia de identidade.*

Algún dos entrevistados apunta como principal axente revulsivo os medios de comunicación que, a xeito de aplanadora, tentan minguar esta realidade creando estereotipos. Consideran este problema interrelacionado co da forte crise económica que se apoderaba do país, primeiro motivo da autovaloración dos arxentinos como “perdedores”, en duro contraste con o que di o himno argentino “lo que supimos conseguir” (en referencia á independencia). Doutra banda, aluden ao complexo de inferioridade destes fronte á iniciativa e aos éxitos dos inmigrantes máis podentes, que suscitan neles o temor e a envexa. E como último elemento caracterizador sinálase tamén o seu machismo:

- *O home deste país ten moita lingua, pero non cultura. Cando atopan unha muller branca, loira, intelixente ou con títulos universitarios morren de envidia, siúmes.*

3. Galicia *versus* Arxentina

Unha vez analizados os campos asociativos relativos á “situación en Galicia” e á “situación en Arxentina” semella interesante expoñermos os puntos de contraste entre a terra orixinaria e o país receptor a través dos seguintes subcampos:

i) - Gastronomía en Galicia: *caldo de verzas, nabizas, repolo, pulpo, bacalao, cosido, puchero, panseta, chourizos, carne de cerdo, pedazo de touciño, patatas, galiña, empanada, filloas, tortilla, garvanzos, callos, rustrido, comida, viño, fame....*

- Gastronomía na Arxentina: *bistés, asado, carne de vaca, chinchulines, pechito, cochinito, matambre, mondongo, parlatal, pan de leite, dulce, media luna...*

A gastronomía é un dos ámbitos que máis frecuentemente suscita a comparanza entre as dúas patrias, debido a que forma parte da nostalxia do galego. Isto fai que tente preservar no posible os seus costumes gastronómicos, sobre todo en festas e celebracións, pero tamén dentro da súa propia casa. En contrapartida, os informantes sinalan as comidas ou pratos arxentinos inexistentes en Galicia, pero que agora pertencen á súa realidade cotiá. Algúns exemplos:

- *Os gallegos tratamos de comer algo que sea gallego, pulpo ou bacalao, os que mantemos as costumbres. Os de aquí comen cochinito, asado, é distinto. Non é que comamos sólo gallego, pero tentamos faer comida gallega siempre.*
- *Fago cosidos con panseta, chourizos, aquí no hai carne de serdo, é cara, uso o pechito e ósos de xamón con carne e galiña, verzas e nabizas, repolo crespo, oscuro. Comemos ó mediodía e á noite igual. Fazemos torrijas co parlatal que se llama acá, o pan de leite, móllo no viño. Fago as filloas con leite, manteiga, acá cómense con dulce.*

ii) - Formas de diversión en Galicia: *baile, festas, gaitas, orquesta, fuegos, entroido, carnaval...*

- Formas de diversión na Arxentina: *diferente, picnics, festas dos centros, festa dos quince anos....*

No ámbito da diversión, as romarías de Galicia imítanse en Arxentina mediante as festas organizadas polas distintas sociedades de emigrantes e a través da asistencia a “picnics”. Un dos aspectos de maior contraste con Galicia é a celebración dos quince anos nas adolescentes arxentinas, que representa a súa entrada en sociedade. Así nos din algúns dos entrevistados:

- *O bon que eu encontréi acá, era o que nos daba alegría os domingos cando iamós ó Centro Lucense, onde conocín a meu marido. Eran romerías parecidas ás que había alá, íbamos no tren cantando.*

- *Festéjase moito a festa dos quince anos, máis que un casamento, ó nivel do casamento, con traxe como de noiva, festa...., vapor como se dice acá.*

iii) - Relixión en Galicia: *relixión, misa, cabodano, velatorio, Santa Compañía...*

- Relixión en Arxentina: *libertade, misas frías, casa velatoria, nadal en pleno vrao...*

Tende a se confrontar a profunda relixiosidade popular de Galicia coa variedade de cultos que existe na Arxentina, onde conviven distintas relixións e onde a fe se manifesta de forma máis individual ca colectiva (de aí a cualificación de misas frías). Os inmigrantes non practican a relixión coa mesma intensidade ca no seu lugar de orixe, polo común van moito menos á misa e ás celebracións relixiosas. Tampouco consideran as crenzas populares de antano, coma o caso da Santa Compañía... Outro punto de contraste son os velorios, que en Galicia ata case os anos 80 do século precedente eran motivo de xuntanza social de parentes e amigos na casa do defunto, durante toda a noite, namentres que en Buenos Aires normalmente xa se recorría ao que agora son os tanatorios.

- *Algúns iban de boa gana á misa e outros non, aquí o que quere ir vai e o que non non, é bastante diferente.*
- *Acá a relixión cada un la vive a su maneira. Voy a festividades. Acá no es como en España, onde as misas sirven de reunión a la vez de practicar la doctrina, acá es muy fría.*

iv) - A muller en Galicia: *traballadoras, fortaleza, agricultora, floricultora, intelectual* (nalgún caso concreto), *regordeta, blanquiña, cachetes coloraos...*

- A muller na Arxentina: *dependencia, diferentes, pouco traballadora...*

Segundo os informantes, a muller (rural) en Galicia caracterizábase sobre todo pola súa fortaleza e capacidade de traballo, namentres que en Buenos Aires destacábase máis a dependencia do home e a disposición de tempo para o ocio e para outras ocupacións do seu gusto. O aspecto físico, nalgúns casos, é outra característica que lle serve ao inmigrante para diferenciar a muller galega da arxentina, botando man en grande medida de estereotipos. Sirvan como pequenas mostras deste subcampo as que ofrecemos deseguido:

- *Qué diferentes son, tanto valor de traballadoras, sen dependencia con alguén. Encontro tanto diferente as mulleres de Galicia á da América Latina que eu penso que a fortaleza que ten a muller galega no a ten a da América Latina.*
- *Miña nai era a prototipo de galeguiña regordeta, blanquiña, cos cachetes bien coloraos, entonses a patrona díxolle que tiña que tomar menos viño.*

v) - Infraestruturas e medios de transporte en Galicia: *curvas, corredeiras, camiños, carros...*

- Infraestruturas e medios de transporte na Arxentina: *avenidas, cuadra, subte, coche, colectivo, taxímetro, edificación, veredas, parque...*

Como se sabe, a Galicia eminentemente rural dos anos 50 e 60 representaba para os inmigrantes un forte contraste cunha grande cidade coma Buenos Aires. Isto maniféstase nas opinións que mostran sobre as infraestruturas e medios de transporte:

- *Cando cheguei todo era novo, alá no había grandes avenidas nin viaxabas en subte como acá.*
- *Sorprendeume os coches de leva-los mortos, coches negros grandes, de tipo faraónico, que sempre houbese edificación, non había baldíos, chamoume a atención o coche a motor.*

4. Contactos con Galicia

Lonxe do esquecemento e do rexeitamento ao lugar de procedencia por non lle ter proporcionado unha maneira de vivir máis digna, unha grande parte dos inmigrantes procura manter os vínculos coa terra natal pensando ás veces na posibilidade dun retorno definitivo. Os lexemas rexistrados van nesta dirección e aluden a temas como a familia e os amigos: *familia, familiares, fillos, papá, mamá, irmáns, amigos, cariño da xente*; o folclore: *música, conxunto de danzas, grupo, baile tradicional, gaita, guitarra, coro, festival, concurso, disco, casé*; as visitas e o retorno a Galicia: *viaxe, vacacións, volver, volta, ilusión, reencontro, intercambio, campamento, beca, cursos, cousa difícil, anos (sen volver), lindo, maravilla, hermosa, campo, aldea, sufrimento, inolvidable, nenez, tempo, contenta, encantada, morte (voltar para morrer)*; a gastronomía: *pulpo, empanada, queixo, viño, puchero*; os medios de comunicación: *televisión, cable, radio*, o ensino: *colegio Santiago Apóstol, cursos...*, etc.

O contacto con Galicia é o que alimenta en moitos inmigrantes a posibilidade do devecido retorno. Entre os medios máis habituais para desenvolver este contacto destacamos a asistencia dos mozos a cursos de baile e gaita, a cursos de lingua e cultura galegas (sobre todo os maiores) e, en xeral, o folclore, as comidas, o seguimento de programas sobre Galicia nos medios de comunicación, o mantemento de certos costumes ou celebracións, a transmisión aos fillos dalgúns coñecementos sobre o país de orixe así como algunha visita a Galicia. En relación con isto último, para compensar as dificultades que supón a grande carestía da viaxe, os gobernos galegos organizaron en varias ocasións viaxes a Galicia e programas de reencontro para persoas con limitados recursos económicos. Tampouco é infrecuente atoparmos entre os mozos unha grande inquedaanza por coñecer a terra de seus pais. Aqueles adolescentes que conseguen facer realidade o seu soño realizan a viaxe coa familia ou fano a través de programas de intercambio organizados pola Xunta de Galicia. A respecto disto seleccionamos manifestacións coma as seguintes:

- *Fun a Galicia coñece-la familia do home a unha aldea coa filla pequena que decía: esto sí que es lindo.*

- *Pude conoser a Galisa no ano compostelano, que foi unha das felicidades máis grandes que tuven na vida. Fui con miña filla a raíz dos viaxes da Xunta de Galiza, porque nuestra relación cos parientes d'alá habíase perdido, entonses foi algo de un conto de hadas. Ourense era moito máis pequeno que hoxe nesa época, agora é enorme.*
- *Ó volver encontrei amigas da nenez, teño tamén familiares irmás de meu papá.*
- *Na miña casa todos viven Galicia, a filla está nun conxunto de música celta e xa fixeron un casé.*
- *Comemos moitas veces empanada gallega e de vez en cando pulpo.*

Canto á posibilidade de voltaren definitivamente, moitos inmigrantes soñan con establecerse algún día en Galicia e outros dos máis vellos devecen por vir morrer á súa terra, se ben este proxecto vese xeralmente dificultado pola falla de medios económicos, a distancia e a adaptación do inmigrante ao novo medio (familia totalmente instalada, fillos estudando, casados ou traballando). Nesta liña, comentan o seguinte:

- *Imposible volver, non é fácil para nós. Primeiro fillos arxentinos..., é moi difícil empezar alá de novo en tódolos sentidos: costumbres, traballar doutra maneira...*
- *É moi difícil forrar una cantidá que sirva para empezar algo alí. É moi difícil volver, porque aquí temos unha casiña, anque non sea moi boa, e alí non compramos un cabaceiro, entonses faise duro empezar outra vez.*
- *Nun rincónciño sempre teño a ilusión de volver, pero non é unha cousa próxima porque están aquí os pais, irmás, fillos...*

5. Cultura Galega

i) Contidos culturais: *cultura galega, cultura española, raíces* (a cultura como parte das súas raíces), *folclore galego, música galega, música celta, grupo de música, grupo musical, grupo folclórico, grupo folk, conxunto, gaita, escola de gaitas, guitarra, escola de guitarra, escola de música celta, cinta, casé, compac disc, danzas galegas, bailes tradicionais, danza española, espallamento do taconeio, espallamento do andaluz, danza arxentina, corpo de danza, grupo de danza, escola de bailes, coros, cancións, cancións de flamenco, cancións de andaluz, historia, xeografía, idioma, teatro, cursos de idioma galego, libros, historias da vida de emigración, editorial, periódicos, revistas, pintura, cine, cortometraxes, largometraje, comisión de cultura, actos culturais, traballos culturais, laboura cultural, proxecto cultural, actividá cultural, estudo de campo, grupo de recolleita, grupo de investigación, conferencias de divulgación, veladas, personaxes do nacionalismo, cousa folclórica...*

A maioría dos inmigrantes galegos vive a cultura galega a través, sobre todo, do seu folclore, danza ou música, na medida en que lles permite evocar a terra alén mar. No entanto, algún entrevistado das novas xeracións móstrase crítico diante do que considera un excesivo folclorismo e diante da superposición do andaluz sobre o xenuinamente

galego nalgúns centros. No que atinxe ao aspecto literario, en épocas pasadas era de grande importancia, cando en América agromaban libros, revistas e xornais galegos que resultaban inviables en España, dada a situación política do momento, contraria ao emprego das denominadas linguas da península que non fosen o castelán. Na actualidade esta faceta, desenvolvida na propia Galicia, foi relegada a un segundo plano en favor dos aspectos anteriormente expostos.

Grande parte de todo o relativo á oferta cultural móvese nestes anos arredor dos centros galegos ou doutro tipo de asociacións alternativas. Entre as actividades que organizan sobresaen a impartición de cursos de galego, pola súa frecuencia e boa acollida, algo que ademais supón un contacto directo coa Galicia actual grazas á presenza de profesorado enviado dende Galicia. A destacada atención que os entrevistados dedicaron a estes cursos aconsella a elaboración do seu correspondente subcampo asociativo, que compartimentamos do seguinte xeito: contidos (*deberes, oracións, gramática, verbos, iniciación, perfeccionamento, cousas de Galicia, historia fresca, historia actual, cuestións de antigamente...*), destinatarios (*rapaces, xente nova, xente non galega, arxentinos...*), consideración (*marabillas, bárbaros, bos, necesarios, importante, festa, amor, necesidade espiritual, longos...*), suxestións (*tempo escaso, vacacións de inverno, cosa correlativa, ano completo...*). Tamén acadan un importante éxito os cursos de baile e gaita, impartidos por especialistas procedentes de Galicia ou da propia colectividade. Vexamos algúns exemplos:

- *Xunto con outras institucións compartimos a nosa perspectiva da cultura galega, planteamos a formación de un proxecto cultural moito máis serio cós da colectividade en xeral.*
- *Houbo unha comisión de cultura no Centro Gallego, interesábase pola cultura, o idioma, a historia, editaba libros, celebraba grandes actos, conferencias...*

ii) Organismos con iniciativas culturais: *colectividade, centros, institucións, institucións ociosas, asociación, sociedades, fundación, entidade, sírculo, socios, integrantes, compañeiros* (en organizacións xuvenís), *dilixencia xuvenil, empresarios* (algúns dirixentes dos organismos), *asamblea, corpo visible, xente do consello, posto de dirección, salas, espazos, lugares, casa propia...*

Consonte indicabamos no punto anterior, os inmigrantes galegos e os seus fillos enían neste tempo as súas manifestacións culturais preferentemente acudindo aos centros galegos e a outros organismos (por exemplo Xeito Novo, Universidade...). Durante algunhas décadas os actos que organizaban (bailes, grupos de gaitas, teatro, conferencias etc.) acadaban unha enorme repercusión na capital. Agora, contra finais do século XX, bastantes centros tenden a organizar as súas celebracións e actos de maneira máis particular e cunha menortranscendencia social. En relación con este apartado recollemos as seguintes declaracións:

- *Os centros, institucións, sociedades teñen que ter actividade cultural, se non pasan ó patrimonio arxentino.*
- *As sociedades teñen salas, espazos. Moitas teñen casa propia, lugares moi bos.*

iii) Obxectivos: *reivindicación de Galicia, contacto con Galicia, conocimiento de Galicia, identidade propia, tarefas de conxunto, actividade cultural, vocación pola cultura galega, gran proiección, grandes proxectos, semilleiro, perspectiva nova, visión empresarial...*

O que subxace á maioría destas mostras culturais é un mellor coñecemento de Galicia, unha certa conservación da identidade propia e o feito de se recoñecer como colectividade. Moitos emigrantes con fillos afirman querer transmitir a súa cultura ás xeracións novas, se ben isto non se ve adecuadamente reflectido na práctica, pois a miúdo son vítimas de prexuízos e non estiman abondo os valores culturais da terra materna:

- *O Consello de Galicia editaba periódicos. Esas persoas tiñan vocación pola cultura galega.*
- *A dilixencia de Xeito Novo era un espectáculo cara á reivindicación de Galicia como comunidade.*

6. Educación

i) No pasado: *escola, colegio, casa, obstáculos, maestra, maestro solo* (un só mestre para todas as materias e todas as idades), *medo, nenos, vaso de leite, leite en polvo, recreo, tenda, globos, xuntos, castelán...*

ii) No presente: *cursos, curso de idioma galego, curso de gaita, curso de baile, centros, campo de deportes, cursos moi pequenos, cursos longos, curso bo, curso completo, iniciación, perfeccionamento, gramática, necesarios, necesidade espiritual, importante, conciencia, diploma, vellos, xuventude, rapaces, oínte, profesores de Galicia, cousas de Galicia, historia actual, Centro Galicia, Centro Gallego, Belgrano, UBA, Universidá, licenciatura,...*

Se botamos unha ollada aos lexemas expostos, observamos que fan referencia a dous momentos da vida do inmigrante: dunha banda á súa educación en Galicia, é dicir, á asistencia ou non asistencia á escola, e doutra banda aos cursos que algúns deles realizan preferentemente nos centros da colectividade e tamén nas Universidades de Belgrano e da UBA. Cando comentan os primeiros anos da súa formación en Galicia mencionan as dificultades que tiñan para poderen asistir á escola, o tratamento recibido polos mestres, as características do ensino daqueles anos ou as relacións cos compañeiros. Fronte a isto, os fillos de inmigrantes poden acceder aos estudos secundarios e universitarios na actualidade, feito que enorgullece grandemente o colectivo galego. Canto aos cursos (aos que xa nos referimos noutro apartado), as persoas de máis idade e de idade intermedia asisten normalmente aos de iniciación e perfeccionamento de idioma galego, namentres que os mozos optaban máis durante estes anos polos de baile e gaita. Pero todos amosan o seu interese por estes cursos e o desexo de que duren máis tempo.

Velaquí algúns exemplos:

- *Íbamos todos xuntos, había un maestro solo, non tiña dificultá en aprender pero era en castelán.*
- *Fixemos o curso de iniciación e agora estamos con perfeccionamento.*
- *Si, tratamos de que estudien, eso está claro na familia, pero o que lle guste. Ela Medicina, a outra Ingeniería química, a libertá para elegir o que lle guste.*

7. Identidade Galega

i) Connotación positiva: *capacidá, traballador, traballo, intelixentes, emprendedores, buscavidas, esforzo, aforrador, brillante...*

ii) Connotación negativa: *brutos, rudos, fame, complexo de inferioridá, vergonza do seu orixen, avergonzados, desprecio, ensañamento, desgracia, inercia, chistes feos...*

Habitualmente o inmigrante galego na Arxentina é identificado como persoa moi traballadora, emprendedora e aforradora. Estas calidades permitíronlle abrirse camiño e, nalgúns casos particulares, crear grandes empresas (hoteis, restaurantes, etc.) e facer fortuna. Pero, ao carón desta consideración, existen tamén connotacións negativas dos galegos, derivadas da penosa situación económica que arrastraban dende Galicia, da súa ocupación nos traballos peor remunerados, da escasa formación cultural que posuían e da súa baixa autoestima, consecuencia directa da suma dos factores anteriores e da marxinação da cultura galega por parte da España franquista¹. De aí que non callase entre os inmigrantes unha conciencia de identidade galega (Liebkind 1999), a pesar de ter Galicia unha lingua, cultura e historia de seu. De entrada, os arxentinos cualificaron os inmigrantes galegos de brutos e ignorantes, creando desta forma un determinado estereotipo difícil de erradicar. Desta identificación negativa xurdiron na Arxentina os coñecidos chistes de galegos, nos que o inmigrante sempre resulta ridiculizado.

- *Eran moi intelixentes, con gran capacidá.*
- *O galego sempre foi traballador, buscavidas, pero sempre foi de aforrar, de gardar, de pensar no día de mañá, que os de acá non.*
- *Considerábase ós galegos atrasados, ignorantes e iso era terrible, tremendo.*
- *O galego tiña como vergonza do seu orixen, non sabía que Galicia era unha nacionalidá, unha cultura, tiña unha historia cultural.*
- *Ós galegos metéuselles dentro que o galego era un idioma inferior e que eles eran labregos e que eran inferiores e ese problema veu para Arxentina. Todo ese complexo de inferioridade traspasárono ós seus fillos e descendentes.*

1 Aínda que xa na España do século XVI e XVII o apelativo *galego* facía referencia a pobreza e miseria (cfr. Santamarina 1993: 250).

- *Os chistes de galegos son tremendamente importantes, é a coña constante; tanto é a coña que non se pode poñer nun título a palabra galego sen aclarar que non é un chiste.*

8. Lingua

i) Valoración do galego e dos seus falantes: *idioma, fundamental, carácter* (falar galego dálle carácter á personalidade), *cultura, feo, complexo, terrible, entrañable, afectivo, problema, pouca cousa, atrasado, acomplexado, ignorante, vergonza, risa, inferioridade, pecado, porteiros, mucamas, obreiros, lavandeiras...*

Para moitos inmigrantes galegos o idioma materno é algo fundamental que lle outorga carácter á personalidade. Algúns deles entenden que se debería valorar positivamente, con independencia de que se utilice ou non; outros son vítimas dun complexo de inferioridade enxendrado xa no propio país de orixe e acentuado máis tarde no país receptor, ao se sentiren moitas veces obxecto de mofa, ridiculizados e avergoñados por parte dos nativos arxentinos. Neste sentido din algúns:

- *Os galegos que falaban galego era ser atrasado e ignorante.*
- *Os emigrantes tiveron que deixar a súa fala por vergonza.*
- *Era pecado falar galego porque os galegos eran porteiros, mucamas, lavandeiras.*
- *O idioma é fundamental, diferencia, dálle carácter á personalidá.*

ii) Galego normativo *versus* galego lusista: *politizado, cuestión académica, término medio, pérdida de tempo, linguas por decreto, pechado, linguaxe estereotipada, linguaxe equilibrada, lusistas, españolistas, fonética característica, ruralizado, culto, paso necesario, dignificación, respeto...*

Como é coñecido, existen en liñas xerais dúas posicións encontradas en relación coa norma oral e escrita da lingua galega: a lusista ou reintegracionista fronte á normativista, isolacionista ou oficialista. Parte dos inmigrantes, sobre todo os que máis len e escoitan os medios de comunicación galegos ou asisten a cursos de lingua galega manifestan ser coñecedores desta problemática en maior ou menor medida, mesmo nas sociedades galegas se poden ver reflectidas as dúas posturas se acudimos aos cursos que se imparten nos distintos centros durante estes anos, como é o Centro Galicia ou o Centro Gallego; pero polo común mantéñense á marxe desta cuestión. Aqueles que parecen coñecer mellor este tema dan respostas como as seguintes:

- *O cidadán dignifícase na medida en que dignifica a lingua.*
- *A normativa é un paso necesario.*
- *O portugués é máis pechado e ten unha fonética característica.*
- *Por min que se ensine todo, o lusista e o non lusista, iso supón un enriquecemento.*

- *As linguas son unha evolución e non se fabrican por decreto, o que hai que buscar é un termo medio.*

iii) Uso do galego: *mestura, entusiasmo, esforzo, acento, chistes, dirixentes, iniciativas, auténtico, conexión* (con Galicia), *bruto, gallego fino* (o galego normativo), *pobres, secreto* (falar galego ás agachadas), *pais, avós, fillos, netos, amigos, casa, traballo* (non falalo no traballo), *cursos, universidade, centros, interese, desinterese...*

O uso da lingua propia do país de orixe descende entre os inmigrantes a medida que nos aproximamos ao sector dos máis novos. Os avós e os pais falan ás veces galego na casa entre si e ocasionalmente cos fillos e netos. Algúns asumiron a lingua do país de destino e só se serven da propia para facer algún chiste ou calquera brincadeira. Neste sentido o conflito lingüístico (Nelde 1997; Siguán 2001; Matras 2009; Auer 2009, 2011) que acostuma a darse entre o grupo autóctono dominante e o grupo dos chegados do exterior apenas se produciu no caso dos galegos pola súa vontade de asimilación á sociedade na que se establecen. Polo xeral aducen razóns de tipo funcional para xustificaren o abandono da lingua, razóns como a de que non lles serve no seu traballo, non teñen con quen falalo e que os fillos non o poden utilizar nos seus estudos. Igualmente a necesidade de se adaptar ao novo medio no que domina outra lingua (“*transfert linguistique vers la langue dominante*” Labrie 2002: 21), o desexo de ascenso social así como a pulcritude asociadas á lingua que consideran de prestixio son factores que adquiren grande relevancia.

A respecto do coñecemento que manifestan da lingua, din que non falan correctamente, que mesturan o galego co castelán e que o seu galego non é o auténtico galego (Muysken 2000; Gugenberger/Soto Andión 2002, Soto Andión 2004). Algunhas das respostas máis habituais dos entrevistados en relación con este apartado son as seguintes:

- *Eu falo mezclado, entre castellano e gallego.*
- *Na casa falamos bastante galego.*
- *Algúns non lles falan ós fillos en galego por non pasar por brutos.*
- *Moitos dirixentes dos Centros esqueceronse de falar galego e faltan iniciativas.*
- *Por aí fóra e no traballo non podo falar galego porque non me entenden.*

iv) Valoración e uso do castelán: *lengua dominante, trabajo, universidad, amigos, prestigio, mezcla, interés, útil, ascenso, universal...*

A maioría dos inmigrantes valora positivamente o castelán e procurou adaptarse a esta lingua ao chegar ao país de destino. Moitos consideran que se deben coñecer as dúas linguas, galego e castelán, aínda que por razóns prácticas eles e os seus fillos se expresen na segunda. Os que manifestan máis prexuízos sobre o idioma propio consideran que só o castelán lles vale e lles é útil no seu traballo, que lles parece máis “bonito”

e máis universal, polo que lle conceden máis prestixio ca ao idioma materno. Vexamos no seu contexto algunhas respostas relacionadas cos termos que introducimos arriba:

- *Falando castellano a veces mezclo e meto palabras en galego.*
- *No traballo teño que falar castellano.*
- *Co castellano enténdese todo o mundo e é menos problema, por eso me interesa máis có galego.*

9. Situación laboral

Imos diferenciar aquí os seguintes subcampos:

i) Contorna laboral: *cédula de identidade, ciudadano arxentino, vivenda, casa, aluguer caro, problema habitacional, patrona, comida, diñeiro do soldo, cartos, seguridade, paro, desocupados...*

Cando os emigrantes chegan á Arxentina póñense en contacto con algún parente ou coñecido que previamente os reclamara e que ás veces lles proporciona unha vivenda temporal e un primeiro traballo. Para conseguiren este traballo ou acadaren mellores condicións laborais, vense na obriga de se integrar paulatinamente no país receptor, por exemplo legalizando a súa situación coa adquisición da cédula de identidade arxentina e renunciando á lingua materna en beneficio do castelán. En conseguindo isto, o principal problema co que se atopaban era o da vivenda, debido ao seu alto prezo así como á dificultade de axustar os soldos ás necesidades básicas de comida e vestimenta. Este problema continuaba vixente a finais do século XX para a grande maioría dos inmigrantes —aqueles que non lograron facer fortuna— polo alto nivel de vida existente en Buenos Aires, que contrastaba cos baixos salarios.

- *O primeiro que me pediron para traballar foi que me fixera cidadana arxentina.*
- *Cando viñan sabían que había aquí algún parente que lles había de dar acubillo e mais un traballo.*
- *O aluguer era muito caro.*

ii) Profesión e ámbitos profesionais: *mucama, doméstica, porteiro, lavandeira, empregado, vendedor, comerciante, hostelería, hoteis, costura, modista, xastre, empresario, negocio de ultramarinos, traballos simples, bares, pensións, negocios, negocio en propiedade, cervecería, actividades comerciais, actividades industriais, fábricas...*

Boa parte dos inmigrantes realizaron en Buenos Aires moitos dos traballos aos que nos acabamos de referir (Núñez Seixas 2001) cos termos que conforman este campo asociativo; no entanto, a situación laboral en Galicia tiña pouco que ver co recollido nesta panorámica. En Galicia, en xeral, traballaban na agricultura e na gandaría, normalmente

axudando os pais e, no caso das mulleres, realizando tamén labores domésticos. As condicións precarias destes sectores en Galicia foron a causa principal da busca dunha nova vida alén mar. Máis tarde a hostalaría e os negocios convertéronse nunha das principais actividades laborais dos inmigrantes galegos de maior idade. Os fillos tratan de se abrir camiño seguindo preferentemente dúas direccións: a tradición paterna e o desempeño de profesións liberais. Todo iso dificultado, en ocasións, pola complicada situación económica que atravesamos o país, que orixina altas taxas de paro entre os mozos. Sirvan como exemplos de mostra as que seguen:

- *Os galegos fixeron os traballos máis simples, pero despois crearon grandes empresas.*
- *A gastronomía e a hostelería están cheas de galegos.*
- *Miña nai foi doméstica e meu pai comerciante.*
- *Antes había muchísimo traballo acá, agora hai moito paro e moitos desocupados.*

iii) Diñeiro: *diñeiro, cartos (ter ou aforrar), plata, peso, dólar, billetes, soldo, suma, gastos, ganancia, caro, millonarios, ricos, poderosos, podenta, fortes, xubilación mínima, fame...*

A razón prioritaria que empurrou os galegos á emigración foi a procura de mellores económicas, o que popularmente se coñecía como *face-las Américas*. A idea que subxacía era a de acumular moito diñeiro en pouco tempo para retornar canto antes triunfadores ao lugar de orixe. Pero a realidade foi outra, poucos galegos lograron facerse ricos, polo que o regreso resultou case imposible e só unha minoría puido realizar visitas esporádicas á súa terra natal. Este feito empeorou nos últimos anos a raíz dos insuficientes salarios e subsidios de xubilación:

- *Galegos ricos hai moi poucos, moi pouquiños, moitos non son ricos porque non arriscaban, tiñan tanto medo de pasar fame que pasaban fame para non pasar fame.*
- *É un enigma se deixan fortunas algúns galegos. Fálase ás veces de que aparece un rolo de billetes, pero é anecdótico.*
- *Eu son pensionada, a pensión son 141 pesos mensuais, e teño que pagar 70 pesos por gastos xerais, ¿qué como con outros 70 que me quedan?*

10. Valoración e vivencia da emigración

Para este campo asociativo documentamos no noso corpus os seguintes termos: *cousa tremenda, mitá (perder a metade dun ao emigrar), confundidos, loucos (por ter emigrado), cousas positivas, cousas negativas, cartos (facer diñeiro), viaxe, barco, duro, esforzo, problemas, drama, dor, morriña, nostalxia, diáspora, colectividade, patria, país, emotivo, patrimonio da diáspora, patrimonio da terra, patrimonio cultural, vontade política, deputados na emigración, morte da emigración, reconocimiento de la emigración, falta de atención...*

Os galegos de Buenos Aires teñen en xeral unha consideración negativa da emigración por canto supuxo abandonar o fogar, a familia, os amigos, os costumes, etc. e adaptarse a un novo país do que con certeza se sabía pouco (fundamentalmente o que contaban aqueles que volvían de visita ou o que dicían as cartas dalgún parente). Unha vez no país de destino e tras superar unha dilatada viaxe en barco de vinte ou máis días, o inmigrante tiña que adaptarse a un novo estilo de vida e ás esixencias dunha grande urbe como era por aqueles anos Buenos Aires. En paralelo ao proceso de adaptación externo –social e laboral– pode tamén desencadearse un proceso de adaptación interno no seo da propia familia, tanto cos fillos coma co cónxuxe a través do matrimonio².

Para a maioría a adaptación foi difícil e dura, coa morriña pola terra natal sempre presente (Cabaleiro Goás 1997: 52ss.), ás veces cunha galegitude simbólica a través do recordo (Gans 1979; Edwards 1994). Algúns chegaban a criticar sobre todo os poderes políticos de Galicia polo que consideraban unha axuda insuficiente, desinterese e abandono de moitos inmigrantes que sobreviven na marxinalidade e con bastantes limitacións económicas:

- *É unha cousa tremenda emigrar, é perder a mitá.*
- *Foi duro deixar todo, o viaxe non porque era unha festa, un pensaba que iba a mellor.*
- *Quedaron marcados na vida i tienen moita morriña de haber deixado sus tierras.*
- *A emigración ten un patrimonio cultural moi grande, grandísimo, que é fillo de Galisia, do esforso dos emigrantes e da sociedade total do país.*
- *Estamos en peligro de perder a historia porque non hai vontade política de recoñecer a emigración, se a houbera teríamos deputados na emigración.*
- *O de decir que teñen un avó aquí é moi emotivo para eles, pero non resoven os problemas da emigración, hai moita xente tirada, falta atención.*

12. Conclusión

Analizamos distintos aspectos da emigración galega á cidade de Buenos Aires a través do léxico empregado por algúns dos protagonistas desta migración, léxico que se concreta nos seguintes campos asociativos:

- Situación en Galicia: pasado e presente.
- Situación na Arxentina: o día a día, a sociedade e a economía.
- Contrastes Galicia/Arxentina a través da gastronomía, os costumes e o modo de vida, a relixión, as infraestruturas e os transportes etc.

---

² Acontece algo parecido en moitas comunidades de migrantes en Europa (Boutet 2001; Leconte 1997).

- O contacto con Galicia.
- Cultura galega en Buenos Aires.
- Centros galegos: caracterización, membros...
- A educación no pasado e na actualidade.
- A identidade galega.
- A lingua.
- A situación laboral.
- Valoración e vivencia da emigración.

Todo o anterior permítenos comprobar como mediante o léxico dunha lingua, denotativo e connotativo, se expresan os dramas máis íntimos e as alegrías cotiás do inmigrante (Azurmendi 2000). Nas palabras quedan plasmadas as inqedanzas, as alegrías, as ilusións e as (des)esperanzas dun colectivo de persoas que, obrigado polas circunstancias do momento a facer as maletas e deixar atrás a terra que lle deu a vida, levou o nome de Galicia polo mundo e deixou a súa pegada nunha cidade que, aínda hoxe, segue a ser unha das cidades galegas máis grandes do mundo.

12. Bibliografía

- Auer, P./Wei, L. (2009): *Handbook of Multilingualism and Multilingual Communication*, Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Auer, P. (2011): «Code-switching, conversational structure, and social identities», in: Bombi, R./D'Agostino, M./Dal Negro, S. (ed.), *Lingue e culture in contatto*. Atti del 10° Congresso AItLA, Perugia: Guerra, 27-45.
- Azurmendi, M. J. (2000): *Psicosociolingüística*. Bilbao: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Boutet, J. (2001): «La part langagière du travail». *Langage/Société*, 98, Paris: Maison des sciences de l'homme, 17-42.
- Cabaleiro Goás, M. (1997): *Síndromes psicopatolóxicas condicionadas pola inmigración e emigración*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Servizo Galego de Saúde.
- Coseriu, E. (1989³): *Teoría del lenguaje y lingüística general*. Madrid: Gredos.
- Coseriu, E. (1991²): *Principios de semántica estructural*. Madrid: Gredos.
- Edwards, J. (1994): *Multilingualism*. London/New York: Routledge.
- Gans, H. M. (1979): «Symbolic ethnicity: the future of ethnics groups and cultures in America», *Ethnic and racial studies*, 2, 1-20.

- Gugenberger, E. (2001): «A morriña ou a ilusión de volver á terra: algunhas observacións acerca da relación dos emigrantes galegos coa lingua e a terra nai», en Kremer Dieter (ed.): *Actas do VI Congreso internacional de estudos gallegos* (Universidad de La Habana, 17-21 de abril de 2000), Facultad de Artes y Letras, Cátedra de Cultura Gallega, Tomo II. Sada: Edición do Castro, 809-823.
- Gugenberger, E./Soto Andión, X. (2002): «Aspectos lingüísticos e sociolingüísticos do contacto entre galego e castelán en Buenos Aires», *Estudios Migratorios*, 13-14. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, Arquivo da Emigración Galega, 247-288.
- Haensch, G./Werner, R. (2000): *Diccionario del español de Argentina*. Madrid: Gredos.
- Labrie, N. (2002): «Stratégies politiques de reproduction sociale pour les communautés de langues minoritaires», *Sociolinguistica*, 16. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 14-22.
- Leconte, F. (1997): *La famille et les langues*. Paris: L'Harmattan.
- Liebkind, K. (1999): «Social psychology», en J. Fishman (ed.): *Handbook of language & ethnic identity*. Oxford: Oxford University Press, 140-151.
- Matras, Y. (2009): *Language contact*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mounin, G. (1974): *Claves para la semántica*. Barcelona: Anagrama.
- Muysken, P. (2000): *Bilingual speech. A typology of code-mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nelde, P. H. (1997): «Language conflict», en F. Coulmas (ed.): *The handbook of sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 285-300.
- Núñez Seixas, X. (ed.) (2001): *La Galicia austral. La inmigración gallega en la Argentina*. Buenos Aires: Biblos.
- Roggenbuck, S./Ballero, V. (2010): *Introducción a la lingüística sincrónica*. Tübingen: Narr Verlag.
- Santamarina, A. (1993): «Bilingüismo e fronteiras. O caso galego», en *Encontro Variação no espaço, no tempo e na sociedade*. Miranda do Douro (10 – 11 de setembro de 1993), Lisboa: Colibri, 247-261.
- Siguán, M. (2001): *Bilingüismo y lenguas en contacto*. Madrid: Alianza.
- Soto Andión, X. (2004): «Factores que inciden no proceso de desgaleguización dos inmigrantes galegos en Buenos Aires», *Madrygal*, 7. Madrid: Universidad Complutense, 103-112.

**RESULTADOS DAS TERMINACIÓNS LATINAS
-ANU(M) E -ANA(M) NO GALEGO MODERNO:
DESCRICIÓN E INTERPRETACIÓN
DO *CONTÍNUUM* SINTÓPICO**

*Results of the latin terminations
-ANU (M) and -ANA (M) in modern Galician:
Description and interpretation
of syntopic continuum*

Xosé Manuel Pérez Sardiña

xmps@hotmail.com

Resumo

A división sintópica clásica da dialectoloxía galega entre o oriente e o occidente non se detivo nas áreas de transición, e en concreto na área G que se presenta polo xeral coma unha excentricidade en relación co resto. Así, o obxectivo deste traballo está restrinxido á descrición pormenorizada e interpretativa das mesturas sintópicas na zona de transición entre as dúas áreas maioritarias: E e B. Conscientes da parcialidade deste traballo, deixamos constancia de que abrimos pasos para ter en conta ademais a lingua medieval, a lingua media, a toponimia, os derivados destas palabras na fala moderna e mais os hiperdialectalismos.

A información sae dos mapas do *ALGa* e o método consistirá en sobrepoñerlle á isoglosa do plural *pantalóns/pantalós* por unha banda as formas motivadas xenericamente, que se ven implicadas nunha oposición de xénero, e pola outra as inmotivadas, para logo describir os resultados, isto é, cara a onde se dirixen as transgresións máis importantes desta isoglosa e as conclusións que se poden tirar sobre as transicións dunha área sobre doutra.

Palabras chave: dialectoloxía galega, áreas de transición, terminacións, continuum dialectal.

Abstract

The classical syntopical division of the Galician dialectology between East and West did not stop in the transition areas, and specifically in the G area that is presented as an eccentricity in general with respect to the rest. Thus, the purpose of this work is restricted to the detailed and interpretive description of the syntopical mixtures in the transition zone between the two major areas: E and B. Considering the partiality of this work, we note that we are opening steps to take into account the medieval language, the middle language, the toponymy, the derivatives of these words in modern speech and hyperdialectalisms.

The information comes out of the maps of the ALGa and the method will consist of superimposing the isoglossy of the plural *pantalóns/pantalós* on the one hand the generically motivated forms that are involved in a gender opposition, and on the other the unmotivated ones, to then describe the results, namely, where the most important transgressions of this isoglosses are addressed and the conclusions that can be drawn on transitions from one area to another.

Keywords: Galician dialectology, transition areas, terminations, dialectal continuum.

En 1998 realizamos un estudo dos resultados das terminacións tónicas latinas – *ANU(M)* e –*ANA(M)* no galego moderno que agora achegamos para a homenaxe a Ramón Gutiérrez Izquierdo, profesor e investigador das letras galegas da cidade das Burgas. As razóns que nos levan a publicar esta antiga liña de traballo son achegar unha análise sintópica dun aspecto da variabilidade lingüística galega abordado apenas por análises globais.

1. Visión panorámica doutras achegas

1.1. Achegas dialectais

A existencia de dúas áreas extremas, unha no occidente e outra no oriente, xa foi notada dende moi antigo polo estudoso da Ilustración frei Martín Sarmiento¹, quen no século XVIII percibiu as diverxencias entre a zona costeira (Pontevedra), de *irmán*, e o interior (Ourense), de *irmao*. Insistiu sobre delas Zamora Vicente (1953), pero presentando xa puntos con solucións “mezcladas”. Confirmou a diferenza entre unha zona atlántica e outra interior na toponimia Moralejo Lasso (1977: 85-98).

---

1 A referencia ao seu traballo lexicográfico pode consultarse no artigo de Antón Santamarina, “Dialectoloxía galega. Historia e resultados”, en *Tradición, actualidade e futuro do galego. Actas do Coloquio de Tréveris*, 1982, páxs. 153-187.

Esta distribución espacial das diferentes formas, coma outras moitas, non é tan tallante. A transición entre as dúas áreas existe e foi estudada a fondo por Pérez (1982) e Carvalho (1988). Estes dous filólogos tentan xustificar o nacemento dos diferentes lectos de transición a partir de dúas variedades espaciais principais, os lectos orixinarios E (*irmán*) e B (*irmao/irmá*), que xerarían co seu contacto secular toda unha regalía de combinacións, sen ter en conta a consideración de Carballo Calero (1969) que estableceu un dialecto noroccidental para a solución G (*irmá*).

Tamén recontan nesa transición primeiro Mariño (191: 238) e logo Dubert (1995: 76-77), e xustifican a variabilidade diatópica pola penetración de formas occidentais en *-an* (masculino-feminino) no centro-oriente de *-ao*. Mariño (191: 238) fundamenta a súa hipótese na conservación de topónimos en *-ao* no occidente. Esta idea xorde da hipótese de García (1975), quen despois de contrastar a distribución dos resultados de *-ANA(M)* na fala e na toponimia conclúe que as solucións en *-an* (feminino) avanza cara ó oriente sobre topónimos sen nasal.

1.2. Teorías xenealóxicas

Preséntanse dúas propostas fundamentais para xustificar a xenealoxía das distintas solucións xeográficas. A primeira é a foneticista de Pérez (1982). Baséase na asimilación fonética da vogal átona á tónica para explicar as distintas solucións dialectais modernas.

-ANU(M)

	-ão	-ao
-ão		
	-ãã -ã	-án/-á

-ANA(M)

	-aa	-á
-ãã		
	-ã	-án

Outra hipótese que se fundamentou na evolución fonética única para tódolos dialectos é a de Camino Noia (1979), quen postula a apócope da átona final antes da perda da nasalidade intervocálica: **-ano* > *-an*. Os testemuños escritos medievais ata o século XV non deixan lugar a dúbidas xa que o único que documentan os estudos deste período son as grafías *-ão* para o masculino e *-ãa/-aan* para o feminino.

Carvalho (1988) obxéctalles a estes esquemas que non se sostén a evolución do masculino **-ã* > *-á* posto que non se produciu en *can* e *pan* (derivados de *-ANEM*). A evolución fonética destas terminacións resúmea deste xeito:

	Zona occidental (E-F)	Zona oriental (B)
Hiatos bisilábicos	-ão(s) : -ãa(s)	-ão(s) : -ãa(s)
I. Desnasalización	---	-ao(s) : -aa(s)
II. Redución	-ãŋ(s) : -ãŋ(s)	-aw(s) : -a(s)
III. -ŋ > Ø / -s	-as : -as	

A partir das tres zonas fundamentais E-F (occidentais) e B (oriental) reformula unha xenealoxía morfolóxica para os lectos de transición, froito do cruzamento do masculino e feminino de dous dos tres modelos. Estes procederían entón da situación de contacto fronte ós outros que serían os *patróns* etimolóxicos. En tódolos casos atopamos que o resultado sincrético *irmá/irmá* se axeita mal ós moldes xerais, cumpríndolle unha explicación específica.

2. Resultados fonéticos

2.1. Substantivos de xénero motivado: clasificación fonético-morfolóxica

O substantivo que tradicionalmente representa esta serie é *irmán/irmá*, pero tamén hai algún outro nome de parentesco e bastantes xentilicios. A castellanización do galego neste século soterrou a maior parte destas palabras debaixo do seu manto uniformador, e así apenas nos deixou vestixios delas en topónimos e antropónimos.

Ademais de que todo resultado dunha evolución lingüística está exposto á modificación por causa de situacións de contacto entre dialectos, hai que recontar neste caso concreto que tamén interactúa a formación do plural. Pero nesta tipoloxía, en principio, ímolo deixar nun segundo plano porque modifica en exclusiva os resultados con consoante nasal e non os das vogais orais. Un supoñer que podería mostrar a lateralidade das solucións do plural nesta estruturación é o feito de que non se dá a combinación *-ao/-ans* para o masculino, ou *-á/-ans* para o feminino, e que si teñamos *-án/-ás* tanto para masculino como para feminino. Nesta última opción o plural caracterízase pola perda de nasalidade fronte ó singular e polo engadido dun [-s], á raíz léxica *irma-* xúntanselle dous morfemas:

- *n*, marca o masculino e/ou o feminino singular,
- *s*, marca o masculino e/ou feminino plural.

Á formación do plural non se lle debe tirar importancia á hora de formar subsistemas. Non obstante, non debemos perder de vista que se trata de diferentes categorías, a de xénero e maila de número, con distintos morfemas marcadores.

No sistema medieval inicial houbo unha distinción entre o masculino e o feminino definida pola presenza dos morfemas *-o* (masculino) e *-a* (feminino): *-ão/-ãa* (~*-ã*).

A evolución fonética que se fixo paso nos Séculos Escuros deu como resultados maioritarios ben o sincretismo entre masculino e feminino, fundamentalmente nas variedades occidentais do galego (E), ben a conservación da distinción xenérica medieval, propia dos falares centro-orientais (B).

A igualación occidental dos xéneros xorde da transformación da nasalidade vocálica nunha consoante nasal velar, mentres que a distinción centro-oriental se debe á simple desaparición da nasalidade, conservando un dos dous morfemas de xénero medievais, *-o*. A remates da Idade Media, a fusión vocálica no feminino provocou a amálgama entre a raíz e o morfema feminino de xénero e emprazou estes substantivos nun paradigma diferente ó de *nen-o/nen-a*, que ten unha oposición entre dous morfemas xenéricos diferentes.

Certamente, a coincidencia fonética entre masculino e feminino nunca existiu no contexto discursivo. Evitan o equívoco palabras como o artigo, o posesivo, o demostrativo e os indefinidos con distinción xenérica, posto que reproducen de xeito redundante os marcadores de xénero e número en calquera frase nominal. Isto abeirou con toda seguridade o xurdimento e consolidación de formas homófonas.

A seguir exporemos os sistemas mesturados que se caracterizan polo compromiso entre trazos do bloque occidental E e mais do oriental B². Nacen estes sistemas mixtos por causa da situación de contacto entre os dous bloques ou de áreas marxinais, fundamentalmente do bloque B, nas que houbo solucións no pasado propias da área occidental, a semellanza do cal se atopan restos dunha consoante nasal velar no feminino³.

Un resultado desa situación de contacto sería o resultado G. A mestura radica en que é xenericamente sincrético, ó non distinguir entre masculino e feminino, pero ademais perdeu a nasalidade. Morfoloxicamente é occidental pero foneticamente oriental, a solución intermedia de xusto compromiso que se xerou a partir do sistema *-an* na zona. Unha breve historia do cambio medieval a moderno destas formas está acreditada a través da toponimia no antigo *Meá* (< latín MEDIANUM) en Mugar dos. No Catastro da Ensenada (1752) aínda vacila *Curmá / Pazo de Curmao*, en Caamouco (Ares). Na microtoponimia do catastro moderno hai alternancia en Barallobre (Fene) nun mesmo monte denominado *Cha* nunha tenza e *Chao* na testante⁴. No Foxado (Curtis) Madoz (VIII, 1847) rexistra *San Cibrao*, pero xa *San Cibrá* no século XX. Logo trataríase dunha expansión moderna, moi interferido por solucións do sistema B e castelanizado con *-ano/-ana*. Pola contra, o cambio comezou no bloque occidental ó longo do século XVI, entre 1528 e 1591, vid. *Sofao* (INE II 2008: 146) e *Sofán* (INE II 1980⁵: 217).

2 Neste sistema inclúese a variante labializada *irmou* de Lubián, Zamora.

3 É a situación propia do Val de Verín-Monterrei e outros puntos con resultados illados para o feminino. Fernández Rei (1991²: 59 e 62) habilita a letra I para distinguir este sistema do B.

4 En Cabanas e Porto *Chao* convive con *Monte Meá*, en Laraxe predomina na actualidade o microtopónimo *San Xiá* sobre *San Xiao*. En Monfero, *San Xa de Arca* (< latín IULIANU).

5 Este censo de 1591 ten unha especial relevancia diatópica, ademais presenta a primeira documentación

Dous sistemas parellos son os que teñen como resultado unha evolución nasal nun dos dous xéneros (H, *H e mais **H), masculino ou feminino, e a súa ausencia no outro, recaendo deste xeito a distinción xenérica na nasal velar $-[N]$, e non no antigo $-[o] \sim -[u]$. Fronte ós outros sistemas da serie occidental podémolo considerar morfoloxicamente innovador fronte a E-F-G.

As variedades C e D mesturadas, descendentes de B, desenvolveron o resultado $-ao/-an$, con vogal velar no masculino e nasal no feminino. Deste xeito opóñense $-o$, masculino, e $-n$, feminino. Co cadro seguinte tentamos clarificar o que fomos explicando:

	Sincretismo	$-[N]$ no masculino	$-[N]$ no feminino	$-[o]$ no masculino
$-ao/-á$ (B)	–	–	–	+
$-ao/-án$ (C, D)	–	–	+	+
$-án/-á$ (H, *H)	–	+	–	–
$-á/-án$ (**H)	–	–	+	–
$-á/-á$ (G)	+	–	–	–
$-án/-án$ (E-F)	+	+	+	–

2.2. Substantivos de xénero inmotivado

2.2.1. Substantivos masculinos

As fontes de que dispoñemos restrínxense a catro variantes: *gran*, *gra* e *grao* (<GRANUM); *chan*, *cha* e *chao* (<PLANUM); *verán*, *verá* e *verao* (<VERANUM); e indirectamente *tabán* e *tabao* (<*TAPHANUM). Non se rexistrou en ningún caso a solución hipotética do nordés coruñés **tabá*, como tampouco se rexistra noutras palabras como o occidental *livián* e o oriental *liviao*.

En xeral os feixes de isoglosas destas palabras bótanse máis para o occidente, sendo as máis extremas *tabán/tabao* e a seguir *gran/gra/grao*, logo as máis próximas á isoglosa de irmán/irmá/irmao, son *chan/cha/chao* e *verán/verá/verao*. Esta orde de sucesión séguena en tódalas zonas, de norte a sur e parece responder a unha difusión desigual aínda que non caprichosa⁶.

indiscutible de *gueda* en *Sanguillao de Mondoyo* (páx. 219) fronte a *San Giliao* en 1528 (páx. 148).

6 Cumpriría aquí unha observación máis detida dos apelidos (*Ardán / Ardá / Ardao*, *Louzán / *Louzá / Louzao*, etc), da toponimia (*Fontá / Fontán / Fontao*, *Cha / Chan / Chao*, etc) ou dos derivados (*chanceira / chaeira / cheira*, *chanciño / chaño / chauño*, *granciño / graño / grauíño*, etc), ademais da introdución dos castelanismos (*llano*, *suelo*, etc). Algunhas hipóteses verbo deste tema atopámolas en Mariño Paz (1991: 238) e en Dubert García (1995: 76-77). Para a toponimia é de interese Moralejo Lasso (1977: 85-98).

2.2.2. Substantivos femininos

Procedente de -ANU(M)

As variantes proceden todas do latín MANU(M) que tivo no galego moderno os resultados *man/ma/mao*⁷. O devalar da isoglosa é case parello ó das formas motivadas desta terminación, *irmán/irmá/irmao*, se acaso avanza un chisco para o interior, comportamento contrario ó das súas correspondentes masculinas.

Procedente de -ANA(M).

Nesta serie atopamos información completa sobre *mazán/mazá* e *mañán/mañá*⁸. En principio preséntase coma no caso do substantivo motivado, *irmán/irmá*, o claro afastamento dos patróns que seguen os masculinos ó se separaren da isoglosa do plural *-ns/-s*.

3. Descrición espacial

3.1. O masculino -ANU(M)

As formas procedentes de -ANU(M) latino teñen unha distribución acumulativa cara a *-an*, forma predominante no occidente, ou cara a *-ao*, propia esta do centro-oriente. Esta acumulación progresiva de solucións propias dunha ou doutra área pódenos dar unha idea de avance ou de retroceso duns resultados sobre outros.

Tomando como patrón a isoglosa do plural dos substantivos rematados en *-n* (*-ns/-s*), que autores como Fernández Rei (1990²) consideraron fundamental á hora de dividir os grandes bloques dialectais do galego, as tres zonas xeográficas nas que mellor se percibe a confluencia das dúas solucións máis estendidas, E e B, para a forma motivada son as seguintes:

1. A transgresión da isoglosa *-ns/-s* para o centro-oriente de *-an* e logo *-á*: Mariñas ferrolás, Mariñas betanceiras e cunca do río Mandeo e parte das Mariñas coruñesas.
2. Cunha transgresión da isoglosa *-ns/-s* para o occidente de formas en *-ao*: área compostelá e cuncas medias-baixas dos ríos Tambre e Ulla, no centro, e as entradas do Miño e mais do Limia en Ourense, no sur.

⁷ Aquí, coma no caso anterior sería de utilidade o estudo dos derivados *manciña/maíña/mauíña*.

⁸ Sobre da *gra* ‘semente’ hai pouca información. Igualmente son interesantes os derivados: *mañanciña/*mañaiña* ou *mazafiña/mazanciña*. Para a comparación entre os resultados da toponimia e da fala vid. García (1975).

Temos unha divisoria aparentemente regular nas serras do Avión que se sitúan entre Pontevedra e Ourense, nas terras de Forcarei e parte da Estrada e logo na terra de Ordes.

Seguindo ese patrón sintópico, as solucións de GERMANU(M) tenden a separarse da isoglosa do plural no norte da área de contacto cunha entrada relativa da solución *-an* para o centro-oriente e, xa moi arredada do patrón, damos con *-á*, resultado orixinal e insólito para o resto do galego. Nas outras dúas zonas xeográficas, pequenas cuñas de *-ao* entran no occidente.

Unha descrición dos feixes de isoglosas que forman os substantivos inmotivados procedentes de *-ANU(M)* ofrécenos moitos paralelismos entre unhas zonas e outras, sexan do norte ou do sur. Como xa dixemos arriba dáse unha orde regular na disposición das distintas isoglosas, ben con cambios abruptos, ben cunha transición máis demorada que nos pode dar unha idea de variabilidade aparente.

3.1.1. Áreas

Mariñas coruñesas, Mariñas betanceiras, Mariñas ferrolás e val alto do Mandeo

Como xa dixemos, o feito máis salientable e xenuíno desta área é a difusión que ten o sincretismo nas formas motivadas masculinas *-án/-á*.

Agora ben, notamos dous subgrupos netamente diferenciados nesta zona. O primeiro estaría composto por C.9, C.15, C.20 e L.17 con formas motivadas en *-án/-á* que se sobrepoñen a formas inmotivadas en *-ao*, fundamentalmente. Observamos excepcionalmente que en L.17 esmorecen as formas sincréticas en *-á*, e que C.20 presenta o resultado *chá*, que parece unha forma reliquia (cf. O.19a)⁹. O punto C.15 presenta *-án* e o C.9 ten *-á*¹⁰.

A agrupación occidental que podemos facer cos puntos C.10, C.11 (A Coruña), C.7, C.8 e C.4 (Ferrol-Ares), está fendida en dous pola cuña oriental. Aínda que as isoglosas se presenten moi comprimidas, ten unha distribución semellante á da zona compostelá occidental (C.30, C.35 e C.39). Temos *tabao* case en tódolos puntos, só C.11 racha a regra, aínda que non está acompañado por *grao* en ningún dos casos (cf. P.23). A alternancia de *vra-vrao* en C.4 tampouco é estraña se temos en conta o corte que fai esta isoglosa na comarca compostelá e A Ulla coruñesa¹¹.

9 Na descrición que fai Couceiro (1973) da fala de Feás só aparece o resultado *-á* para *-ANU(M)*, ó igual ca no subgrupo occidental, rompéndose así a homoxeneidade deste subgrupo oriental.

10 No feminino débátese entre *-á* e *-án*, rompendo aparentemente o sincretismo.

11 Aproximárase ó caso de C.35. Vid. Dubert (1995: 75-77).

Pero o cambio que se debería agardar en C.19 para *irmao* non se produce, e o que temos é unha zona de transición bastante abrupta que afecta exclusivamente a este punto e ós seus arredores (cf. P.3 de *irmao*). Ten *tabao* e tamén *grao*, pero alterna en *chao/chan* e *vrao/vran*.

Tambre-Ulla (Comarca Compostelá)

Nesta área preséntase unha gradación espacial dilatada que se vai constrinxindo no Ulla. Na banda da Coruña atopamos as isoglosas de *tabao* e mais de *grao* máis para o occidente ca na banda pontevedresa, parellas aquí ó resto das isoglosas de *-ao* a xeito de transición abrupta. O *-ao* inmotivado vén canda a solución *irmao* en C.35, neste punto métese *vrao* onde aínda hai *chan*, en C.42 *chan-chao*, pero *vran*, e en P.3 temos *chan-chao* e xa *vrao*, no oriente da banda coruñesa C.44 só conserva *vran* como forma inmotivada, mentres que na banda pontevedresa da Ulla P.4 xa é plenamente centro-oriental.

Aprécianse polo tanto tres agrupacións diferenciadas. A primeira correspondeíase cos puntos C.30 e C.39, nos que dúas formas inmotivadas en *-ao* se introducen no terreo de *vran* e *chan*. En certo modo estamos diante dunha situación case semellante á das Mariñas ou á da Caniza, aproximándonos á área occidental exclusiva de *-an*.

Aínda na Coruña, a segunda zona presenta unha distribución espacial das formas inmotivadas en *-an* inversa á das Mariñas en dous aspectos, primeiramente *-an* inmotivado ten unha maior extensión cás formas con distinción xenérica correspondentes, introducíndose na zona de *-ao*, e despois a transición non é abrupta, senón máis demorada e variable, e tende a confluír coa isoglosa do plural¹².

A terceira zona, da Ulla pontevedresa, inclínase claramente para *-ao* inmotivado; só se produce a confluencia nun só elemento léxico de P.3.

A Caniza-Miño-Limia

Aquí aparece unha isoglosa máis compacta e practicamente sen transición. O.19 e O.26 presentan resultados en *-ao* tanto para a forma motivada como para as inmotivadas. Apenas nun punto secundario aparece *chan* (Cf. con C.20, sen sabermos con máis precisión cales son as outras solucións).

Para P.23 temos *tabao*, transgredíndose a isoglosa patrón do plural para o occidente coma na área de Compostela. Descoñecemos se en O.31 pasa algo semellante, por falta de datos¹³.

12 Vid. Dubert (1995: 75-77). A Ulla do sur compostelán presenta no catastro moderno *-ao*, *Chao*.

13 Rexístrase a forma *grañeiro*, que denota na súa base unha forma con nasal *gran*. Vid. *ALGa* mapa 33 “Gran”.

3.1.2. Agrupamento e interpretación das desviacións dialectais

Determinar con este mapa a situación de avance ou retroceso dunhas formas sobre outras semella discutible; habería que recorrer a outras fontes coma a toponimia e a documentación histórica en castelán dos séculos escuros para determinar con certo grao de fiabilidade a impresión que nos achega.

Queda claro en todo caso que hai dúas desviacións para o occidente da liña do plural e unha para o oriente, con situacións recorrentes en máis dunha área.

Totalmente equiparables serían os casos do P.3 e P.4 pontevedreses cos de O.19 e O.26 ourensáns:

1. Transgreden a isoglosa do plural para o occidente formas motivadas en *-ao*.
2. Predominan as solucións en *-ao* inmotivado. Apenas hai unha pequena área, a máis occidental, que conserve ou teña alternancia da forma *chan*.

Próximos a estes estarían os da zona oriental mariñá-val do Mandeo:

1. Transgreden a isoglosa do plural para o oriente formas motivadas en *-án/-á*.
2. Ó igual có anterior, as solucións en *-ao* inmotivado son as comúns, aínda que nunha área intermedia queda tamén *cha*¹⁴, arrodeada por *chao*.

Nas tres áreas a transición é abrupta, e ten algunha desviación no substantivo inmotivado *tabao*, como xa quedou especificado para C.10 (seguramente tamén o temos en C.7 e C.8) ou P.23 (xa en zona de *-ns*).

O punto C.19 presenta alternancia nos elementos *chan-chao* e *vran-vrao* e xa posúe *tabao* e *grao*. Esta situación só se pode entender se temos en conta a súa posición intermedia entre dúas áreas separadas por unha transición con enfeixe de isoglosas. C.11 queda fóra desta variabilidade e xa entra case plenamente na zona occidental de *-ns*.

As dúas áreas restantes pertencen á zona de Compostela, á Ulla coruñesa e mais ó Tambre. A primeira, que inclúe os puntos C.35, C.42 e mais C.44, presenta as seguintes características.

1. Transgreden a isoglosa do plural para o occidente formas motivadas en *-ao*.
2. Dentro das formas inmotivadas hai sempre *grao* e *tabao*, pero *chao* e *vrao* teñen menos extensión ca *chan* e *vran*, estas tendentes cara á isoglosa do plural. *Chan* achégase máis no norte, C.35, e *vran* no sur, C.44 (e ó revés).

¹⁴ Lembremos que preto dela estaría Feás, con tódalas formas en *-á*, e segundo a nosa tipoloxía, occidental.

A segunda zona (C.30 e C.39) xa entraría na área de paso cara a *-an* occidental, caracterizándose por

1. O axeitamento das formas motivadas en *-an* co plural *-ns*.
2. A desviación de só dúas formas inmotivadas en *-ao*: *tabao* e *grao* (cf. P.23).

3.2. O feminino *-ANA(M)*

Os resultados das palabras femininas divíden, se exceptuamos a zona conservadora dos Ancares de León, en dous o territorio lingüístico, a banda occidental na que se desenvolveu unha consoante nasal velar e maila oriental na que se perdeu toda traza de nasalidade.

Preséntanse as isoglosas que diferencian os dous resultados un pouco máis para o oriente da isoglosa do plural¹⁵. A diferenza dos feixes de isoglosas de *-ANU(M)*, corren paralelas e agrupadas, non sendo na zona norte de transición. *Man* e *mazán* superan para o oriente a isoglosa do plural nas Mariñas, aquí sobre a zona do masculino *irmán*, e na Montaña coruñesas.

Con todo, debemos recontar que se presentan dúas categorías gramaticais implicadas na palabra *mañán/mañá*, ademais de substantivo é adverbio, o que xustifica a súa desviación da isoglosa para o oriente en puntos coma C.7, C.9, C.14, C.28, P.7, O.5, O.6, O.10 e O.15, sempre máis arredada da isoglosa do plural *-ns/-s* ca *mazán/mazá*. Coma no caso da inflexión por nasal sobre as vogais abertas¹⁶, os adverbios confirman un comportamento conservador que relentiza a difusión do cambio lingüístico. Neste caso semella que no sentido de recuamento do feminino con nasal *-an* cara ó occidente.

As isoglosas dos substantivos *irmán/irmá* e *mazán/mazá* corren parellas ó longo de case toda a liña. Só apreciamos transgresións puntuais da isoglosa do plural en Entrimo, O.31, onde penetran *mazá* e *irmá*, e mais na zona da Caniza, P.23 e P.25, onde temos *mazá*. Para o oriente parece que a forma con nasal velar *mazán* sae da beira de *irmán* en L.20, P.1 e mais O.15, este feito é paralelo ó das solucións do Val de Verín-Monterrei, O.30 e O.29, xa que nestes puntos non temos nunca *irmán*, e si diferentes substantivos de xénero inmotivado: *ran*, *lan*, *mazán*¹⁷. Polo tanto, a aparición das isoglosas dos substantivos femininos *-án/-á* é antesala do feixe *-ns/-s* no plural.

A situación de L.38 e O.11 serían illotes singulares coa presenza do substantivo con xénero motivado feminino *irmán*, moi lonxe das outras áreas.

15 Unha descrición dos lugares e partidos xudiciais polos que pasan ofrécenola García (1975).

16 Vid. ALGa mapas do timbre de *dente*, *vento*, fronte a *rente*, *sempre*.

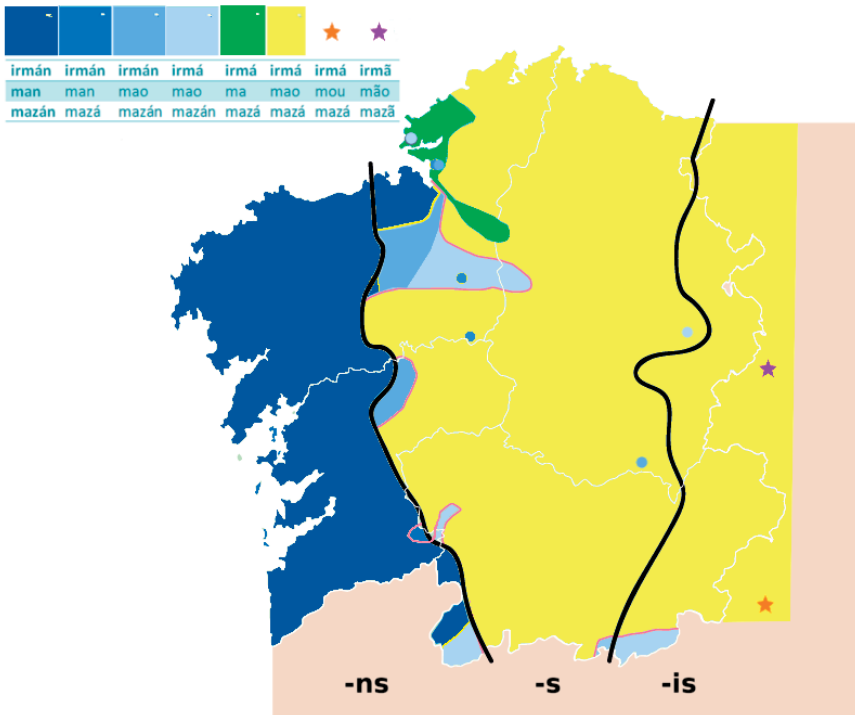
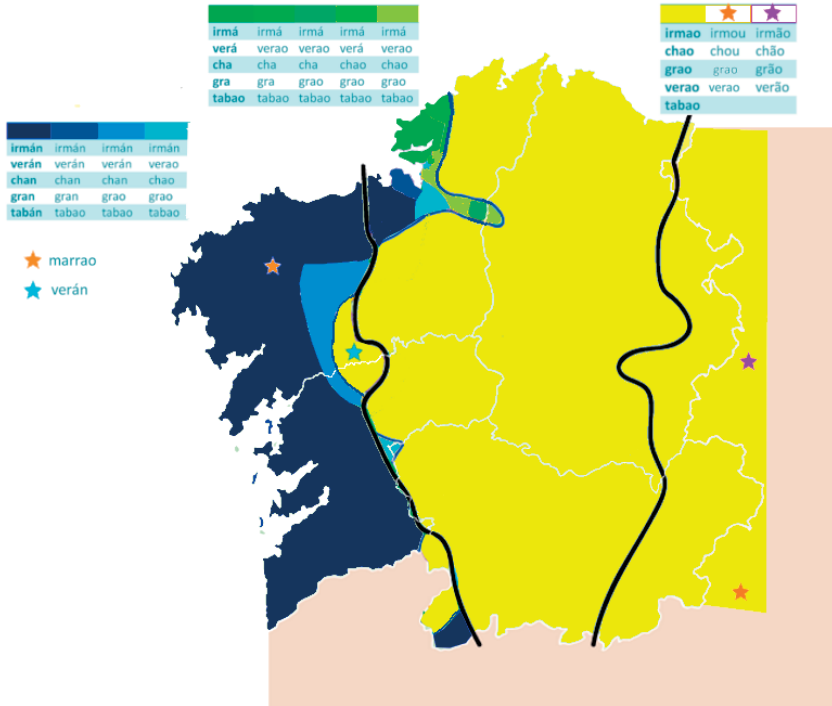
17 Vid. Taboada Cid (1979: 80-81), especialmente os mapas 2-5 e 9 do apéndice.

4. Conclusións

Esta breve exposición parece suficiente para cuestionar a hipótese de formación morfolóxica coa que pretende Carvalho (1988: 195) explicar os distintos lectos de transición. A simple combinación de masculino e feminino das dúas (ou tres) áreas principais non se sostén. En realidade, só a evolución fonética das formas masculinas e femininas produce nun primeiro momento as variedades occidentais (E-F, G) e centro-oriental (B) e o contacto sintópico posterior a transición gradual oeste-leste, froito da difusión lingüística desigual dos substantivos motivados e inmotivados desde o segundo terzo do século XVI. Polo tanto, a documentación diacrónica vai aclarar definitivamente os sistemas sincrónicos do século XX.

Nas solucións de –ANU(M) prodúcense dúas rupturas paralelas nos extremos norte e sur da área de transición, sendo no sur onde penetran con forza formas motivadas en –ao, mentres que no norte e no extremo máis meridional hai un pulo relativo de –an/–á nos substantivos motivados, pero unha relativa resistencia das formas inmotivadas centro-orientais. Estas illas lingüísticas, sumadas a outras menores como C.20, C.19 ou mesmo P.3, que corroboran a resistencia á substitución de *chao* sobre *chan/chá*, apuntan ó recuamento con resistencias puntuais de formas centro-orientais, seguindo o fluxo doutros moitos fenómenos fonéticos coma a gheada e morfolóxicos coma a metafonía nominal masculina e posiblemente a feminina, ó contrario do retroceso da formación do plural dos substantivos en –ns. A distribución das formas femininas pola contra conduce á dirección contraria, se acaso se faga máis evidente ó existiren illas lingüísticas tan arredadas como a do Val de Verín, que, malia ó afastamento, reproducen paralelamente as desviacións de substantivos inmotivados do feixe de isoglosas principais cara ó oriente.

5. Mapas

Mapas do autor elaborados a partir do *Atlas Lingüístico Galego* e de materiais propios.

6. Abreviaturas

Empregamos a nomenclatura de Pérez (1982) con algunhas modificacións, fundamentalmente do sistema H.

A irmão(s)-irmã(s).

B irmao(s)-irmá(s).

C irmao(s)-irmán(s).

D irmao(s)-irmán/irmás.

E irmán(s)-irmán(s).

F irmán/irmás-irmán/irmás.

G irmá(s)-irmá(s).

H irmán(s)-irmá(s).

*H irmán/irmás-irmá(s). (*ALGa* C.7, Ferrol, e mais C.11, A Coruña).

**H irmá(s)-irmán/irmás. (*ALGa* C.9).

Empregamos, agás nalgún caso moi concreto, a representación grafemática e non fonética dos resultados medievais e modernos das terminacións:

-án	-[‘a)N]
-á	-[‘a]
-ao	-[‘ao] ou -[‘aw]
-ão	-[‘a)o] ou -[‘a)w]
-ãa ou -aan	-[‘a)a] ou -[‘a)a]
-ã	-[‘a]

Os mapas do *ALGa* sobre dos que realizamos a análise e confeccionamos o apéndice son os seguintes:

— *ANU(M)*: mapas 31 “Irmán”, 33 “Gran”, 35 “Chan”, 36 “Verán” e 37 “Man”. Para o plural 63 “Irmáns”.

— *ANA(M)*: mapas 32 “Irmá”, 38 “Mazá”, 327 “Mañá” e 361 “Pola mañá”.

7. Bibliografía

- ALGa = Instituto da Lingua Galega (1995): *Atlas lingüístico galego*. Vol 2: *Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza.
- Álvarez Blanco, Rosario *et alii* (1992³): *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Carvalho, J. Brandão de (1988): “Evolution phonologique, interférences grammaticales et aréologie: à propos des résultats se -ANU / -ANA en galicien”, *Vox Romanica* 47, 184-198.
- Carballo Calero, Ricardo (1969): “Sobre os dialectos do galego”, *Grial* 23, 1-15.
- Couceiro Pérez, José Luís (1973): *El habla de Feás*. Tese de Doutoramento. Universidade de Santiago. Publicada como Anexo 5 de *Verba*. Santiago, 1976.
- Fernández Rei, Francisco (1990²): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Ferreiro Fernández, Manuel (1995): *Gramática histórica galega*. A Coruña: Laiovento.
- García, Constantino (1975): “Resultados del sufijo -ANA en gallego”, *Verba* 2, 151-156.
- Carcía de Diego, V. (1909): *Elementos de gramática histórica gallega: fonética, morfología*. Burgos:Hijos de Santiago Rodríguez.
- INE (1980): *Censo de la Corona de Castilla 1591*. Madrid. Tomo II.
- INE (2008): *Censo de Pecheros de Carlos I 1528*. Madrid. Tomo II.
- Madoz, P. (1850): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid (18 tomos).
- Mariño Paz, Ramón (1991): *Estudio fonético, ortográfico e morfolóxico de textos do prerrexurdimento galego (1805-1837)*. Tese de Doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Moralejo Lasso (1977): *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela: Ed. Pico Sacro.
- Noia Campos, María Camino (1979): “Aportacións ó estudio dos resultados -ano, -ana, -an, -a, -ao en galego”, *Senara* 1, 61-96.
- Pérez, J. I. (1982): “Observaciones en torno a la desaparición de la -N- intervocálica en gallego”, *Verba* 9, 201-213.
- Porto Dapena, J. A. (1971): *El gallego hablado en la comarca ferrolana*. Anexo 9 de *Verba*. Santiago.
- Taboada Cid, Manuel (1979): *El habla del Valle de Verín*. Anexo 15 de *Verba*.
- Zamora Vicente, Alonso (1953): “De geografía dialectal: -ao, -an en gallego”, *Nueva revista de filología hispánica* 7, 73-80.

